

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛЕВЧУК ОЛЕНА ВІТАЛІЇВНА

УДК 930.2:070(477-25)«1905/1914»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ГАЗЕТНА ПЕРІОДИКА КИЄВА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
МІСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ (1905-1914 рр.)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.В. Левчук

Науковий керівник – Щербак Микола Григорович, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Левчук О.В. Газетна періодика Києва як джерело дослідження міського повсякдення (1905-1914 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України. – Київ, 2018.

Дисертаційна робота присвячена комплексному джерелознавчому аналізу інформаційних ресурсів київської газетної періодики 1905-1914 рр. про міське повсякдення.

У дисертації проаналізовано історіографію проблеми, виділено окремі етапи в історії вивчення київських газет, розкрито основні авторські підходи, що сформувалися в межах української та зарубіжної історіографії щодо проблеми повсякдення як об'єкту історичного пізнання. Встановлено повноту та репрезентативність джерельного забезпечення теми, охарактеризовано методологічний інструментарій дослідження. Роботу побудовано на аналізі широкого корпусу газетних видань, архівних матеріалів, опублікованих документальних збірників та мемуарної літератури. Близько 300 газетних публікацій введено до наукового обігу вперше.

Автором простежено процес становлення і розвитку газетної періодики Києва в досліджуваний період та виявлено особливості її функціонування у роки Першої російської революції і послідуєчий період політичної реакції, що є важливим елементом для розуміння тенденцій формування джерельного потенціалу з історії повсякдення в місті на сторінках київських газет 1905-1914 рр. Відтворено суспільно-політичні, економічні та соціокультурні фактори розвитку київського друку у той час, висвітлено проблему цензурного контролю за виданнями різного ідейного спрямування.

На основі системного підходу газети Києва 1905-1914 рр. аналізуються в роботі як важлива соціально-інформаційна складова суспільних відносин того часу. Поряд з цим, сама газета розглядається як складна система з власною внутрішньою структурою, аналізуються способи та форми розподілу опублікованого матеріалу всередині окремого видання.

На підставі комплексного опрацювання серії звітів Київського тимчасового комітету у справах друку, адресних і довідкових видань міста досліджуваного періоду, газетних публікацій та бібліографічних покажчиків, удосконалено знання про кількісний діапазон київських газет, розкрито тематичні та жанрові особливості відображення ними міської щоденності, визначено основні форми та напрями відображення в газетних текстах повсякдення киян. Окремим додатком до роботи подано повний перелік виявлених автором газет, які видавалися у Києві протягом 1905-1914 рр., включаючи відомості про мову друку, тривалість виходу, тематичну спрямованість друкованих органів, вартість передплати та місця їх нинішнього зберігання. Встановлено, що революція 1905-1907 рр. стала катализатором розвитку у місті громадсько-політичної преси, а послідуочі роки політичної реакції дали поштовх до поширення на газетному ринку Києва видань рекламно-довідкового спрямування та торгово-економічних газет.

Введено до наукового обігу великий масив конкретно-історичної інформації, яка доповнює відомі факти з повсякденного життя Києва 1905-1914 рр. новим матеріалом, з різних точок споглядання розкриває зміст базових сегментів міської щоденності. Проведено системний аналіз та структурування відібраних газетних текстів.

Досліджено інформативні можливості газетних публікацій для вивчення історичних умов формування та правил організації міського повсякдення, механізмів адміністративного регулювання київських буднів. На прикладі окремих публікацій показано важливу роль газет як історичного джерела для вивчення ціннісних орієнтирів, морально-етичних установок та стереотипів, які були властивими для представників різних соціальних прошарків та етнічних груп Києва того часу.

Доведено, що матеріали газет є достатньо репрезентативними для вивчення етнополітичних та соціокультурних чинників формування повсякденного життя міського соціуму. Так, на конкретному фактичному матеріалі, у роботі розкрито джерельне значення газетної періодики для з'ясування правового становища містян різних національностей, визначення соціально-демографічних, економічних, конфесійних особливостей та суспільних настроїв мешканців міста, дослідження політичної та громадської активності найчисельніших етнічних груп Києва.

Аналіз змісту київських газет 1905-1914 рр. та порівняння їх з іншими видами історичних джерел дозволили автору показати актуальність використання матеріалів газетних видань при дослідженні соціальної складової історії міського повсякдення, коливання барометру попиту та пропозиції на київському ринку праці, майнової нерівності жителів губерньського центру, розкритті проблеми різних форм девіантної поведінки, вивчення фінансово-економічної складової міської щоденності, дослідження купівельної спроможності пересічного містянина шляхом порівняння вартості товарів і послуг ринку з середніми місячними доходами жителів Києва.

Вивчення джерельної бази роботи здійснюється з урахуванням фундаментальних положень методології наукового пізнання в координатах історичного джерелознавства. Фокусується увага на тому, що київські газети не лише інформували населення міста, але й виступали засобом впливу на формування його смаків та потреб.

З метою визначення основних форм девіантної поведінки, ієрархії затребуваних професій, частоти вживання прізвищ фахівців окремих напрямків сфери послуг, благодійних організацій, торгових та медичних закладів, дослідження у роботі реклами, кримінальної хроніки та довідкових відділів газет, які володіють постійністю та відносною однорідністю змісту, поглиблено шляхом застосування методу контент-аналізу.

Окрему увагу в роботі приділено вивченню інформаційних ресурсів газет про стан особистої та майнової безпеки киян, міську злочинність у її різних

проявах, систему правоохоронних органів губерньського центру, покликаних охороняти громадський спокій та рівень довіри населення до київської поліції.

У роботі доведено можливість реконструкції на основі газетних публікацій матеріально-побутової складової повсякденного життя міста, простежено повноту відтворення ними проблем благоустрою, санітарно-епідемічного благополуччя, житлового та транспортного забезпечення мешканців Києва у 1905- 1914 рр.

Аналіз актуалізованих у дисертації газетних матеріалів дозволив відтворити систему рекреаційних і культурно-розважальних послуг, пропонувані київським ринком, прослідкувати основні тенденції дозвіллевих практик киян, відтворити мережу культурних установ міста, показати тарифи на пасажирські та вантажні перевезення, умови проїзду, визначити тривалість руху між окремими ділянками, виявити категорії міського населення, які могли користуватися умовами пільгового проїзду.

Доведена цінність інформаційних ресурсів газет для вивчення квартирного ринку, планувальної структури та побуту будинків. Широко представлене в газетних публікаціях наповнення житлових інтер'єрів: вміщено інформацію про меблі, освітлювальні прилади, посуд, твори мистецтва. На основі комплексного аналізу оголошень, хроніки, заміток, кореспонденції, статей та анекдотів, вміщених на сторінках київських газетних видань різних тематичних груп, у роботі визначено найбільші антисанітарні зони Києва і передмістя, простежено головні збудники епідемій у місті та готовність медичних закладів Києва надати вчасну кваліфіковану допомогу.

Визначено ряд проблемних питань у дослідженні умов, стилю життя, матеріально-побутового елементу повсякдення Києва, праці, дозвілля та розвитку міської медицини, які не отримали належного висвітлення у київській газетній періодиці 1905 – 1914 рр.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у постановці та вивченні актуальної проблеми, яка досі не отримувала всебічного і ґрунтовного висвітлення в історичній науці. Вперше комплексно проаналізовано газетну

періоду м. Києва 1905-1914 рр. як джерело для системного дослідження повсякденного життя міста у зазначених вище географічних та хронологічних межах, визначено основні форми та напрями відображення в газетах щоденних практик містян; на основі широкого корпусу введених до наукового обігу джерел і довідкової літератури виявлено окремі похибки та неточності бібліографічних видань щодо підзаголовків, датування і рубрикації окремих друкованих органів; науковою та практичною цінністю відзначаються представлені у дисертації конкретні аналітичні сюжети, які доповнюють історію київських буднів новим фактологічним матеріалом. Значна частина джерельної бази дисертації вводиться до наукового обігу вперше.

Удосконалено знання про кількісний, проблемно-тематичний і жанровий діапазон газет, які видавалися у м. Києві протягом 1905 -1914 рр., умови їх функціонування в досліджуваній період.

Набули подальшого розвитку джерелознавче дослідження преси, вивчення проблемно-тематичного поля історії міської повсякденності, розгляд цензурної політики в Російській імперії та її місцевих особливостей, обґрунтування ролі суспільних, політичних, соціально-економічних та культурних чинників у функціонуванні газетної періодики Києва того часу, впливу останніх на її зміст, кількісні показники та періодичність виходу.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання матеріалів дисертаційної роботи, її основних положень та авторських узагальнень при написанні монографій, статей, підручників, довідників, розробці навчально-методичних програм, підготовці нормативних та спеціальних курсів з історії України, джерелознавства, історичного краєзнавства, історичної урбаністики, журналістики та історії повсякденності. Введений до наукового обігу фактичний матеріал окреслює різні складові буденного життя киян того часу і може бути корисним при залученні його у науково-дослідній, експозиційній та просвітницькій роботі сучасних музеїв Києва.

Ключові слова: газетна періодика, історичне джерело, міське повсякдення, Київ (1905-1914 рр.), публікація, умови життя, побут, благоустрій, дозвілля.

ABSTRACT

Levchuk, O. Newspaper periodicals of Kyiv as the source of the research of city everyday life in 1905–1914. – The qualification scientific work on the manuscript.

The dissertation for the degree of Candidate of historical sciences in the specialty 07.00.06 - historiography, source criticism and special historical disciplines. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science in Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science in Ukraine. – Kyiv, 2018.

The dissertation is devoted to the complex critical analysis of information resources of Kyiv newspaper editions in the period of 1905–1907 about city everyday life.

The dissertation analyzes the historiography of the problem, identifies separate stages in the history of the study of the Kyiv newspapers, reveals the author's principal approaches that emerged within the Ukrainian and foreign historiography on the problem of everyday life as an object of historical knowledge. It establishes completeness and representativeness of the source provision of the theme, characterizes the methodological tools of research. The paper is based on the analysis of a wide body of newspaper publications, archival materials, published documentary collections and memoirs. About 300 newspaper publications are introduced into scientific circulation for the first time.

The author traces the process of formation and development of the newspaper periodicals of Kyiv during the researched period and peculiarities of its functioning during the years of the First Russian revolution and the subsequent period of political reaction, which is an important element for understanding of trends of formation of the source potential from the history of everyday life in the city on the pages of the

Kyiv newspapers in 1905–1907. The socio-political, economic and sociocultural factors of the development Kyiv press at that time are reproduced, the problem of censorship control over publications of different ideological directions is covered.

On the basis of systems approach, Kyiv newspapers in 1905–1907 are analyzed in the paper as an important social and informational component of the public relations of that time. In addition, the newspaper is considered as a complex system with own internal structure, methods and forms of distribution of the published material within a separate publication are analyzed.

On the basis of complex processing of the series of reports of the Kyiv temporary committee on press affairs, the address and reference publications of the city of the researched period, newspaper publications and bibliographic indexes, knowledge of the quantitative range of Kyiv newspapers is improved, thematic and genre reveals genre features of their reproduction of city everyday life are revealed, the main forms and directions of display in newspaper texts of everyday life of Kyiv residents are defined. The stand-alone annex to the paper is the complete list of the newspapers revealed by the author, which were being published in Kyiv during 1905-1914 including the data on the press language, exit duration, thematic orientation of publications, the cost of the subscription and the place of their current storage. It is established that the Revolution of 1905-1907 became the catalyst of development in the city of the sociopolitical press, and the subsequent years of political reaction gave an impetus to the distribution of the publications of the advertising-reference direction and trade and economic newspapers on the Kyiv newspaper market.

The scientific circulation introduces a large array of the concrete historical information that supplements the well-known facts from Kyiv everyday life in 1905-1914 with new material and reveals the content basic segments of city routine from different points of contemplation. The system analysis and structuring of the selected newspaper texts are carried out.

Informative opportunities of newspaper materials for studying historical conditions and rules of the city everyday life organization, mechanisms of administrative regulation of Kyiv everyday life are investigated. The example of the

separate publications shows the important role of newspapers as a historical source for study of valuable reference points, moral and ethical attitudes and stereotypes, which were inherent for representatives of the various social strata and ethnic groups of Kyiv at that time.

It is proved that the materials of the newspapers are sufficiently representative for the study of ethno-political and socio-cultural factors in the formation of everyday life of the city society. Thus, on the concrete factual material, the paper reveals the value of the newspaper periodical press for the clarification of the legal status of citizens of different nationalities, determination of socio-demographic, economic, confessional features and public moods of the city residents, the research of political and social activity of the most numerous ethnic groups of Kyiv.

The analysis of the contents of Kyiv newspapers of 1905-1914 and their comparison with other types of historical sources allowed the author to show relevance of the usage of materials of newspaper publications in the research of the social component of history of city everyday life, fluctuations of the barometer of supply and demand on the Kyiv labor market, property inequality of the inhabitants of the provincial center, the disclosure of the problem of various forms of deviant behavior, the study of the financial and economic component of city everyday life, the research of purchasing power of the ordinary citizen by comparing the cost of goods and market services with average monthly income of Kyiv residents.

The study of the source base of the paper is carried out taking into account the fundamental provisions of the methodology of scientific knowledge of coordinates of a historical source criticism. The focus is on the fact that Kyiv newspapers not only informed the city population, but also acted as means of influence on formation of its tastes and needs.

In order to define the main forms of deviant behavior, the hierarchy of demanded professions, the frequency of the use of surnames of the specialists in certain fields of service sector, charitable organizations, trade and medical institutions, research in work of advertising, the criminal chronicle and reference

departments of newspapers that have constant and relative uniformity of content, it is profound by application of a method of the content analysis.

Special attention is paid to the study of information resources of newspapers about the condition of personal and property security of Kyiv residents, city crime in its various manifestations, the system of the law enforcement agencies of the provincial center designed to protect public order and level of confidence of the population to Kyiv police.

The paper proves the possibility of reconstruction on the basis of newspaper publications of material and household component of city everyday life of the city, are tracks the completeness of their reproduction problems of improvement, sanitary and epidemic well-being, housing and transport provision of Kyiv residents in 1905 - 1914.

The analysis of the actual newspaper materials in the dissertation allowed to recreate the system of the recreational and cultural-entertaining services offered by the Kyiv market, to follow the main tendencies of leisure practices of Kyiv residents, to recreate the network of city cultural institutions, to show tariffs for passenger and freight transportation, travelling conditions, to determine duration of the movement between separate sites, to reveal categories of city population which could use conditions of preferential travel.

The value of information resources of newspapers for the study of the apartment market, planning structure and life of houses is proved. The filling of inhabited interiors is widely presented in newspaper publications: containing information on furniture, lighting fixtures, utensils, works of art. On the basis of the complex analysis of announcements, the chronicle, notes, correspondence, articles and anecdotes placed on the pages of Kyiv newspaper publications of different thematic groups, the paper defines the largest insanitary zones of Kyiv and the suburbs, tracks the main activators of epidemics in the city and readiness of Kyiv medical institutions to provide timely qualification help.

A number of problematic issues is defined in the study of conditions, lifestyle, material and household element of Kyiv everyday life, labor, leisure and development

of city medicine which did not receive proper coverage in the Kyiv newspaper periodical press of 1905 - 1914.

The scientific novelty of the dissertation research consists in to formulate and study of the current problem, which has not yet received the comprehensive and detailed coverage in historical science. For the first time the Kyiv newspaper periodicals of 1905-1914 is analyzed as the source for systematic study of city everyday life in the above-mentioned geographical and chronological framework, the main forms and the reflection directions of daily practices of the city residents in the newspapers in newspapers are defined; on the basis of the wide case of the sources and reference literature introduced for scientific use, the certain errors and inaccuracies of bibliographic publications concerning subtitles, dating and rubricating of separate publications are revealed; concrete analytical subjects presented in the dissertation, which complement the history of Kyiv routine with new factual material, are of the scientific and practical value . The considerable part of the dissertation is introduced for scientific use for the first time.

The knowledge of quantitative, the problem-thematic and genre range of the newspapers published in Kyiv during 1905 - 1914, conditions of their functioning in the researched period is improved.

The further development of the source study researches of the press, the study of the problem-thematic field of history of city everyday life, the consideration of censorship policy in the Russian Empire and its local features, justification of the role of social, political, socio-economic and cultural factors in the functioning of the Kyiv newspaper periodicals at that time, the influence of the last on its content, quantitative indices and frequency of the output gained further development.

The practical value of the received results is the possibility of using the materials of the dissertation, its main provisions and author's generalizations in the writing of monographs, articles, textbooks, reference books, developing educational and methodical programs, preparation of normative and special courses on the history of Ukraine, the source study, historical ethnography, historical urbanistic, journalism and the history of everyday life. Introduced for scientific use the actual material

defines various components of everyday life of Kyiv residents at that time and can be useful in attracting it to the research, exposition and educational work of Kyiv contemporary museums.

Key words: newspaper periodicals, historical source, city everyday life, Kyiv (1905-1914), publication, living conditions, lifestyle, improvement, leisure.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Левчук О. Тенденції функціонування газетної періодики Києва на тлі революційного піднесення 1905-1907 рр. *Гілея: збірник наукових праць*. К., 2016. Вип. 113 (10). С. 34-37.

2. Левчук О. Газетна періодика Києва як джерело вивчення транспортних послуг міста (1905-1914 рр.). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Вип. 50. К., 2016. С. 37- 44.

3. Левчук О. Газетна періодика Києва 1905-1914 рр. в сучасній українській історіографії: провідні центри вивчення, тенденції та напрямки дослідження. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 1. Ч. 3. С. 56-63.

4. Левчук О. Актуальні проблеми міської злочинності та громадської безпеки у висвітленні київських газет 1905-1914 рр. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Вип. 53. К., 2017. С. 60-66.

5. Левчук О. Етноправові особливості київського повсякдення 1905-1914 рр. (за матеріалами місцевих газет). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: «Історія»*. К., 2017. № 3 (134). С. 42-47.

6. Левчук О. Дозвілля у повсякденному житті киян початку ХХ ст. (за матеріалами місцевих газет). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 48. С. 241-245.

7. Левчук О. Економічні реалії міського повсякдення у пресі Києва 1905-1914 років. *Архіви України*. К., 2018. № 1 (312). С. 145-152.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Левчук О. Преса Києва 1905 – 1914 рр.: особливості типологізації: *Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського)*: Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), ас. І. Адамська (заст. голови), О. Магдич (відп. редактор). К., 2016. С. 434 - 437.

9. Левчук О. Рекламно-довідкові газети Києва як джерело вивчення житлових проблем міста (1905-1914 рр.). *Сімнадцять джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 16 листопада 2016 р. К., 2016. С. 140-142.

10. Левчук О. Актуальні проблеми санітарно-епідемічного благополуччя міського населення у висвітленні київських газет 1905-1914 рр. *Шевченківська весна – 2017: історія*: Матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), ас. І. Адамська (заст. голови), Є. Шатілолов (відп. редактор). К., 2017. С. 180-183.

11. Левчук О. Особливості повсякденного життя єврейської громади Києва початку ХХ ст. у висвітленні газетної періодики міста. *Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М.І. Костомарова)*: Матеріали Х Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. К., 2017. С. 55-58.

12. Левчук О. Газети Києва як джерело вивчення модних тенденцій у повсякденному житті міщан (1905-1914 рр.). *Каразінські читання (історичні науки)*: Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Х., 2017. С. 28-29.

13. Левчук О. Джерельний потенціал газетних оголошень у вивченні київського ринку товарів та послуг (1905-1914 рр.). *Перші Геретівські читання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 7 червня 2017 року). *Науковий методичний, інформаційний збірник Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти*. Тернопіль, 2017. Вип. 1. С. 96 – 99.

14. Левчук О. Джерельний потенціал газетної періодики Києва 1905-1914 рр. у вивченні соціальної складової міського повсякдення. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Історичні науки: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 25-26 серпня 2017 року). Херсон, 2017. С. 89-92.

15. Левчук О. Висвітлення на сторінках київської преси проблем сирітства та бездоглядності дітей у місті (1905-1914 рр.). *Шевченківська весна–2018: історія: Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. К., 2018. С. 36-38.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	23
1. 1. Стан дослідження проблеми	23
1. 2. Джерельний комплекс та методологічні засади дослідження.....	50
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГАЗЕТНИХ ВИДАНЬ КИЄВА.....	62
2. 1. Тенденції розвитку преси та її місцева специфіка.....	62
2. 2. Тематичні та жанрові особливості відображення повсякдення.....	77
РОЗДІЛ 3. ВИСВІТЛЕННЯ У КИЇВСЬКИХ ГАЗЕТАХ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСЬКОГО СОЦІУМУ.....	95
3. 1. Відображення етнополітичних та правових факторів буденного життя.....	95
3. 2. Газети про економічні, соціальні та культурні реалії міського повсякдення.....	117
3. 3. Соціальні аномалії та безпека населення на сторінках газет.....	137
РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ГАЗЕТНИХ МАТЕРІАЛІВ ЩОДО МІСЬКОГО БЛАГОУСТРОЮ, ЖИТЛОВИХ УМОВ, ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТА ДОЗВІЛЛЯ КИЯН.....	163
4. 1. Відтворення благоустрою та житлових умов мешканців Києва.....	163
4. 2. Висвітлення в газетах питань охорони здоров'я, відпочинку і спортивного дозвілля.....	189
ВИСНОВКИ.....	212
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	221
ДОДАТКИ.....	258

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН СРСР – Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік

Арк. – аркуш

ББ – Британська бібліотека

БРАН – Бібліотека Російської Академії наук

Вул. – вулиця

Д. – добродій

ДІБУ – Державна історична бібліотека України

ДНАБ – Державна наукова архівна бібліотека

Ін. – інші

ІР – Інститут рукопису

КІУС – Канадський інститут українських студій

Коп. – копія

ЛННБ – Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника

НАН України – Національна академія наук України

НБУВ – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського

ОДНБ – Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Оп. – опис

РДБ – Російська державна бібліотека

РНБ – Російська національна бібліотека

СБ – Слов'янська бібліотека (Чехія)

Спр. – справа

Т-во – товариство

УВАН – Українська вільна академія наук

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

Ф. – фонд

ХДНБ – Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ЦК ВКП (б) – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні помітно зростає зацікавленість дослідників проблематикою повсякденного життя міських спільнот, що зумовило потребу залучення до наукового обігу нових груп джерел, вироблення якісно нових підходів та засобів реалізації наукових пошуків. Дослідники прийшли до необхідності не лише реконструювати події як такі та вивчати життєписи відомих історичних постатей, а й досліджувати життя пересічної людини у його буденних проявах. Об'єктом наукових розвідок все частіше стають стиль життя, система потреб та інтересів людини з натовпу, сфера дозвілля та приватного життя.

Головна увага дослідників повсякденності зосереджується на щоденній діяльності із властивим для неї елементом повторюваності. З огляду на це, газетна періодика є важливою складовою джерельного комплексу при вивченні життя міського соціуму за останнє століття. Досліджувані матеріали київських газет 1905-1914 рр., як свідки своєї епохи, практично погодинно відтворюють живу картину тогочасного життя містян, фокусують на своїх сторінках різні аспекти повсякденної дійсності, показуючи при цьому людину та її дії за конкретних обставин. Відрізняючись проблематикою матеріалів, стилем та методами подачі інформації, газети у різній формі та з різних точок споглядання висвітлювали актуальні проблеми життя Києва, складаючи в сукупності цілісну картину міського повсякдення того часу.

Вибір теми дослідження зумовлений необхідністю систематизувати і узагальнити історію вивчення газетної періодики Києва 1905-1914 рр., показати джерельне значення газетних матеріалів для відтворення міського повсякдення досліджуваного періоду. Актуальність проблематики дисертаційної роботи посилюється відсутністю спеціального комплексного дослідження репрезентативності газетами рутинного середовища життя пересічного киянина у той час. Попри помітну зацікавленість дослідниками київською пресою 1905-1914 рр., предметом вивчення ставали, здебільшого, історія видавничої діяльності та газетні публікації, що відображали політичну

ситуацію краю та національне питання в регіоні. Інформаційний потенціал київських газет 1905-1914 рр. у вивченні проблеми міського повсякдення не ставав окремою темою наукового дослідження і вивчатиметься у дисертаційній роботі вперше.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана у межах загальної науково-дослідної теми «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (державний реєстраційний номер 16БФ046-01), включеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка і відповідає напрямку наукових пошуків кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки.

Об'єктом дослідження є інформаційні ресурси київської газетної періодики 1905-1914 рр. про міське повсякдення.

Предметом дослідження є тенденції формування джерельного потенціалу з історії повсякдення в м. Києві на сторінках київських газет 1905-1914 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період 1905 - 1914 рр., тобто від розгортання революційних подій і появи відомого Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. до початку Першої світової війни.

Географічні межі дисертації визначаються законодавчо закріпленими межами території Києва досліджуваного періоду з урахуванням динаміки зростання площі та адміністративно-територіальних трансформацій міста за рахунок систематичного приєднання до нього промислово розвинених передмість, робітничих поселень та дачних районів. Географія дослідження охоплює територію 8 поліцейських діляниць Києва 1905-1914 рр.: Палацової, Старокиївської, Либідської, Бульварної, Подільської, Печерської (або «Нової Забудови»), Плоської та Лук'янівської, а також – приєднаних у той час до Києва Верхньої і Нижньої Солом'янки, Протасового та Кучминого Ярів, селищ Деміївка, Караваєві Дачі, приміських дачних поселень Святошино і Пущі Водиці.

Мета дисертаційної роботи визначена з урахуванням стану наукової розробки теми, її актуальності і полягає у з'ясуванні джерельного значення відомостей газетної періодики Києва 1905-1914 рр. для системного дослідження повсякденного життя в місті.

Поставлена мета реалізується вирішенням наступних дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан висвітлення проблеми, встановити повноту і репрезентативність її джерельного забезпечення, охарактеризувати методологічний інструментарій дослідження;

- простежити процес становлення і розвитку газетної періодики Києва та виявити особливості її функціонування в досліджуваній період;

- розглянути кількісний, проблемно-тематичний і жанровий діапазон київських газет, їх мовні особливості та цільову аудиторію;

- проаналізувати зміст, визначити основні форми та напрями відображення в газетах повсякдення киян;

- дослідити інформативні можливості газетних матеріалів для вивчення історичних умов формування та правил організації міського повсякдення, механізмів адміністративного регулювання київських буднів;

- розкрити джерельне значення газетної періодики для з'ясування правового становища містян різних національностей, визначення соціально-демографічних, економічних, конфесійних особливостей та суспільних настроїв мешканців;

- довести можливість реконструкції на основі газетних публікацій матеріально-побутової складової повсякденного життя, організації дозвілля, розвитку благоустрою та медичного обслуговування киян;

- сформулювати пропозиції щодо подальшого опрацювання проблеми в координатах історичного джерелознавства.

Методологічну основу дослідження складають загальнонаукові принципи історизму, цілісності, системності, об'єктивності та всебічності. При написанні дисертаційної роботи були використані загальнонаукові, спеціально-

історичні та джерелознавчі методи наукового пізнання, зокрема: аналіз, синтез, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, історико-системний, порівняльно-історичний, аналітичний, історико-критичний, математично-статистичні методи вибірки та контент-аналізу.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у постановці і комплексному вивченні актуальної проблеми, яка досі не отримувала всебічного та ґрунтовного висвітлення в історичній науці. На основі аналізу широкого корпусу джерел та науково-довідкової літератури, зроблена перша в українській історіографії спроба оцінки інформативного потенціалу газетної періодики Києва 1905-1914 рр. при вивченні міського повсякдення того часу. Аналіз джерельного значення газет здійснюється з урахуванням історичних умов розвитку київського друку, жанрової та тематичної неоднорідності досліджуваних видань, їх мовних особливостей та ідейної спрямованості. У роботі обґрунтовано низку нових наукових положень. Враховуючи сучасні наукові підходи до вивчення преси, запропоновано власний варіант класифікації газет. Виявлено окремі похибки та неточності бібліографічних видань щодо підзаголовків, датування та рубрикації окремих друкованих органів, уточнено якісно-кількісний склад газет, які видавалися у місті протягом 1905-1914 рр. Дістало подальшого розвитку вивчення історії цензурної політики в Російській імперії та її місцевих особливостей, обґрунтування ролі суспільних, політичних, соціально-економічних та культурних чинників у функціонуванні газетної періодики Києва того часу, визначенні її змісту і продовжуваності виходу. Значна частина джерельної бази дисертації вводиться до наукового обігу вперше.

Практичне значення одержаних у процесі дослідження результатів полягає у можливості використання матеріалів дисертаційної роботи, її основних положень та авторських узагальнень при написанні монографій, статей, підручників, довідників, розробці навчально-методичних програм, підготовці нормативних та спеціальних курсів з історії України, джерелознавства, історичного краєзнавства, історичної урбаністики,

журналістики та історії повсякденності. Введений до наукового обігу фактичний матеріал окреслює різні складові буденного життя киян того часу і може бути корисним при залученні його у науково-дослідній, експозиційній та просвітницькій роботі сучасних музеїв Києва, зокрема Музею історії туалету, Музею однієї вулиці, Музею історії міста Києва, Музею національної архітектури та побуту «Пирогово», Музею-аптеки, Музею залізничного транспорту.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною і логічно завершеною науковою працею, яка дає комплексну характеристику київським газетам 1905-1914 рр. як історичному джерелу при вивченні міського повсякдення. Викладені у роботі висновки та узагальнення отримані дисертантом самостійно на основі вивчення широкого кола газетних матеріалів, архівних джерел, опублікованих документальних збірників та науково-довідкової літератури.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження апробовано у формі доповідей, виступів і публікацій на 9 конференціях: X Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки Історичного факультету – 2016» (21 квітня 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Сімнадцять джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського» (Київ, 16 листопада 2016 р.); XV Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2017: історія» (Київ, 16 березня 2017 р.); 70-тій Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 28 квітня 2017 р.); X Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М.І. Костомарова)» (Київ, 11 травня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Перші Геретівські читання» (Тернопіль, 7 червня 2017 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Історичні науки» (Одеса,

25-26 серпня 2017 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Вісімнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 100-річчю Української революції» (Київ, 15 листопада 2017 р.); XVI Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2018: Історія» (Київ, 15 березня 2018 р.).

Матеріали і концептуальні положення дисертації систематично обговорювались на засіданнях кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Публікації. Результати дослідження викладені у 15 наукових публікаціях: 7 статтях, опублікованих у журналах та збірниках, які включені до Переліку наукових фахових видань України, серед них 4 – у виданнях, індексованих у міжнародних наукометричних базах та 8 роботах апробаційного характеру, які додатково розкривають окремі положення дисертації.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та характером дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (549 позицій, 37 с.) та 2 додатків, послідовність яких відповідає внутрішній логіці опрацювання теми. Загальний обсяг дисертації складає 280 с., з них основного тексту – 205 с.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Стан дослідження проблеми

Вивчення та аналіз українськими дослідниками історіографії газетної періодики Києва 1905-1914 рр. дали підстави закріпитися у науковій літературі 2000-х – початку 2010-х рр. поділу історії вивчення київських газет досліджуваного періоду на 3 етапи: дорадянський (1905 – 1921 рр.), радянський (1921 – 1991 рр.) та новітній (з 1991 р. – до сьогодні) [527, с. 8; 530, с. 16], виділяючи у другому окремі періоди (1920-ті рр., 1930-ті рр. – перша половина 1950-х рр., друга половина 1950-х рр. - 1991 р.) [530, с. 16], кожному з яких притаманні власні особливості суспільно-політичного життя та тенденції у розвитку гуманітарних наук, що не могло не відбитися на дослідженні преси.

Враховуючи загальні тенденції у вивченні розвитку історіографії київських газет 1905-1914 рр., аналіз праць з досліджуваної проблематики проводиться у роботі за згадуваним вище поділом історії вивчення київської преси на 3 етапи, де останній (так званий «новітній») період, відповідно до сучасних підходів у періодизації розвитку української історичної думки в цілому та пресознавчих студій зокрема [393, с. 25; 534], значитиметься як «пострадянський» і матиме внутрішній поділ на 2 підперіоди: 1990-ті рр. – перша половина 2010-х рр. (коли увага дослідників періодики зосереджується, головним чином, на вивченні проблемних питань політичної та етно-національної історії нашої країни і її окремих регіонів на сторінках газет – проблемі, необхідність висвітлення якої гостро постала перед вітчизняною історичною наукою на етапі розбудови суверенної держави, та останній, який розпочався у другій половині 2010-х рр. (триває до сьогодні) і характеризується появою наукових розвідок, автори яких досліджують джерельне значення газетних матеріалів у вивченні соціально-економічної історії, проблем культури, освіти, спорту і т.д.

Перші спроби вивчення історії зародження та функціонування київських газетних видань 1905-1914 рр. належать самим співробітникам редакцій та

дописувачам: Б. Грінченку [372], М. Грушевському [373], С. Єфремову [90], В. Доманицькому [381, 380], О. Русову [463, 464] та ін., які у своїх статтях, замітках, книгах та брошурах не лише показали загальні тенденції розвитку місцевої преси на тлі доби та представили основні напрямки в роботі окремих осередків друку, а й зробили спроби аналізу видавничих намірів редакторів і співробітників різних газет, тих труднощів, з якими довелося зіткнутися значній частині видань, головним чином, україномовних, після свого виникнення на хвилі революційного підйому 1905 р.

Знаковою особливістю історіографії дорадянського періоду є посилена увага до україномовних періодичних видань – явища нового, що не могло не викликати обговорення та дискусій як у вороже налаштованому промонархічному таборі, так і серед власних видавців та дописувачів. Так у ряді публікацій під назвами на зразок «Українська преса в 1906 р.» [380], «Законопроект о печате и украинская пресса» [466], «К вопросу об украинской прессе» [463], «Жертви громадської байдужості: Про становище нашої преси і письменників-художників» [472] автори торкалися проблем адміністративного тиску на видавців та редакторів, нестачі кваліфікованих співробітників, читацької аудиторії та описували матеріально-технічні труднощі друку.

Окремо слід згадати історико-журналістські напрацювання Б. Грінченка, що публікувалися протягом 1906 р. на сторінках газети «Рада», а наступного року були надруковані у Києві окремим виданням під назвою «Тяжким шляхом: Про українську пресу» [372]. Приймаючи активну участь у видавничому процесі тих років, автору вдалося глибоко розкрити проблеми функціонування української газети в умовах постійного контролю цензурних органів, високих штрафів та заборони передплати, неприйняття читацькою аудиторією «незрозумілої» мови, розбіжностей у поглядах та протиріч всередині самих редакційних колективів щодо лінії подальшого розвитку видання тощо.

Окремі відомості про київський друк 1905-1914 рр. вміщено у книзі «Украинский вопрос» [484], виданій у Санкт-Петербурзі в 1914 р.

співробітниками часопису «Киевская жизнь» і присвяченій дослідженню українського питання в Російській імперії. Так як співавторами праці були С. Єфремов, С. Русова, М. Грушевський та інші дописувачі газети «Рада», увага цьому виданню у роботі приділена найбільша. Важливою складовою історіографічного комплексу дорадянського періоду є праці А. Савенка «Заметки. DCCXII» [270] та брошура під назвою «Отмена стеснений малорусского печатного слова» [454], видана у 1910 р. Петербурзькою Академією наук. Промонархічно налаштовані автори цих публікацій оцінювали процес розвитку газетної періодики тих років, виходячи із власних ідейних міркувань і засуджували відносну лібералізацію друку 1905-1907 рр. та право національних меншин Російської імперії на власну пресу.

Варто відзначити, що головним об'єктом аналізу серед публікацій 1905-1914 рр. була україномовна періодика, а помітний відсоток напрацювань про газетні видання у дорадянський період носить публіцистичний характер та відбиває суб'єктивне ставлення до справ у галузі друку авторів, які були безпосередніми учасниками цього процесу. Разом з тим, зафіксований у літературі важливий для дослідників фактичний матеріал, на який могли вказати лише сучасники подій (подробиці відносин видавців із цензурою, описи обшуків редакцій та житла співробітників газет тощо), додає значущості даним працям у контексті вивчення умов та напрямків діяльності київської газетної періодики на суспільно-політичному тлі доби.

Систематично публікуються у дорадянський період алфавітні списки, каталоги та покажчики періодичних видань Російської імперії, комплексний аналіз яких дозволяє прослідкувати появу, тривалість виходу, тираж та заборону окремих друкованих органів, в тому числі і значної частини київських газет досліджуваного періоду. Прикладом такого роду публікацій є роботи Е. Аркадьєва [496], Б. Бондарського [498], С. Минцлова [509] та ін. Зібрані у цих працях відомості стали основним історіографічним джерелом для бібліографів радянського періоду і сьогодні дають змогу зробити уточнення

щодо виходу першого та останнього номерів окремих газет, підзаголовків видань, змін у назві газети (якщо такі мали місце).

Поява перших наукових розвідок про газетну періодику у радянський час припадає на другу половину 1920-х рр., коли, як влучно зазначив один із сучасних дослідників київських газет 1905-1914 рр., «ситуація у країні відносно стабілізувалася, а історична наука ще не була повністю заідеологізована» [527, с. 11]. Вивчення газетних видань Києва 1905-1914 рр. у той час носить, головним чином, бібліографічний характер, а самі газети аналізуються як складова частина загального комплексу преси, що видавалася на теренах всієї підросійської України протягом досліджуваного періоду. Авторами цих праць були В. Ігнатієнко [394, 505, 504], М. Сагарда [465] та ін.

Окреслюючи історіографічні напрацювання 1920-х рр., окремо слід згадати відомого українського дослідника В. Ігнатієнка, який в низці історико-бібліографічних публікацій не лише зробив першу спробу періодизації розвитку вітчизняної преси, а й показав її кількісне зростання, динаміку розвитку на суспільно-політичному тлі доби, територіальне розгалуження періодики, спроби та напрямки її вивчення тощо [504, 505]. Виділяючи у праці «Українська преса (1816 – 1923 рр.): Історико-бібліографічний етюд» 6 періодів розвитку останньої, автор наголошує, що саме третій період, який хронологічно охоплює 1905-1914 рр., є справжнім початком розвитку української преси Наддніпрянщини [505].

Загалом 1920-ті рр. в історіографії вивчення київської газетної періодики відзначаються появою перших у сучасному розумінні бібліографічних показників дорадянської преси та відносною об'єктивністю в оцінці роботи газетних видань, їх авторських колективів та редакційних осередків. Поряд з цим, помітною стає тенденція зростання кількісного показника праць, об'єктом вивчення яких була більшовицька преса. За українськими газетами досліджуваного періоду, в тому числі і російськомовною періодикою ліберально-демократичного спрямування, закріплюється ярлик «буржуазних»

(«буржуазно-націоналістичних») видань, ідейно ворожих радянському тоталітарному режиму.

Вищезазначене дозволяє пояснити той факт, що радянські дослідники 1930-х – першої половини 1950-х рр. зосередили свою увагу на вивченні робітничої та партійної преси, яка почала видаватися після революції 1917-1921 рр., свідомо оминаючи тим самим дискусійних питань, пов'язаних з оцінками змісту дорадянських друкованих органів, аналізом їх діяльності, що тісно перепліталася з подіями суспільно-політичного характеру та розвитком національних рухів у згасаючій Російській імперії.

У той час, коли увага радянських істориків була зосереджена на вивченні більшовицької періодики, серію досліджень дорадянської преси, у тому числі і київських газет 1905-1914 рр., здійснили українські вчені в еміграції. Окрім робіт мемуарного жанру, представниками української діаспори було опубліковано за кордоном низку загальних та спеціальних досліджень, присвячених аналізу різних сторін видавничої діяльності 1905-1914 рр. Систематичні напрацювання у цьому напрямку належать Д. Дорошенку, В. Садовському, А. Животку, дещо згодом - В. Міяковському, С. Наріжному та Ю. Тернопільському. Так у працях на зразок «Нездійсненні плани видання українських часописів» [387], «Український тижневик «Слово» (1907-1909)» [467], «Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність» [382] авторами висвітлено загальні тенденції розвитку преси на тлі революційних подій 1905-1907 рр. і настання реакції, проаналізовано умови видання окремих газет, труднощі публікації українських видань та їх передплати тощо.

Окремий розділ українській періодиці присвятили автори «Енциклопедії українознавства» (1949 р.), виданій у Нью-Йорку Науковим товариством ім. Т. Шевченка у видавництві «Молоде життя» [502, с. 987-988]. Аналізуючи літературні та публіцистичні сили українського друку досліджуваного періоду, представники наукових кіл діаспори зосередили увагу, головним чином, на ролі редакційних колективів газет «Громадська думка» («Рада»), «Маяк», «Засів» у зростанні національної свідомості та розвитку українського суспільно-

політичного руху. Поряд з цим, у науковій розвідці перераховано в хронологічному порядку редакторів україномовних київських газет і вказано головні здобутки їх видавців та дописувачів у ті роки. Важливим історіографічним джерелом для вивчення появи та розвитку київських газет 1905-1914 рр. є також робота С. Наріжного «Українська преса», опублікована у Регенсбурзі в 1947 р. як складова частина курсу лекцій з української культури під редакцією Д. Антоновича [448].

Помітним кроком на шляху до відтворення історії друкованого органу через призму біографічного жанру стала вже згадувана робота Д. Дорошенка під назвою «Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність» [382], видана у Празі в 1934 р. Аналізуючи внесок видавця першої україномовної газети у розвиток громадського руху та вітчизняної журналістики, автору вдалося відтворити особливості київського друку початку ХХ ст., глибоко розкрити проблему цензурного контролю за виданнями газет різного ідейного спрямування того часу.

Важливим надбанням українських пресознавчих студій в еміграції стали наукові розвідки А. Животка, опубліковані у 1930-х-1950-х рр. на теренах Німеччини та Чехословаччини при українських науково-освітніх центрах та перевидані згодом, у 1990-х рр., вітчизняними видавництвами. Особливу увагу серед них заслуговує робота «Історія української преси» [385], опублікована у Регенсбурзі у 1946 р. На основі широкого комплексу архівних документів та бібліографічних покажчиків попередніх років, автору вдалося відтворити цілісну картину розвитку української преси з моменту її виникнення до 1939 р. На сторінках вище згадуваної праці А. Животко неодноразово звертається до характеристики київських газет, діапазон видання яких хронологічно охоплює 1905-1914 рр., аналізуючи умови функціонування видань «Громадська думка», «Рада», «Село», «Слово», частково торкаючись проблем їх читацької аудиторії, матеріально-технічних труднощів та передплати. Перевидана у 1999 р. в Києві, «Історія української преси» А. Животка [386] стала важливим історіографічним

джерелом для істориків, джерелознавців та журналістів, своєрідним путівником у подальшому розвитку напрямку.

Початок так званої «хрущовської відлиги» та відносна лібералізація в історичній науці після XX з'їзду КПРС дозволили розширити спектр наукових досліджень та повернутися до вивчення історії преси дорадянського періоду, в тому числі і видань, які у працях попередніх років отримали тавро «буржуазно-націоналістичних». Однак, тенденції попередніх десятиліть, міцно вкорінені у підходи та методи радянських науковців, продовжували домінувати. Як і раніше, головним об'єктом вивчення залишалася більшовицька преса, а класифікацію періодичних видань дослідники здійснювали за певними ідеологічними принципами.

Варто зазначити, що протягом другої половини 1950-х – 1980-х рр. з'являється низка розвідок, присвячених спеціалізованій пресі, в тому числі і київських газет, як її складової. Серед них роботи Я. Рогинського [514], Н. Гончарук [370], О. Сидоренко [469]. Цінним у напрямку вивчення проблемно-тематичного контенту київської преси в цілому та газетних видань зокрема стали наукові напрацювання Є. Демченко «Сатирическая пресса Украины 1905-1907 гг.» [379] та «Политическая графика Киева периода революции 1905-1907 гг.» [378], де на широкому комплексі фактичного матеріалу ґрунтовно проаналізовані сатирично-гумористичні видання (легальні та заборонені), професійно розглянуті карикатури та інші графічні зображення газет «Киевские новости», «Киевский вестник», «Киевская заря», «Киевская мысль» і «Заклепка», подано розлогі бібліографічні відомості про їх авторів (О. Сластьона, І. Бурячка, В. Різниченка).

Помітний внесок в історіографію другої половини 1950-х – 1980-х рр. зробили радянські бібліографи. Довідники та бібліографічні покажчики, серед яких чотиритомне видання «Библиография периодических изданий России. 1901-1916» [497], двотомник «Русские дореволюционные газеты в фондах Библиотеки АН СССР. 1703-1916: алф. каталог» [515], «Русские дореволюционные газеты в фондах Государственной библиотеки СССР

им. В.И. Ленина: алф. каталог» [516] в 5 томах, «Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822-1916)» [506] та ін. містять хоч і стислі, однак доволі інформативні довідки про періодику того часу, в тому числі і київські газетні видання 1905-1914 рр. Комплексне залучення до наукового обігу цих праць дозволяє прослідкувати тираж, періодичність виходу тої чи іншої газети, її редакторів, місце розташування друкарні, в окремих випадках – вартість передплати та дати виходу першого і останнього номерів.

З другої половини 40-х років ХХ ст. в рамках історичної науки починають активно розвиватися джерелознавчі студії. Аналізуючи історію вивчення київської дорадянської періодики у 1950-х – 1980-х рр., варто відзначити появу наукових статей, монографій, підручників та навчальних посібників, автори яких, серед загальних проблем теоретичного та практичного джерелознавства, торкалися питання преси як історичного джерела, виділяючи останню окремою видовою групою [349, 401, 474, 359].

У контексті вищезазначеного, окремо варто згадати перший у вітчизняній науково-освітній практиці навчальний посібник з джерелознавства В. Стрельського, виданий у Києві в 1958 р. під назвою «Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму» [474] та орієнтований на студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів УРСР. Окреслюючи предметне поле та основні теоретико-методологічні засади джерелознавства, автор поетапно характеризує роботу дослідника над писемними джерелами, розділяючи загальний комплекс останніх на 8 видів (документи Компартії, праці класиків марксизму-ленінізму, статистичні матеріали та ін.). Окремим видом історичних джерел В. Стрельський виділяє періодичну пресу. Крім загальної характеристики інформативного потенціалу періодики у вивченні вітчизняної історії кінця ХІХ – початку ХХ ст., дослідник вказує на методи та принципи її використання у науковій роботі, приділяє увагу внутрішній тематичній класифікації групи. Важливо враховувати і той факт, що газети у роботі В. Стрельського аналізуються не як окрема група періодичних видань,

що має певні жанрові та стильові особливості, а як частина загального комплексу преси.

Зумовлений цінністю наукового доробку джерелознавця, 4 роки по тому, у 1962 р. посібник був перевиданий у Москві [475] і розповсюджений по наукових бібліотеках та університетах Радянського Союзу. Разом з тим, авторські підходи до виокремлення класифікаційних ознак преси та оцінки інформативності її підгруп потребують сьогодні перегляду та уточнень, так як, відповідаючи вимогам свого часу, носять певне ідеологічне нашарування. Для прикладу, порівнюючи у роботі різні тематичні групи періодики, В. Стрельський зазначає, що «вивчення буржуазної преси як джерела можливе тільки в поєднанні з більшовицькими газетами того або іншого періоду, в поєднанні з іншими важливими джерелами, в яких дійсність відображена точно і правдиво» [474, с. 325].

У 1973 р. фахівцями Московського державного університету у співавторстві зі співробітниками Інституту історії СРСР АН СРСР та представниками Історико-архівного інституту було видано підручник для вищої школи під назвою «Источниковедение истории СССР» [400]. Виділяючи періодичну пресу окремою джерельною групою, автори роздільно аналізують журнальну пресу та газети. Поряд з цим, у підручнику приділено увагу інформативному потенціалу газетно-журнальної графіки та окремим жанрам періодичного видання (статті, кореспонденції, огляду та ін.), показуючи тим самим їх відмінність у способі та формі відображення дійсності.

Автори окремих праць досліджуваного періоду торкалися теоретико-методологічних проблем вивчення преси, аналізували підходи та методи дослідження масових джерел. Теорії та методиці вивчення періодики присвячені роботи «Русская газета и газетное дело в России: Задачи и теоретико-методологические принципы изучения» [383], «О применении математико-статистических методов в исторических исследованиях» [412], «Системный подход в исследовании региональной печати» [351], «Методика типологического исследования периодических изданий (на примере

спеціальних журналів)» [344] тощо. Панорамну картину зародження та функціонування української дорадянської періодики відтворено на сторінках навчального посібника «Історія української дожовтневої журналістики» [396], що побачив світ у Львові в 1983 р.

Вивченню жанрових особливостей газети як носія інформації свого часу приділяє увагу М. Климов. Так у монографії під однойменною назвою «Газетні жанри», виданій у Києві в 1966 р., автор не лише розкриває поняття газетних жанрів як сукупності формальних та стильових особливостей тексту, а й вказує на те, що останні «відрізняються від жанрів художньої літератури документальністю змісту, порівняно коротким часом злободенності і прямим зв'язком висвітлюваних проблем з тогочасною повсякденною дійсністю» [405, С. 11]. Виділяючи інформаційний, аналітичний та художній жанри преси, автор подає у роботі їх внутрішню класифікацію, детально аналізує кожну одиницю загальної схеми. Проблема газетного жанру була продовжена авторами праці «Жанри радянської газети», що побачила світ у Києві в 1974 р. і була побудована, головним чином, на аналізі внутрішньоструктурних особливостей більшовицької партійної преси [384].

Таким чином, радянський період у вивченні київської газетної періодики 1905-1914 рр. можна назвати найбільш дискусійним та суперечливим. У той час, коли розвиток джерелознавчого напрямку в історичній науці сприяє виробленню теоретико-методологічних основ у вивченні інформаційного потенціалу періодики, а преса починає вивчатися як одна з груп історичних джерел, партійний тиск на галузь змушує дослідників звертатися до певних ідеологічних принципів та кліше у вивченні окремих тематичних груп, класифікації преси тощо. Прослідковується ігнорування в дослідженнях національних та мовних особливостей преси. Газети ж, як правило, розглядаються не окремою підгрупою загального комплексу періодики, а як невіддільна складова частина останньої.

Глибокі суспільно-політичні трансформації кінця ХХ ст. та здобуття Україною незалежності відкрили новий етап у розвитку вітчизняної історичної

науки. Демократичні перетворення в країні звільнили дослідників від необхідності дотримання партійних штампів та кліше, а спрощений доступ до раніше заборонених документів колишніх архівів спеціального призначення допомогли розгорнути активну роботу науковців над тими проблемними питаннями, на які в радянський час було накладено політико-ідеологічне табу [423, с. 56].

Проблеми розвитку регіональної газетної періодики останнім часом привертають увагу значної кількості науковців з різних галузей знань. На відміну від радянської доби, де беззаперечно першість у вивченні тримали більшовицька преса та партійні друковані органи, на етапі розбудови незалежної держави активно досліджуються дожовтневі видання, особливо газети 1905-1914 років – періоду, коли були значно спрощені умови друку та знята попередня цензура і українці, поряд з іншими народами Російської імперії, отримали право на свою пресу. Важливе місце тут, без сумніву, займає газетна періодика Києва – центру суспільно-політичного та культурного життя українців. Вона стає об'єктом журналістських, історичних, архівознавчих, літературознавчих та бібліографічних досліджень.

Розвиток пресознавчого напрямку викликав необхідність у розробці нових теоретико-методологічних засад вивчення періодики, виробленні сучасних підходів і принципів аналізу, класифікації та наукового обґрунтування подій і явищ історії позапартійних газет, української преси та періодичних друкованих органів ліберально-демократичного спрямування, які в якості історичного джерела у радянську добу ніколи не розглядалися [423, с. 56]. Не дивно, що в умовах розбудови незалежної держави саме історія та інформативний потенціал українських газет викликав найбільший інтерес вітчизняних науковців. Зокрема, «з метою здійснення фундаментальних досліджень з історії національних періодичних видань з 1993 р. при Львівській національній бібліотеці імені В. Стефаника почали діяти Науково-дослідний центр періодики та Дослідницький центр історії української преси» [354, с. 529]. 9-10 грудня того ж року з ініціативи Центру було проведено першу

Всеукраїнську науково-теоретичну конференцію «Українська періодика: історія і сучасність», на якій багато уваги приділялося регіональній пресі, у тому числі і київським газетам досліджуваного періоду. Підсумовуючи результати конференції, відомий український пресознавець М. Романюк відмітив, що «на той час в українській історіографії були відсутні дослідження, в яких би науковці на широкому, належним чином опрацьованому фактичному матеріалі розкривали як загальні закономірності розвитку української преси, так і регіональні особливості в конкретно визначених історичних рамках» [461, с. 109].

Завдяки активній роботі співробітників центру (М. Романюка, М. Комариці, Л. Сніцарчук, О. Денеки та ін.) та плідній співпраці наукової установи з центральними державними архівами та спеціалізованими кафедрами провідних вузів країни, світ побачили сотні статей, монографій та збірників теоретико-методологічного змісту, наукових робіт з історії становлення та функціонування періодики, головним чином видань XIX-XX ст., розроблено єдину «Схему повного бібліографічного опису періодичного видання», видано десятки номерів «Збірника праць Науково-дослідного центру періодики», фундаментальними є багатотомна історико-бібліографічна робота Центру «Українська преса в Україні та світі XIX-XX ст.», 3 том якої присвячений українським виданням 1906-1910 рр. [483] та незавершене на сьогодні видання багатотомного енциклопедичного словника «Українська журналістика в іменах XIX–XX ст.». Протягом 1990-х років світ побачили наукові роботи М. Нечиталюка [450], М. Романюка [462], О. Мукомели [446], О. Лисенка [436], курс лекцій С. Макарчука «Писемні джерела з історії України» [438] та коментарі до тексту лекцій В. Лизенчука «Засоби масової інформації про русифікаторську політику в Україні: Факти, документи» [434].

Знаковою для історії вивчення преси в цілому та київської газетної періодики досліджуваного періоду зокрема став захист у Львові І. Крупським першої в Україні докторської дисертації з історичних наук, що була тематично

спрямована на розгляд преси як історичного джерела у вивченні окремої події чи явища минувшини [528].

В період незалежності українська історіографія помітно збагачується науковими розвідками, присвяченими проблемам теоретичного та практичного джерелознавства, методиці пошуку, вибірки та дослідження історичних джерел, в тому числі і масових. Продовжуючи історичну традицію, вагомий внесок у розвиток джерелознавчих студій сьогодні роблять співробітники кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серед наукових напрацювань, у яких представлена джерелознавча характеристика періодики та особливості її вивчення як носія інформації, на особливу увагу заслуговує підручник «Історичне джерелознавство», виданий у Києві в 2002 р. [398] під реакцією доктора історичних наук Я. Калакури як наслідок колективних напрацювань викладачів згадуваної кафедри та розрахований на студентів історичних спеціальностей вищої школи. Аналізуючи у другому розділі писемні джерела, окремий підрозділ автори роботи присвятили характеристиці преси як історичного джерела, окреслюючи при цьому специфічні риси останньої як носія інформації. На сторінках підручника описано також методику роботи з масовими джерелами, що робить працю важливим історіографічним джерелом даного дослідження, особливо на етапі вироблення теоретико-методологічних засад останнього. У 2017 р. в Києві вийшло друком друге видання підручника «Історичне джерелознавство» - доповнене та розширене відповідно до нових здобутків і напрацювань в галузі [399].

Поряд з цим, варто відмітити і той факт, що на базі кафедри була захищена лєвова частка загального комплексу кандидатських дисертацій, проблематика яких прямо чи опосередковано торкалася дослідження київської газетної періодики досліджуваного періоду, умов її функціонування та тематичного навантаження. Серед авторів цих наукових розвідок: С. Павленко, Р. Загорулько, Т. Антонченко, В. Юрченко.

Систематичні напрацювання у напрямку дослідження київських газет 1905-1914 рр. здійснюються співробітниками відділу газетних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі - НБУВ) - установи, де сьогодні зберігається найбільша в Україні колекція київських газет досліджуваного періоду. Поряд з обліком фондів та їх аналітико-синтетичним опрацюванням, відділом проводиться робота по створенню електронних аналогів газетних видань, публікуються наукові розвідки, автори яких висвітлюють проблеми зберігання газетних колекцій, правила їх обліку та опису тощо. Результатом багаторічних бібліографічних напрацювань співробітників відділу став виданий у 2015 р. науковий каталог під назвою «Київські газети 1838-1940 років у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» [507]. Праця вмістила 1 778 розлогих бібліографічних описів газетних видань, куди увійшло і зібрання київських газет 1905-1914 рр., примірники яких зберігаються сьогодні у фондах бібліотеки. Наведені в роботі іменний покажчик та словник псевдонімів і криптонімів до нього вміщують близько 3 тисяч прізвищ редакторів, видавців та дописувачів, багато з яких було введено до наукового обігу вперше.

Працівниками бібліотеки проводиться також робота у напрямку оцифрування газет, що помітно спрощує роботу дослідника, дозволяючи вже сьогодні працювати в режимі онлайн з матеріалами газет «Громадська думка», «Рада», «Киевлянин», «Киевские епархиальные ведомости». З квітня 2015 р. на порталі НБУВ надано доступ до матеріалів бази даних «Газети України 1818 – 1940 років», які забезпечують пошук за назвами газет, місцями та роками видання.

Потужним центром пресознавства в Києві нині залишається Інститут журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де плідно працюють А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Школьна та інших дослідників. Увага київської школи зосереджується, головним чином, на періодичних виданнях Наддніпрянської України середини ХІХ – першої половини ХХ ст., в тому числі і київських газетах цього періоду. Цінну з

наукової точки зору серію досліджень започаткувала невелика стаття О. Сидоренка та Н. Шудрі під назвою «Нездійсненні проекти україномовних періодичних видань другої половини ХІХ - початку ХХ ст.», опублікована в 23 випуску часопису «Журналістика: Преса, телебачення, радіо» за 1991 р. [470]. На основі архівних матеріалів та джерел особового походження автори зібрали відомості про ті газети та журнали, які через адміністративний тиск, нестачу матеріальних засобів та людських ресурсів, так і залишилися можливою перспективою на папері. Вже через 4 роки суттєво доповнене та розширене дослідження О. Сидоренко знайшло своє відображення в анотованому покажчику нереалізованих проектів україномовної преси кінця ХІХ - початку ХХ ст., виданому в 1995 р. у Києві [517].

Внаслідок копіткої праці А. Волобуєвої, Н. Сидоренко та інших членів кафедри історії журналістики вищезгадуваного навчального закладу в 2011 р. світ побачило перше комплексне історико-бібліографічне дослідження преси дорадянського Києва в чотирьох томах під назвою «Періодичні видання Києва (1835-1917 рр.): покажчик» [510, 511, 512, 513], три томи з яких становить ґрунтовний бібліографічний опис більше 800 періодичних видань, 132 з яких становлять газети, що видавалися в місті на протязі 1905-1914 рр.

У тому ж таки 2011 р. іншим авторським колективом у складі Ю. Горбач, Л. Кузьменка та І. Старовойтенко був завершений та виданий ще один анотований системний покажчик, правда стосувався він не комплексу періодичної преси конкретного відрізка часу, а змісту єдиного видання – першої щоденної україномовної газети «Громадська думка» (1905-1906 рр.), яка протягом неповних 2 років видавалася в Києві за сприяння відомого українофіла Є. Чикаленка [501]. Необхідність такої наукової роботи зумовлена частотою звернення сучасних дослідників до змісту газети при написанні політичної історії України початку ХХ ст., вирішенні проблемних питань етно-національного та соціально-економічного напрямку історичних студій.

Потрібно віддати належне великій кількості підручників та навчальних посібників, які з'явилися в період незалежності і проливають світло на історію

становлення та функціонування періодичних видань в конкретному суспільно-політичному середовищі, розкривають жанрові особливості газет та журналів, висвітлюють джерельний потенціал останніх [423, с. 57].

Серед навчальної літератури останніх років для розкриття історії та змісту власне київських газет досліджуваного періоду важливе значення мають посібники В. Георгієвської «Історія української журналістики: становлення та розвиток рекламно-довідкової преси на території Східної України (XIX – початок XX ст.)» (2010), Н. Сидоренко «Історія української журналістики. Особистості XIX-XX століть» (2012), Н. Герасимчук «Історія української журналістики. Становлення та розвиток флейтону» (2014), А. Волобуєвої «Історія української журналістики. Преса Києва (1835-1917). Суспільно-духовна і національно-культурна спрямованість» (2015) тощо.

У контексті аналізу перерахованих праць варто віддати належне роботі В. Георгієвської, яка, на відміну від своїх колег, зосередила дослідження не на виданнях суспільно-політичного призначення, а на історії спеціалізованої та рекламної періодики, ролі реклами у формуванні модних тенденцій та смаків публіки, охарактеризувала значення графічного компоненту у підкресленні рекламно-довідкової інформації [366]. Авторка ґрунтовно довела, що поряд з газетною хронікою, офіційними замітками, повідомленнями та есе, вміщеними на сторінках газетної періодики, афіші і рекламні оголошення також є надзвичайно важливим історичним джерелом, яке проливає світло не лише на смаки та вподобання різних соціальних прошарків, а й на засоби впливу на формування останніх.

Серед сучасних українських науковців, які у своїх дослідженнях прямо чи опосередковано торкнулися питань виникнення та функціонування газет Києва, слід відзначити А. Волобуєву, Ю. Половинчак, А. Заводовського, М. Щербака, В. Гутковського, Н. Щербак, П. Федоришина, І. Михайлина, М. Палієнко, І. Крупського, С. Павленко, М. Тимошика та ін.

Поряд із загальними, в добу незалежності світ побачила ціла низка спеціалізованих історичних та пресознавчих праць, присвячених дослідженню

значно вужчої проблематики: історії діяльності окремих редакційних колективів, джерельному потенціалу конкретно взятої тематичної групи, а то й одного видання, регіональних та хронологічних особливостей їх розвитку тощо. Серед такого роду досліджень варто відзначити серію статей Р. Загорулька («Газети Києва 1905-1914 рр. як джерело дослідження діяльності товариств «Просвіта» в Наддніпрянській Україні» [392], «Внесок газети «Засів» у розвиток українського руху» [391], «Відображення боротьби українського народу за українізацію початкової освіти на сторінках київської газети «Село» (1909-1911 рр.)» [390]), де автор проаналізував роль київської газетної періодики як історичного джерела у вивченні українського питання в Російській імперії початку ХХ ст., дослідженні культурно-просвітницької та політичної боротьби українського народу, питань друку та цензурних обмежень тощо. Сюди ж можна віднести роботи О. Березовського «Сучасна вітчизняна історіографія про пресу українських політичних партій в Російській імперії початку ХХ ст.» [354], А. Путової «Католицькі періодичні видання Києва у контексті київської польськокомовної періодики на початку ХХ ст.» [458], А. Волобуєвої «Політичні орієнтири київської преси у сприйнятті революційних подій 1905-1906 рр.» [363] та ін. Одиначно окреслюючи ту чи іншу проблему, статті складають єдиний історіографічний комплекс, який розкриває досліджувану проблему з різних ракурсів.

Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії є вивчення історії та джерелознавчий аналіз окремого періодичного видання. Новий етап розбудови незалежної української держави зумовив пріоритетність вивчення власне українських газет, першість серед яких і сьогодні тримає щоденне видання «Громадська думка» («Рада») [423, с. 58].

Серед наукових розвідок, присвячених історії та змісту першої щоденної україномовної газети Наддніпрянщини варто відмітити статті О. Березовського «Заснування газети «Громадська думка» та особливості її діяльності (1905-1906)» [353], А. Кобинець «Українська національна школа: проблеми, пошуки, дискусії на сторінках щоденника "Громадська думка" / "Рада" (1905-1914)»

[407], «Щоденник "Громадська думка"/ "Рада"(1905-1914 рр.) "кузня" журналістських кадрів» [408] та «Київська хроніка на шпальтах щоденника "Громадська думка" / "Рада" (1905-1914)» [406], Н. Фіголь «Історія видання першої щоденної україномовної газети Наддніпрянщини «Рада» [485] та «Мова видання, якому не судилося відродитись (огляд газети «Рада»: 1906 -1914)» [486], І. Старовойтенко «Щоденна газета «Рада» (1906-1914) у контексті епістолярної спадщини» [473], І. Крупського «Українська щоденна газета Наддніпрянщини «Рада» (1906-1914 рр.): типологічна характеристика видання, проблематика газетно-публіцистичних виступів» [418]. На основі численних архівних матеріалів, опублікованих законодавчо-нормативних актів, епістолярної спадщини та газетних публікацій дослідники змальовують комплексну картину з історії функціонування друкованого органу на загальному суспільно-політичному тлі, окреслюють проблеми адміністративного втручання і труднощі видавничо-редакційного колективу, пов'язані з браком матеріально-технічних та людських ресурсів, розкривають джерельний потенціал газети у вивченні національного питання та політичної історії України початку ХХ ст.

Цікавою з наукової точки зору є робота Ю. Бойко під назвою «Євген Чикаленко – видавець першої щоденної україномовної газети «Рада» [355]. Демонструючи нетрадиційний для української історичної науки підхід, автор розкриває процес видання друкованого органу протягом усього періоду його функціонування та вплив останнього на свідомість українського суспільства через призму колоритної особистості видавця, його ролі у процесі зародження української преси та розповсюдження «Ради» на українських теренах.

Популярність серед дослідників «Громадської думки» («Ради») засвідчує низка дисертаційних праць, які були захищені з історичних та філологічних наук за останні роки, а саме: В. Гутковського ««Громадська думка» / «Рада» (1905-1914 рр.) – перша щоденна україномовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї» (2002 р.), А. Кобинець «Євген Чикаленко та газета «Рада» у формуванні мови преси на початку ХХ століття»

(2005 р.), П. Опанащука «Роль газети «Рада» в національному відродженні українського народу (1906-1914 рр.)» (2009 р.).

Аналіз наукових праць, присвячених першій щоденній україномовній газеті Наддніпрянщини показує, що протягом останніх 25 років «Громадська думка» («Рада») досліджується однобічно, торкаючись різних аспектів політичної історії України. Попри значний інформативний потенціал, «дітище Чикаленка», як і інші періодичні видання міжреволюційного Києва, в дослідженні соціально-економічного та культурного життя регіону використовується лише побіжно, в якості другорядного історичного джерела з тої чи іншої проблеми.

Прагнучи відобразити протиборство національно-патріотичних сил та антиукраїнських тенденцій на різних рівнях політичної, етнічної та суспільної взаємодії в регіоні, сучасні дослідники часто звертаються до вивчення діяльності та змісту газети «Киевлянин» (1864- 1919 рр.) – одного з найбільш тиражованих видання краю з яскраво вираженим реакційно-монархічним спрямуванням. Шовіністичним тенденціям матеріалів газети, політиці цькування редакторами «Киевлянина» будь-яких проявів національного самовираження українців та представників національних меншин, розкриттю мовно-стилістичних особливостей публікацій присвячені наукові праці Р. Загорулько [389], Т. Сукаленко [476], Ю. Половинчак [457] та ін.

Серію статей проблемі присвятив Р. Гула [374, 375]. Автором розкрито основні тенденції видавничої політики в напрямку національного питання, проаналізовано особливості редакторської політики Д. Піхна та В. Шульгіна в руслі збереження охоронної ідеології. Логічного завершення дослідження Р. Гули набуло у захищеній в 2003 р. кандидатській дисертації ««Киевлянин» та суспільно-політичні рухи в Україні» [525], де на фактичному матеріалі відображені роль і місце друкованого органу в пропаганді монархізму, розкрита позиція видавничо-редакційного колективу з національного питання, взаємовідносини з українським суспільно-політичним рухом, освітлено "справу М. Бейліса" тощо. Чотири роки по тому вітчизняна

історіографія поповнилася ще однією кандидатською дисертацією, захищеною в 2007 р. Ю. Половинчак у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та присвяченою проблемам боротьби газети «Киевлянин» з українством наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. [530].

Слід відзначити значну кількість наукових розвідок, присвячених періодичному виданню, однак, тематично вони нічим не відрізняються від досліджень інших київських газет того часу: «Киевлянин» вивчається вітчизняними науковцями лише у контексті розкриття національного питання та українського політичного і культурно-просвітницького рухів.

Однією з провідних тенденцій сучасної української історіографії є вивчення становища та видавничої політики газетних видань шляхом аналізу роботи цензурних установ краю. З такого ракурсу проблему вивчають А. Заводовський [388], М. Щербак [488], Н. Щербак [489], В. Юрченко [492], та ін. На широкому фактологічному матеріалі побудована і наукова розвідка І. Басенко «Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907-1916 рр.)», опублікована в 143 томі «Наукових записок НаУКМА: Національного університету «Києво-Могилянська академія». Історичні науки» за 2013 рік [352]. У роботі не лише простежено розвиток вищезгаданого типу київської преси у міжреволюційний період Російської імперії, а й проведено комплексне джерелознавче дослідження газет різних напрямів, зокрема мови друку.

Широкий пласт джерелознавчого та пресознавчого матеріалу, що так чи інакше стосується київської газетної періодики 1905-1914 рр., подано у більше десяти кандидатських та докторських дисертаціях з різних напрямків гуманітаристики, захищених протягом останніх 25 років. Серед них праці: І. Крупського «Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.)» (1996 р.), Т. Антонченко «Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.)» (2004 р.), О. Березовського «Українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних

домагань українства (1905–1907 рр.)» (2004 р.), А. Волобуєвої «Становлення і розвиток преси Києва (1835–1917): типологія, проблематика, національна спрямованість» (2008 р.), В. Гутковського «Українська преса Наддніпрянщини в національно–культурному та державотворчому процесі (друга половина ХІХ ст. – 1920 р.)» (2002 р.), Р. Загорулька «Газети Києва 1905-1914 рр. як джерело вивчення українського питання» (2013 р.), О. Яцини «Національно-культурний рух 1907–1914 років і українська преса» (2002 р.), Г. Сенкевич «Міська газета: творчо-соціальна парадигма функціонування» (2010 р.) та ін.

Таким чином, перераховані наукові розвідки ще раз підтверджують той факт, що зі здобуттям Україною незалежності, увага дослідників газетної періодики зосереджується, головним чином, на вивченні проблемних питань політичної та етно-національної історії нашої країни і її окремих регіонів на сторінках газет – проблемі, необхідності висвітлення якої гостро постала перед вітчизняною історичною наукою на етапі розбудови суверенної держави. Об'єктом дослідження, як правило, стають україномовні видання (газети «Громадська думка» («Рада»), «Слово», «Маяк», «Засів»), або ж їх повні антиподи, найбільш дослідженим серед яких є реакційно-монархічний щоденник «Киевлянин». Поодинокими на сьогодні залишаються дослідження іншомовної періодики міста (праці Л. Баженова, А. Волобуєвої), зовсім недослідженим є інформативний потенціал газетних видань Києва 1905-1914 рр. щодо розкриття проблем економічного життя регіону, його етно-соціальних особливостей [423, с. 59].

Лише протягом останніх 5 років починають з'являтися дослідження, присвячені актуальним проблемам культури та міського побуту, які проходять газетним рядком. До таких наукових робіт належать невеликі за обсягом статті О. Мусіяченко [447], А. Бойко-Гагаріна [356] та ін. Розвиток цієї сторони проблеми нині лише починає набирати обертів.

Проблема вивчення джерельного потенціалу київської газетної періодики 1905-1914 рр. у дослідженні міського повсякдення того часу носить міждисциплінарний характер, що зумовило необхідність залучення до

наукового обігу не лише джерелознавчої літератури та наукових робіт, автори яких висвітлювали історію становлення та розвитку газетної періодики, суспільно-політичні умови її функціонування та матеріально-економічну складову, а й праці тих науковців, які вивчали різні сторони міського життя початку ХХ ст., досліджували етно-політичну, економічну, культурну, соціальну та побутову історію Києва досліджуваного періоду.

До вивчення різних сторін життя киян того часу постійно звертаються місцеві краєзнавці, доповнюючи вже відомі факти з історії побуту, благоустрою, освіти, соціальних аномалій міста, новими свідченнями, які знайшли відображення в документальних та художніх нарисах про Київ початку ХХ ст. Систематичні напрацювання в напрямку киевознавства представлені роботами О. Анісімова («Скорбное безчувствие» (1992), «Киев и киевляне. Я вызову любое из столетий...» (2003), «Мой Киев: портрет в интерьере вечности» (2007)), М. Приходько («Прибуткові будинки Києва: різноманіття стилів і подробиці побуту» (2016), «Прибуткові будинки Києва і «будівельна лихоманка» (2016)), М. Кальницького («Визначні пам'ятки Києва» (2005), «Храми Києва» (2006)), М. Рибаківа («Хрещатик відомий і невідомий» (2003), «Невідомі та маловідомі сторінки з історії Києва» (1997)).

На особливу увагу в контексті даного дослідження заслуговує серія історико-краєзнавчих напрацювань В. Ковалинського – відомого киевознавця, редактора та письменника. Займаючи тривалий час посаду завідувача відділу міського побуту Музею історії м. Києва (протягом 1997-2012), В. Ковалинський на широкому фактологічному матеріалі (архівних матеріалах, газетних публікаціях, спогадах очевидців) публікує низку наукових робіт, де охоплює різні сторони міського повсякдення, торкаючись проблем дозвілля, побуту, філантропії, благоустрою та соціальних аномалій міжреволюційного Києва. Серед праць автора серійне видання «Київські мініатюри» в 9 книгах, що публікувалося в Києві у видавництві «Купола» протягом 2002-2011 рр. та вміщувало на своїх сторінках інформацію про визначні місця та людей, які свого часу відіграли важливу роль у житті міста [410], роботи під назвами

«Історія Київського зоопарку» [409], «Ніч з проституткою чи два відра горілки» [411], «Путеводители и справочники по г. Киеву» [508] та ін.

Побудовані на унікальних архівних матеріалах та газетних публікаціях того часу, історичні факти у роботах В. Ковалинського досить часто переплітаються з легендами та переказами, що зумовлює необхідність перевірки та уточнення дослідником окремих відомостей вищезгаданих праць.

Використані у роботі загальні праці з історії Києва досліджуваного періоду комплексно ілюструють економічний, соціальний, суспільно-політичний та культурний розвиток міста того часу [404, 395, 397], що дозволяє цілісно розглянути історичне тло, на якому будувалося міське повсякдення, визначити умови та фактори, які впливали на формування світосприйняття пересічного киянина у той час, його морально-етичного кодексу, політичних уподобань тощо.

Реалії повсякденного життя єврейської громади Києва досліджуваного періоду знайшли відображення у монографії відомого американського гербеїста Натана Меїра під назвою «Євреї Києва. 1859-1914» [444]. На підставі аналізу опублікованих та архівних документів автор ілюструє широку історичну панораму громадського, соціально-політичного і культурного життя єврейської спільноти міста в пізньоімперський період: від 1859 р., коли цар Олександр II офіційно повернув євреям право селитися в Києві, і до початку Першої світової війни. Відповідаючи новітнім викликам зарубіжної історіографії та методології науки, буденні сюжети у вищезгаданій праці тісно переплетені з ментальними характеристиками, а життя спільноти показано у міжетнічних стосунках через призму співвідношення «євреї як сусід» та «євреї як інший».

Важливою складовою історіографічного комплексу даного дослідження стали роботи, автори яких висвітлювали окремі вектори міського повсякдення того часу: історію розвитку та функціонування громадського транспорту Києва [443, 441], житло і подробиці побуту [545, 549], адміністративний поділ та заселеність території міста [449], рівень злочинності [365, 541] тощо.

В умовах стрімкого розвитку інформаційного простору в мережі Інтернет, значний відсоток києвознавчих розвідок носять науково-популярний характер і розміщені на інформаційних порталах «Интересный Киев», «Информационный портал города Киева», «О здоровье» і т.д. Так публікації в електронній формі на зразок «Хворіють усі: що вбивало киян на початку ХХ століття» [547], «Як жили кияни. Житло в Києві» [549] чи «Лікарні Києва: сторінки столітньої історії» [539] доступні для широкої аудиторії в мережі і приваблюють читача великою кількістю вміщених у текст фотографій житлових споруд, промислових об'єктів, лікарень, а також – фотопортретів відомих киян того часу. Відсутність у цих працях посилань на використані джерела та літературу ставить під сумнів достовірність окремих явищ та подій, висвітлених у вище згадуваних текстах. Поряд з цим, варто відзначити цінність такого роду публікацій, які, хоч і мають науково-популярний характер, наштовхують дослідника на необхідність аналізу нових проблем київського повсякдення, відкриваючи маловідомі сторінки з життя міста, що потребують сьогодні більш глибокого вивчення.

Важливим компонентом історіографічного огляду праць з досліджуваної проблематики стали проблемно-тематичні роботи з історії повсякденності та наукові розвідки, автори яких розкривають різні методологічні підходи щодо вивчення змісту і структури самого «повсякдення» - терміну дискусійного і відносно нового в історичній науці.

Варто відзначити, що історія повсякденності є одним із сучасних напрямків розвитку людинознавчих студій, який, зародившись у другій половині ХХ ст. в лоні так званої «нової історії», сьогодні міцно утвердився в антропологічно зорієнтованих західній і російській історіографіях. Покликана виробити зі здобуттям Україною незалежності самостійну концепцію національної історії, а також «подолати відставання від розвитку європейської науково-методологічної культури» [481, С. 7], вітчизняна наука активно звернулася до вивчення історії повсякдення лише з початком 2000-х рр. і

сьогодні на академічному рівні визнала останню необхідним напрямком історичних досліджень.

Підґрунтям розвитку історії повсякденності як самостійного напрямку людинознавчих студій в гуманітаристиці стали праці представників французької школи «Анналів» у Франції, А. Людтке та А. Шюца в Німеччині, А. Гуревича в Росії [358, 376, 437, 491]. Інтенсивного розвитку історія повсякдення набула у роботах Ш. Фіцпатрик у США. Особливу цінність у контексті даного дослідження становлять матеріали та основні наукові положення праці авторки під назвою «Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город» [487], де повсякденне життя радянського міста описується шляхом дослідження звичного та аномального у їх нерозривній єдності, аналізуються шляхи і засоби, за допомогою яких містянам вдавалося вести рутинне життя у складних політичних, економічних, соціальних та культурних умовах, притаманних тоталітарному сталінському режиму.

В Україні ж, як влучно зазначила сучасна дослідниця вищезазначеного напрямку О. Коляструк, «перші студії з повсякденності зросли з теренів заборонених проблем радянської офіційної історії, передусім, йшлося про репресії, соціальні наслідки «воєнного комунізму», післявоєнної розрухи, звертали увагу на так звані тіньові сторони радянського суспільства» [415, с. 24]. Проблемно-тематичне поле історії повсякденності у вітчизняній історіографії представлене роботам О. Вільшанської [360, 361], М. Борисенка [357], О. Лисенка [435], О. Акуніна [345] та ін.

Хронологічно рамки дослідження повсякденної історії українськими фахівцями, як правило, обмежуються радянським періодом, відправною точкою якого є початок 1920-х років. Поряд з цим, варто відмітити, що першість за чисельністю у даному напрямку тримають роботи, автори яких ілюструють щоденне життя окремої соціальної групи в країні протягом конкретного проміжку часу і практично відсутні сьогодні наукові праці, сторінками яких проходить проблема повсякдення окремого регіону чи населеного пункту.

Подаючи історіографічний огляд робіт, автори яких розвивають теоретико-методологічні проблеми повсякденної історії України, важливо відзначити той факт, що методологічні питання дослідження повсякденної історії в сучасній українській історіографії перебувають на стадії визначення і становлення, оскільки досі триває процес її науково-теоретичного обґрунтування як новітнього напрямку, розмитими є рамки предмету вивчення. Поряд з цим, спільною ознакою для більшості вітчизняних теоретико-методологічних праць вище згаданого напрямку є антропоцентричний вимір повсякденності та соціокультурний підхід до її вивчення.

Так, досліджуючи проблему визначення предмету історії повсякденності у зарубіжній та вітчизняній історіографіях, відома українська дослідниця цього напрямку людинознавчих студій О. Коляструк зазначає, що повсякденність сучасними науковцями прочитується у двох взаємозалежних площинах, «які умовно можна назвати «технологією життя» або «рівнем життя» (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти, де жити, чим пересуватися [...]) та «аксіологією життя» або «стилем життя»» [416, с. 182]. Маючи на увазі під останнім систему цінностей, морально-етичних норм та життєвих орієнтирів, авторка робить у своїй праці наголос на тому, що «саме екзистенційні виклики-відповіді повсякденності дають можливість інакше побачити історію» [416, с. 182].

Важливою частиною історіографічного комплексу дослідження стали праці В. Горобця «Історія повсякдення» [371]; О. Удада «Історія повсякденності як методологічна проблема» [480], «Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії» [481] та «Історія повсякденності як складова історії України ХХ ст.» [482]. Систематичними у напрямку науково-теоретичного обґрунтування історії повсякденності є наукові напрацювання вже згадуваної дослідниці О. Коляструк, серед яких: «Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці» (2007), «Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти» (2008),

«Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці» (2009), «Методологія історії повсякдення» (2011) та ін. Особливої уваги у контексті даного дослідження заслуговує робота авторки під назвою «Джерела з історії повсякденності» [413], де преса розглядається як одне з важливих історичних джерел у вивченні буденного життя з властивими йому елементами повторюваності. Аналізуючи інформативність періодики, О. Коляструк справедливо зазначила, що «фахові журналісти чи кореспонденти-аматори у своїй повсякденній діяльності прагнули відтворити те, що вважали найбільш виразним для свого часу, вони зосереджували свою і читацьку увагу на фактах, подіях, явищах, що, на їх погляд, становили зміст епохи... відбивали як найбільш актуальні, пекучі проблеми історичного моменту, так і рутинність сучасного їм життя» [413, с. 63].

Отже, проблема вивчення джерельного потенціалу київської газетної періодики 1905-1914 рр. у дослідженні міського повсякдення того часу носить міждисциплінарний характер, що зумовило необхідність залучення до наукового обігу не лише джерелознавчої літератури та наукових робіт, автори яких висвітлювали історію становлення та розвитку преси, суспільно-політичні умови її функціонування та матеріально-економічну складову, а й праці тих науковців, які вивчали різні сторони міського життя початку ХХ ст., досліджували етно-політичну, економічну, культурну, соціальну та побутову історію міжреволюційного Києва.

Поряд з цим, у роботі проаналізовано комплекс бібліографічних показників, довідкової літератури та історико-журналістських досліджень: монографій, статей, брошур, тез конференцій, навчальних посібників, підручників, курсів лекцій. Важливим компонентом історіографічної бази дослідження для визначення предметного поля історії повсякденності стали наукові напрацювання, автори яких піднімали проблеми теоретико-методологічних засад вищезгаданого напрямку та окреслювали різні вектори повсякденної історії України.

Комплексний історіографічний огляд праць з досліджуваної проблематики дозволяє стверджувати, що, попри помітну зацікавленість істориків та журналістів пресою дорадянського періоду, її історією та жанрово-тематичним навантаженням, джерельний потенціал газетної періодики Києва 1905-1914 рр. та її роль у вивченні повсякденної історії міста не ставали предметом окремого дослідження і вивчатимуться у роботі вперше. Поодинокими в історіографії є дослідження іншомовної періодики міста. За межами дослідницьких інтересів сьогодні залишається інформативний потенціал газетних видань Києва зазначеного періоду щодо розкриття проблем економічного життя регіону, його етнічних та соціальних особливостей. Більш глибокого вивчення потребує історія видавничих осередків міста, редакторських колективів та дописувачів київських газет того часу. Усе вищезазначене показує актуальність обраної теми та віддзеркалює подальші перспективи у її вивченні.

1. 2. Джерельний комплекс та методологічні засади дослідження

Основу джерельної бази дослідження складають матеріали київських газет, які видавалися у місті протягом 1905-1914 рр. та ілюструють на своїх сторінках повсякденне життя Києва у його різних проявах та напрямках. Комплексне опрацювання бібліографічних покажчиків преси досліджуваного періоду, архівних матеріалів фонду Київського тимчасового комітету у справах друку (1906-1917 рр.), електронних та карткових каталогів провідних наукових бібліотек України дозволили виявити понад 130 газетних видань (не враховуючи бюлетені, бібліографічні листки, телеграми та видання метеорологічного змісту), які виходили у той час в місті чотирма мовами, мали різне тематичне навантаження, ідейне спрямування, відрізнялися періодичністю виходу, цільовою аудиторією і зберігаються сьогодні майже у 20 бібліотеках України та зарубіжжя. Найбільша колекція київської преси 1905-1914 рр. зібрана у відділі газетних фондів НБУВ.

У роботі проаналізовано близько 320 публікацій газет, серед яких матеріали видань «Киевские вести», «Киевлянин», «Киевская мысль», «Маяк», «Громадська думка», «Рада», «Южная копейка», «Киевское утро», «Газета», «Киевское слово», «Киев», «Киевские губернские ведомости» та ін. Близько 80 % газетних текстів введені до наукового обігу вперше.

Враховуючи тематичне спрямування роботи, більшість досліджуваних у дисертації газет носить універсальний, або ж рекламно-довідковий характер («Вечерняя газета» (1905), «Киевская жизнь» (1906), «Киевские вести» (1907-1911), «Последние новости» (1906-1919), «Киевская мысль» (1906-1918), «Киев» (1910-1911)). Поряд з цим, вивчається контент впливових видань міста офіційного характеру та найбільш тиражованих друкованих органів Києва досліджуваного періоду – монархічної газети «Киевлянин» (1864-1919), офіційних «Киевских губернских ведомостей» (1838-1920), ліберально-демократичних щоденних газет «Киевская мысль» (1906-1918) та «Киевские вести» (1907-1911).

У контексті вивчення етнополітичних та правових особливостей київського повсякдення 1905-1914 рр., особлива увага приділена україномовним виданням «Громадська думка» («Рада») та «Маяк». Для висвітлення проблем водного транспорту до наукового обігу залучено щоденне видання Київського округу шляхів сполучення («Днепровские судоходные листки» (1905-1908)). Важливу роль у вивченні матеріально-побутової складової міського повсякдення досліджуваного періоду займають матеріали газети «Квартироуказатель г. Киева» (1906 р.).

Характерною особливістю газети, як носія інформації, є її здатність вмещувати у собі публікації, які можна використати в якості окремого історичного джерела для дослідження різних сторін однієї проблеми. Так хронікальні повідомлення, замітки, репортажі, аналітичні статті, рекламні та художні тексти на зразок публікацій «Квартирне питання в Києві і союз квартиронаймачів» [114], «Справа про розбійний напад» [82], «Перевірка прав євреїв» [233], «Довідковий відділ» [289], складаючи єдину систему одного

номеру газети, відображають різні сторони міської щоденності, мають власну форму подачі інформації.

Публікувалися на сторінках київських газет 1905-1914 рр. і документи офіційного характеру, видані загальноімперськими органами влади чи представниками місцевої адміністрації і доповнені коментарями кореспондентів. Окремі з них: «Розпорядження Губернського Керівництва» [260], «Відповідно розпорядженню міністра фінансів...» [280], «Роз'яснення Правління міської дороги про учнівські тарифи» [254], «Сенатське роз'яснення про євреїв» [273], «Про порядок користування автобусами» [186], «Циркулярне розпорядження Правління Київського Округу Шляхів Сполучення, від 12 травня № 7273» [261] та ін. дозволяють відтворити нормативно-правове поле київської щоденності, яке, з одного боку, будувало останню, а з іншого – саме ж породжувалося на основі повсякденних практик.

Поряд з цим, варто відзначити, що газетні публікації у дисертаційному дослідженні аналізуються не лише як носій інформації про київське повсякдення 1905-1914 рр. Наявність у міській пресі того часу повідомлень під назвами на зразок «Оштрафовано газети» [213], «Притягнуті до відповідальності редактори» [232], «Накладення штрафів» [162], «Масові обшуки та арешти» [155] дозволяє стверджувати про важливість газетних матеріалів як історичного джерела для вивчення самих умов розвитку київського друку, відносин окремих видавців з цензурою, визначення шляхів та розмірів покарання типографій тощо.

Умови діяльності київських газет 1905-1914 рр. широко відтворені в архівних матеріалах окремих фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі - ЦДАК України), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, Відділу рукописів Інституту літератури НАН України. Документальний архівний комплекс містить матеріали офіційного характеру, що включають в себе урядові постанови та розпорядження місцевої адміністрації, діловодство, актовий матеріал, епістолярію державних установ та окремих посадовців,

судові справи, бухгалтерську звітність, канцелярську документацію, приватне листування та чорнові варіанти статей, які, як правило, збереглися сьогодні із вміщеними на їх сторінках виправленнями, зауваженнями та коментарями [1, 2, 6, 7, 17, 18].

Важливу роль для дослідження місцевих особливостей друку та провідних тенденцій функціонування газетних видань протягом 1905- 1914 рр. мали документи, утворені в процесі діяльності цензурних установ краю. Широко представлені у роботі є матеріали фондів Київського тимчасового комітету в справах друку (ЦДІАК України, ф. 295) [3, 4, 5], Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ЦДІАК України, ф. 442) [8, 9, 10, 11, 12, 13] та Канцелярії Київського окремого цензора (ЦДІАК України, ф. 294) [1, 2]. Особливу цінність у контексті даного дослідження становлять чернетки щорічної звітної документації цензорів, відредаговані оригінали текстів якої протягом усього досліджуваного періоду надсилалися Головному управлінню у справах друку до Петербургу.

Структура розділу кожного звіту, присвяченого періодиці краю, містила цінні відомості про тематичну та ідейну спрямованість видань, їх редакторів та видавців, вартість передплати тощо. Окремої уваги заслуговують вміщені у звітах дані про газети, які не лише з'являлися у поточному році, а й переставали видаватися. При цьому, цензори вказували на причину закриття видань, подавали відомості про порушені проти газет судові позови, описуючи останні від моменту заведення справи до остаточного вироку суду щодо особистої відповідальності видавця чи редакторів із зазначеннями подальшої долі видання.

З метою визначення місцевих особливостей цензурної політики в Києві на тлі порівняння її з цензурою в інших великих містах, до наукового обігу було залучено окремі документи з фондів Канцелярії Харківського інспектора у справах друку (ЦДІАК України, ф. 1680) та Чернігівського губернського жандармського управління (ЦДІАК України, ф. 1439).

Таким чином, архівні документи є важливим носієм інформації для вивчення процесу становлення та особливостей функціонування газетної періодики Києва на тлі революційних подій 1905-1907 рр. та періоду між революцією та Першою світовою війною. Залучення останніх у дослідженні помітно розширило діапазон джерельної бази та дозволило більш глибоко проаналізувати суспільно-політичні, економічні та соціо-культурні фактори розвитку друкованої продукції губернського центру. На основі архівних матеріалів у роботі розкрито мовний, проблемно-тематичний та кількісний діапазон київських газет досліджуваного періоду, висвітлено проблему цензурного контролю за виданнями різного ідейного спрямування.

Помітно розширили та поглибили джерельну базу роботи опубліковані документальні колекції, серед яких належне слід віддати збірнику під назвою «Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ ст.» [329], виданому у 2001 р. в Києві Дослідницьким центром історії української преси під керівництвом Н. Сидоренко та О. Сидоренка. У роботі вміщено документи і матеріали, змістовий контент яких відображає політику цензури щодо розвитку української преси в межах Російської імперії, публікуються статті Б. Грінченка, С. Єфремова, Д. Дорошенка, М. Грушевського, М. Шаповала, С. Петлюри, уривки мемуарної спадщини Є. Чикаленка, подаються редакційні статті-звернення газет «Громадська думка», «Рада», «Засів» та ін., представлені біографічні довідки про редакторів, видавців і співробітників українських газетних видань початку ХХ ст., друкуються стислі відомості про періодичні друковані органи, в тому числі і київські газети досліджуваного періоду.

Окремі публікації документів використані у роботі з метою уточнення, доповнення та перевірки відомостей досліджуваних газетних матеріалів про різні сторони міського повсякдення 1905-1914 рр. Так, для прикладу, у дослідженні соціальних аномалій та рівня громадської безпеки киян, поряд з газетними текстами, до наукового обігу вводяться матеріали «Сборника статистических сведений Министерства юстиции. 1897 г.» , де у виписці № 12

під назвою «Сведения о личном составе судебных установлений Европейской России, Кавказского края, Сибири и Туркестана и деятельности судебных установлений, образованных по Уставам Императора Александра II и коммерческих судов за 1896 год» [332] публікуються дані про рівень злочинності окремих частин Російської імперії, включаючи відомості про Київ, як одне з найбільших міст Європейської Росії того часу, у порівнянні подаються різні види злочинів та їх статистика.

Зіставлення інформації збірника з даними газетних матеріалів досліджуваного періоду і відомостями київської преси попередніх років дозволяє не лише проаналізувати рівень інформативності та точності газетних текстів, а й прослідкувати тенденції зростання (спаду) шкали різних видів правопорушень у місті, визначити основні фактори впливу на злочинність, порівняти рівень захищеності киян у співвідношенні з безпекою жителів інших великих міст Російської імперії.

Важливі свідчення для вивчення демографії міста того часу містить проведений у 1897 р. Перший Всезагальний Перепис населення Російської імперії. Залучений у процесі дослідження 16-й том опублікованих у 1904 р в Санкт-Петербурзі Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ Російської імперії матеріалів останнього («Київська губернія») [331] дозволяє визначити соціальну стратифікацію міських жителів, прослідкувати рівень грамотності киян, їх релігійну, мовну, вікову та гендерну приналежність, а порівняння даних перепису з відомостями київської газетної періодики 1905-1914 рр. дає змогу визначити коливання барометру змін у кількісних показниках цих груп та прослідкувати причини змін.

Оригінальні свідчення для вивчення київських газет 1905-1914 рр., умов і провідних тенденцій функціонування останніх, а також - для відтворення окремих елементів матеріально-побутової культури киян та інших напрямків повсякденних практик подано у щоденниках і спогадах сучасників подій досліджуваного періоду. У роботі використано мемуарні напрацювання людей, які відіграли важливу роль у житті Києва того часу: спогади та щоденник

видавця першої україномовної газети «Громадська думка», українофіла Є. Чикаленка [341, 342, 343], спогади відомого громадського діяча Д. Дорошенка [334, 335], спогади начальника Київського губернського жандармського управління В. Новицького [337], мемуари відомого російського державного діяча, який протягом січня-лютого 1907 р. виконував обов'язки київського губернатора - П. Курлова під назвою «Конец русского царизма: воспоминания бывшего командира корпуса жандармов» [336], опубліковані в Москві у 1923 р та ін. [338, 339, 340]. Важливі свідчення про життя Києва кінця XIX - початку XX ст. знаходимо у спогадах І. Антонович – дочки відомого українського історика Д. Антоновича, яка, описуючи місто того часу у праці «Воспоминание о М. Драгоманове» [333], особливу увагу зосередила на адміністративних утисках щодо дотримання містянами українських традицій на побутовому рівні. Залучення до наукового обігу вищезгадуваних праць мемуарного жанру дозволило, враховуючи елементи суб'єктивізму кожної з них, не лише уточнити окремі відомості газетних видань Києва 1905-1914 рр., а й прослідкувати особливості сприйняття реалій тогочасної буденності представниками різних національних, соціально-професійних та гендерних груп.

Міждисциплінарний характер теми дослідження обумовив необхідність використання системи принципів, підходів та методів (загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-історичних, джерелознавчих), які у своїй сукупності склали методологічну основу дисертації і дозволили не лише комплексно охарактеризувати історіографічну базу проблеми і залучений до наукового обігу джерельний матеріал, а й окреслити предметне поле повсякденності, визначити рівень повноти відображення елементів останньої на сторінках київських газет 1905-1914 рр.

Враховуючи фундаментальні положення методології наукового пізнання у напрямку джерелознавства, при написанні дисертаційної роботи були використані загальнонаукові принципи історизму, цілісності, об'єктивності та всебічності, що в комплексі дозволило проаналізувати газети як джерело

різнобічне та багатофункціональне, яке, як цілісна соціально-інформаційна система свого часу, не лише інформувало, а й нав'язувало, і, будучи засобом впливу на читацьку аудиторію, саме потрапляло під вплив, негайно реагуючи на зміни політичної ситуації, суспільної свідомості та матеріально-технічної бази розвитку галузі.

Дослідження інформативного потенціалу газетної періодики Києва 1905-1914 рр. у вивченні проблем міського повсякдення того часу має складну внутрішню структуру і проводилося у декілька послідовних етапів, серед яких: етап евристичного пошуку, атрибуція джерел та залучення до наукового обігу отриманих результатів. Кожному з елементів загальної структури дослідження притаманні певні наукові підходи та методи.

Етап евристичного пошуку передбачає виявлення і відбір для подальшої роботи комплексу історичних джерел, формування історіографічної бази дослідження. Використані у процесі пошуку та відбору загальнонаукові методи аналізу та синтезу дозволили виокремити із загального масиву бібліографічних покажчиків, опрацьованих матеріалів архівних фондів, бібліотечних колекцій та опублікованих документальних збірників кола джерел, необхідних для подальшого залучення в науковій роботі, а класифікаційно-типологічний підхід, застосований до поділу київських газет 1905-1914 рр. на окремі групи за ознаками періодичності, мови друку, тематичної спрямованості та ідейно-цільового призначення помітно спростив типологізацію об'єкта вивчення.

У роботі проаналізовано найпоширеніші сьогодні теоретико-методологічні підходи до класифікації періодики, розглянуто різні класифікаційно-типологічні схеми. Поряд з цим, відповідно до специфіки даного дослідження, комплекс використаних у роботі газет групуватиметься за проблемно-тематичними ознаками і розглядатиметься за наступними групами: друковані органи універсального тематичного навантаження, видання громадсько-політичного, релігійного спрямування, газети рекламно-довідкові, торгово-економічні, сільськогосподарські, професійні, науково-освітні, мистецько-розважальні та видання телеграм. Кожен з цих тематичних блоків

має власну внутрішню класифікацію та особливості у відображенні київського повсякдення 1905-1914 рр.

На етапі вивчення та атрибуції відібраних для дослідження джерел, що включає в себе аналітичну та синтетичну критику останніх, важливу роль відіграє історико-типологічний аналіз. Таким чином, характеристика газетних видань досліджуваного періоду включає вивчення не лише тематичного навантаження та ідейного спрямування останніх, а й аналіз історичного періоду, що передував появі того чи іншого друкованого органу, «соціальних передумов формування видань (стан галузі знання і її значення в житті суспільства), дослідження факторів, що безпосередньо впливали на випуск газет, вивчення соціально-історичного розвитку видів видань, їх трансформації, зникнення і появи нових» [402, с. 312]. В поле зору дослідника потрапляє суспільно-політичне тло, на якому функціонує преса, досліджуються видавці, редактори та дописувачі, вивчається матеріально-технічна база видань, їх взаємини з цензурою та цільова аудиторія.

На основі системного підходу газети Києва 1905-1914 рр. аналізуються в роботі як важлива соціально-інформаційна складова суспільних відносин того часу. Поряд з цим, сама газета розглядається як складна система з власною внутрішньою структурою, аналізуються способи та форми розподілу опублікованого матеріалу всередині окремого видання. Вивчення газетних публікацій дозволяє визначити основні форми друку у київській пресі 1905-1914 рр., серед яких: відомості офіційного характеру, інформаційно-довідкові тексти самої газети, аналітичні тексти, публікації художньо-публіцистичного спрямування, рекламні повідомлення та читацька епістолярія.

Застосований до вивчення та аналізу газетних текстів історико-критичний підхід полягає у порівнянні відомостей досліджуваних публікацій із загальновідомими фактами в історії міського повсякдення того часу. Газетна інформація зіставляється з даними документів офіційного характеру, щоденниками та спогадами людей, які відіграли важливу роль у житті Києва того часу. Разом з тим, методом порівняння інформативного навантаження

різних газет чи їх конкретних рубрик у висвітленні окремих подій та явищ міського повсякдення, визначається значення останніх як історичного джерела з досліджуваної проблеми.

Особливості газетної періодики як масового джерела зумовили необхідність використання у процесі дослідження математично-статистичних наукових методів вибірки та контент-аналізу. Доцільність застосування першого обумовив широкий комплекс виявлених газет досліджуваного періоду (132 видання), де кожен друкований орган має різну кількість номерів виходу, рубрик, додатків і т.д.

З метою уникнення ілюстративності та описовості роботи, якісний (змістовий) аналіз газетних текстів доповнений застосуванням у процесі вивчення публікацій преси контент-аналізу. Так застосування якісно-кількісного аналізу у контексті даного дослідження стало особливо доречним для вивчення реклами та довідкових відділів газет, які володіють постійністю та відносною однорідністю змісту, для визначення частоти вживання окремих прізвищ, торгових закладів, благодійних організацій тощо.

За допомогою контент-аналізу у процесі дослідження вдалося встановити, що у поширеній для преси того часу рубриці «Лікарі і лікарні» свої послуги найчастіше пропонували стоматологи, акушери та «лікарі секретних хвороб» (венерологи), найбільша кількість фешенебельних магазинів зосереджувалася на Хрещатику та Подолі, а першість за частотою згадуваності у київських засобах масової інформації тримали торгові дома І. Ходорковського (вул. Хрещатик, 50), К. Людмера (вул. Хрещатик, 31), «Г. Грабський і К^о» (вул. Хрещатик, 10), «Котляров і Черноголовін» (вул. Хрещатик, 36), «Суконно-мануфактурний і модно-галантерейний магазин «КАРНО»» (Думська площа, 3), «Модно-галантерейний магазин Г. Дечко» (вул. Хрещатик, 41), а також – «Магазин та майстерня різноманітних хутових товарів П. Добрецова» (вул. Михайлівська, 11). Вивчення співвідношення відомостей публікацій газет про різні види правопорушень дозволяє констатувати, що грабіж протягом усього досліджуваного періоду тримав першість у загальному

списку міських злочинів, а в рубриках «Заняття», «Уроки» та «Прислуга» найпоширенішими серед вакансій були гувернантка, няня, кухарка та репетитор французької мови.

Належне у контексті даного дослідження слід віддати методологічному інструментарію історичної психології та самої історії повсякденності, оскільки, як влучно зазначила сучасна дослідниця О. Коляструк, «діючи в історії особистості мають свої власні почуття, емоції, прагнення та пристрасті, а історик-дослідник повсякденності неминуче вступає в емоційні стосунки з об'єктом дослідження, оцінює його через власну систему аксіологічних (ціннісних) установок» [414, с. 20]. Поряд з цим, необхідною умовою наукового вивчення проблеми стало дотримання на етапі внутрішньої джерелознавчої критики газетних текстів принципів історизму та об'єктивності, що передбачають аналіз психологічного клімату епохи в межах так званого «розуміючого» підходу, з урахуванням особливостей світосприйняття людей, повсякденне життя яких стало об'єктом дослідження, їх моральних норм та цінностей.

Методом порівняння історико-психологічних портретів представників різних професійних, статево-вікових та майнових груп єдиного соціуму у роботі здійснюється реконструкція структури інтересів, поглядів на оточуючий світ, уявлень про честь та етикет до моди, відмінності менталітету і сприйняття оточуючої дійсності містянами у відповідності до рівня соціальної захищеності, оточуючого середовища, умов побуту і виховання тощо.

Враховуючи дослідницькі пріоритети сучасної західної історіографії та особливості трактування і вивчення повсякденної історії українськими дослідниками, визначення та аналіз у дисертаційній роботі основних складових міської повсякденності здійснюється шляхом соціокультурного підходу до трактування самого терміну «повсякдення», що передбачає відмову від простого побутописання, тяжіння до культурних смислів побутових речей, одягу, норм поведінки. Важливою складовою такого підходу є звернення до ментального рівня повсякденного життя: морально-етичних засад людської

поведінки, ідеалів, стереотипів свідомості соціуму та його окремих частин, ціннісних орієнтирів людей у конкретно визначений проміжок часу тощо.

Виходячи з усього вищезазначеного, аналіз висвітлення київськими газетами 1905-1914 рр. матеріально-побутової сфери міського повсякдення, а також - умов праці та відпочинку киян досліджуваного періоду, проводитиметься у роботі в нерозривній єдності з дослідженням інформативного потенціалу газетних текстів щодо відображення ментальних стереотипів повсякденного життя міста того часу, ціннісних орієнтацій, турбот, надій та структури інтересів його жителів.

Отже, аналіз джерельної бази дисертаційного дослідження, яка включає в себе широкий комплекс публікацій київських газет 1905-1914 рр., матеріали архівних фондів та опублікованих документальних збірників, мемуарну літературу, серію адресних і довідкових видань міста досліджуваного періоду, дозволяє характеризувати сукупність використаних у роботі історичних джерел як достатньо репрезентативну та повну для висвітлення теми. До наукового обігу залучено не лише матеріали, які відображають київське повсякдення 1905-1914 рр., а й джерела для вивчення самих умов розвитку київського друку, відносин окремих видавців з цензурою, визначення шляхів та розмірів покарання типографій, що є необхідним етапом у вивченні газетних публікацій як носія інформації. Методологічну основу роботи складають загальнонаукові принципи історизму, цілісності, об'єктивності та всебічності, що дає можливість досліджувати газети як джерело багатогранне, яке вміщувало інформацію різного характеру та форми, впливало на людську свідомість і саме зазнавало впливів. Дослідження побудоване на системі принципів, підходів та методів (загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-історичних, джерелознавчих), які у своїй сукупності склали методологічну основу дисертації і дозволили не лише комплексно охарактеризувати історіографічну базу проблеми і залучений до наукового обігу джерельний матеріал, а й окреслити предметне поле історії повсякденності як новітнього напрямку людинознавчих студій.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГАЗЕТНИХ ВИДАНЬ КИЄВА

2. 1. Тенденції розвитку преси та її місцева специфіка

Газетна періодика Києва 1905-1914 рр. розвивалася у руслі загальних видавничих та суспільно-політичних процесів Російської імперії, що дозволяє розглядати тенденції функціонування київських газет тих років шляхом виокремлення в загальних хронологічних межах досліджуваного періоду 2 етапів:

- 1) 1905-1907 рр. - преса у період Першої російської революції.
- 2) 1907-1914 рр. - розвиток газетних видань міста в роки реакції.

Поряд з цим, насичення міського ринку газетною продукцією тісно перепліталось із постійно зростаючими інформаційними потребами губернського центру. Населення міста, досягнувши в 1905 р. 450 тис. осіб, продовжувало невпинно зростати: напередодні Першої світової війни демографічна планка досягла позначки 629,3 тис. осіб [404, с. 147]. Відповідаючи новим соціальним, економічним та культурно-освітнім вимогам часу, преса зростала кількістю та тиражем, активно розширювався її проблемно-тематичний контент.

Революція 1905-1907 рр. дала новий поштовх для розвитку видавничої справи. Підписаний 17 жовтня 1905 р. російським царем Миколою II Маніфест і декларовані в ньому положення про громадянські свободи, у тому числі і свободу друку, були сприйняті демократично налаштованою громадськістю як сигнал для активної видавничої діяльності [433, с. 35]. Російська імперія переживала відносну свободу слова, «коли попередня цензура ще не була скасована, але видавці та редактори періодичних видань вже не вважали за потрібне рахуватися з нею» [527, с. 48]. Втратили чинність Валуєвський циркуляр і Емський указ. Поряд з іншими недержавними народами Російської імперії, право на свою пресу отримали й українці.

24 листопада 1905 р. почали діяти «Тимчасові правила про періодичну пресу» [492, с. 171], укладені спеціальною комісією на чолі з директором

Імператорської публічної бібліотеки Д. Кобеко. Відповідно до основних положень тексту документа, на загальнодержавному рівні скасовувалися попередня цензура та адміністративні покарання, а санкції на редакторсько-видавничий склад могли накладатися лише у судовому порядку. Поряд з цим, «Тимчасові правила» вимагали інформувати цензорів та губернатора про заснування нових видань, включаючи відомості про їх видавців, склад редакції, програму, тираж, вартість передплати та адресу типографії. Газету дозволяли видавати, якщо після перевірки канцелярією губернатора відповідальні за її публікацію особи визнавалися благонадійними. Копії дозволів, виданих губернатором, в обов'язковому порядку надсилалися Головному управлінню в справах друку, що знаходилося у Петербурзі, а порушення видавцем «Тимчасових правил» каралося штрафом у розмірі до 300 руб.

Однак, не дивлячись на встановлені санкції, чимало газет з'являлися на хвилі революції 1905-1907 рр. без проходження своїми видавцями відповідної процедури перевірки та за відсутності дозволу, а судові органи, перевантажені справами масових збройних заворушень, виявились не готовими до ведення справ друку і часто відмовлялися від розгляду позивань цензорів. Подібним чином діяли і прокурори окружних судів та судових палат [488, с. 143], що зумовило необхідність оперативного втручання зверху. Протягом наступних 2 місяців після оприлюднення «Тимчасових правил» Міністерством внутрішніх справ були направлені на адресу губернаторів та цензурних комітетів найбільших міст Російської імперії, куди входив і Київ, додаткові розпорядження щодо нагляду за появою у пресі матеріалів «злочинного змісту» [16, арк. 2], опечатування типографій за такого роду публікації [16, арк. 11], контролю за відмовами суду від розгляду справ друку [16, арк. 20] і т.д.

Як показала практика, відміна попередньої цензури та введення нових юридичних норм у питаннях друку не принесли видавцям довгоочікуваної свободи [433, с. 35]. Із запровадженням у грудні 1905 р. в країні військового стану, імперська адміністрація у центрі та на місцях почала обходити «Тимчасові правила», використовуючи для придушення свободи слова

«Положення про заходи збереження державного порядку та громадського спокою», які були прийняті ще 14 серпня 1881 р. і уповноважували місцеву владу видавати постанови щодо збереження громадського спокою та державної безпеки. У таких умовах губернатори та генерал-губернатори отримали широкі повноваження щодо закриття типографій, вилучення із продажу цілих газетних тиражів та притягнення видавців і дописувачів друкованих органів до відповідальності. Влада вирішувала такого роду справи як у адміністративному, так і в судовому порядку. Лише протягом грудня 1905-січня 1906 рр. проти редакторів міських газетних видань було порушено 74 кримінальні справи [492, с. 173]. Видавців та редакторів газет продовжували штрафувати на підставі розпоряджень генерал-губернатора та губернаторів. Обшуки проводилися не лише у приміщеннях друкарень, а і в помешканнях редакторів, про що неодноразово згадують у свої спогадах самі видавці та дописувачі [343, с. 60; 372, с. 8-9]. Газети конфісковувалися цілими тиражами, а видання призупиняли, і лише поодиноким друкованим органам вдавалося відновити діяльність під тією ж назвою. Багато із них не змогли продовжити видання і назавжди зникли з інформаційного простору. Так, наприклад, за «шкідливе спрямування» на початку 1906 р. були заборонені видання «Вестник свободы» (в січні) та «Последние новости» (в травні), а кількома місяцями раніше, наприкінці грудня 1905 р., така ж доля спіткала редакцію «Киевской газеты».

У боротьбі з цензурою видавцям та редакторам досить часто доводилося вдаватися до хитрощів: у разі закриття газети вони змінювали її назву, а за кілька днів друкований орган під новим заголовком з'являвся знову [489, с. 61]. Для прикладу, видання «Вече стольного города Киева» (травень-серпень 1907 р.) з кінця серпня 1907 р. починає виходити під назвою «Киевская дубинка», газета «Киевский вестник» (грудень 1905-лютий 1906 рр.) двічі змінювала титульний аркуш (протягом лютого-березня 1906 р. видавалася «Киевская жизнь», з березня цього ж року – «Киевская заря»). Рекордсменом стала «Киевская газета», яка протягом досліджуваного періоду змінювала назву 7 разів. Влада продовжувала спроби повернути друковану продукцію у звичне

для самодержавного канону русло. 18 березня 1906 р. було видано доповнення до цензурних правил, за якими вдсятеро збільшувалися штрафи для преси (до 3 тис. руб.), а доповнена 6 пунктом 129 стаття «Уголовного уложення» передбачала тюремне у'язнення редакторів опозиційних видань. Окрім цього, документ зобов'язував видавців не пізніше як за добу до виходу нового номеру газети в обов'язковому порядку подавати цензору заплановані до друку матеріали, якщо останні містили графічний компонент. За порушення цього пункту суд мав право на піврічний термін позбавити видавця можливості відкривати, під власним прізвищем чи через підставну особу, нову газету. Тиск на пресу став ще сильнішим. Традиційними для більшості видань того часу стали повідомлення під заголовками на зразок «Оштрафовано газети» [213], «Накладення штрафів» [162], «Літературні справи» [152], де редакція інформувала читачів про санкції проти видавців та авторів київських видань. Так, наприклад, № 146 видання «Киевские вести» за 8 листопада 1907 р. у хронікальній замітці під назвою «Притягнені до відповідальності редактори» публікує наступні відомості: «Газета «Рада» за друк у № 248 статті «Драбнички», за розпорядженням київського губернатора Чихачова, оштрафована на 100 руб., редактор «Последних новостей» притягнений Київським комітетом з питань друку до судової відповідальності по 279 ст. за розміщення в № 208 вірша «Думи», редактор «Киевской мысли» притягнений до судової відповідальності по ст. 129...» [232].

12 травня 1906 р. у Києві, на зміну ліквідованій Канцелярії київського окремого цензора, було створено Тимчасовий комітет у справах друку на чолі з О. Сидоровим – колегіальний орган, в основу роботи якого лягло нове законодавство про друк. Покращення матеріального становища цензорів та підвищення рівня фінансування установи не знищило корупцію в галузі. Видавець газети «Громадська думка» Є. Чикаленко, описуючи на сторінках «Спогадів», як на початку 1906 р. конфіскували 2 тиражі «Громадської думки», зазначає, що «третє число склали вже обережніше та й таки з цензурою полагодили діло «миром», себто з того часу... стали для неї дійною короною,

мушили щомісяця платити хабаря цензорів Сидорову та секретареві Опатовському, як і російські газети платили» [341, с. 448]. Обурюючись на необгрунтовані «примхи цензорів», засновник першої україномовної газети пише : «Мене така злість взяла на Сидорова, що я мало не сказав : «і чого ви хочете від нас, ми ж вам і так платимо по 50 карбованців щомісячно, та ще й на Новий рік і на Великдень посилаємо на ралець по 100 карбованців...»» [341, с. 463-464].

Особливо зазнавала утисків україномовна преса. Тільки одну «Громадську думку» штрафували 12 разів [3, арк. 42], тоді, коли стягнення грошових санкцій з російськомовних видань опозиційного спрямування коливалися, в основному, від 4 до 9 разів на рік [3, арк. 46]. Однак, помилковим буде твердження про те, що адміністративний тиск відчували тільки українські газети та ліберальна преса російських видавців, а цензори слідкували за змістом лише опозиційних видань. Найменші спроби критики основ суспільно-політичного устрою Російської імперії не прощалися навіть лояльним до уряду газетам, які помітно підтримувалися державою. Так на суму в розмірі 100 руб. у квітні 1907 р. був оштрафований редактор «Киевлянина» М. Ващенко-Захарченко та редактор чорносотенного друкованого органу «Закон и правда» Б. Юзефович за критику роботи Державної Думи [3, арк. 84], але такі випадки були швидше виключенням, ніж загальною тенденцією.

Отримавши певні обмеження на заборону україномовної періодики, місцева влада не лише накладала численні штрафи на редакторів, а й різними способами перешкоджала їй передплату. За словами Є. Чикаленка: «українці досягли скасування закону 1876 року і дістали змогу видавати газети на українській мові, хоча, правда, не досягли змоги їх вільно передплачувати» [341, с. 407], бо «піп на селі боявся передплачувати, щоб на нього не доніс дяк, учитель народній боявся попа, навіть лікарів земських подекуди позбавляли посад за передплачування української газети... тільки незалежні від уряду люди вільних професій...могли безборонно передплачувати українську пресу» [341, с. 425]. Київ, як і всі великі міста Російської імперії, на початку ХХ ст.

продовжував залишатися, головним чином, російськомовним. Закономірно, що ні одне україномовне видання не мало передплатників стільки, щоб вони забезпечили йому життя [372, с. 17].

Ще більші труднощі у видавництві власної газетної періодики на мові ідиш спіткали єврейську громаду Києва, яка завжди залишалася під пильним наглядом міської адміністрації і до початку революції 1905-1907 рр. була практично асимільована у російськомовне міське середовище. Однак, помітно відстаючи у розвитку національної преси, представники єврейської меншини міста активно відстоювали інтереси своєї групи на сторінках провідних російськомовних газет Києва ліберального спрямування. Так, євреї залишалися постійним сегментом редакційних колективів видань «Киевская почта» (1909-1912), «Киевская жизнь» (1912-1915), тираж яких у місті становив до 10 тис. примірників (вартість коливалася від 5 до 8 руб. річних) [4, арк. 62; 5, арк. 61], євреями за національністю була третина співробітників газети «Киевские вести» (1907-1911), що давала київському ринку у різні роки виходу видання від 7 до 10 тис. примірників номерів з вартістю передплати по 9 руб. річних [3, арк. 113 зв. - 115], 6 представників вище згадуваної національної меншини (поряд з 6 росіянами) у 1907-1909 рр. складала серцевину редакційного осередку видання «Киевская мысль» (1906-1918) – лідера продаж на газетному ринку міста досліджуваного періоду, загальний наклад якого сягнув у ті роки рекордної позначки від 28 тис. (1907 р.) до 47 тис. примірників (1913 р.) при незмінній вартості передплати у розмірі 11 руб. річних (доволі високій як для середньостатистичної газети Києва того часу) [3, арк. 113-115]. Для порівняння, підтримуваний владою монархічний «Киевлянин» (1864-1919) виходив накладом від 15 тис. примірників у 1907 р. до 10 тис. одиниць номерів у 1913 р. і суттєво поступався опозиційній «Киевской мысли» [4, арк. 256 зв.]. Як свідчать архівні матеріали, навіть напередодні Першої світової війни при державній підтримці, сягнувши обсягів у 16 тис. примірників [5, арк. 37], видавцям «Киевлянина» не вдалося помітно підняти читацькі рейтинги.

Лібералізація національної політики уряду «активізувала видавничу діяльність поляків» [433, с. 36]. На хвилі революційних подій світ побачили 3 польськомовні видання: «Dziennik kijowski», «Glos Kijowski» та «Lud bozy», але багато проєктів залишилися нереалізованими. Звіти Київського тимчасового комітету у справах друку засвідчують нетривке становище іншомовних газет [3, арк. 14; 3, арк. 27зв.-28]. Великі штрафи польських друкованих органів (до 700 рублів) стали для комітету звичною нормою [3, арк. 85-88]. Серед усього різноманіття видань, що виникали та припиняли своє існування з калейдоскопічною швидкістю, тривалістю відрізнялися лише два – „Dziennik Kijowski” (“Київський щоденник”) і „Lud Boży” (“Божий народ”), яким вдалося продовжити видавничу діяльність до 1918 р. [458, с. 59].

Все ж, з певністю можна твердити, що видавнича діяльність 1905-1907 рр. переживала активний сплеск: «інтелігентний товстий журнал минулого поступився першістю масовій газеті, орієнтованій на широкі верстви населення» [439, с. 61]. Міська преса, не зважаючи на всі засоби адміністративного цькування, розвивається дуже динамічно, відбиваючи тим самим зростаючі інформаційні потреби міста. На читацьку аудиторію спрямовувалося широке коло газетної продукції, різнопланової за змістом і формою, політичним та ідеологічним підґрунтям [510, с. 8]. Демократична ціна сприяла поширенню газет, «адже придбати найдешевшу потенційно міг кожен» [445, с. 182]. Серед загальної кількості друкованої продукції на київському ринку починає формуватися окремий тип – «газета-копійка», якому до початку Першої світової війни вдається міцно закріпитися в центрі інформаційно-споживчої осі, вдало комбінуючи економічні важелі «попит-пропозиція». Однак, на початку та в роки Першої російської революції такі видання лише починають з'являтися і були поодинокими («Вечерняя газета» (1905 р.)). В основному ж, вартість газетної продукції коливалася від 2 до 10 коп. за 1 примірник, становлячи в середньому 3-5 коп./номер («За народ» (1907) - 3 коп./номер, «Искусство и спорт» (1907) – 5 коп./номер, «Киевская дубинка» (1907)- 5 коп./номер, «Киевская заря» (1906) – 5 коп./номер, «Киевская торговая

газета: вечерне новости» (1906) – 3 коп./номер). Як тип, «газети-копійки» заповнили київський ринок вже з 1910 р. [352, с. 17].

За даними опрацьованих у роботі бібліографічних показників, протягом 1905-1907 рр. у Києві вийшло 68 газет, з яких левову частку становили російськомовні видання (61 найменування), 3 друковані органи виходили польською мовою («Dziennik kijowski», «Glos Kijowski», «Lud bozy»), 4 газети були україномовними. Серед них: тижневик соціал-демократичного спрямування «Село», перша щоденна українська газета «Громадська думка», яка, переживши численні штрафи й арешти видавців, проіснувала неповний рік, з грудня 1905 р. по серпень 1906 р., щоденна громадсько-політична газета «Рада», як пряма спадкоємиця «Громадської думки» та ще один друкований орган соціал-демократичного ухилу - «Боротьба», №1 якого було конфісковано за негативне ставлення до І Державної думи, а на наступні 3 випуски газети заведені кримінальні справи (видання проіснувало менше місяця) [494; 497; 511; 512; 513; 504].

45 газетних видань з'явилися на хвилі революційних подій («Вестник свободы» (1906), «Киевская жизнь» (1906), «Киевская заря» (1906), «Киевские отголоски» (1906), «Киевский вестник» (1905-1906), «Киевский голос» (1906-1907), «Свобода и право» (1906), «Свободная мысль» (1906), вже згадувані «Громадська думка» (1905-1906), «Боротьба» (1906), «Рада» (1906-1914), («Dziennik kijowski» (1906-1918), «Glos Kijowski» (1906), «Lud bozy» (1907-1911) і т.д.) і лише 22 газети (33% від загальної кількості) видавалися ще до жовтня 1905 р. Як правило, ці друковані органи міцно стояли на ногах у фінансовому відношенні, мали широку читацьку аудиторію та підтримку з боку місцевої адміністрації.

Першість за тривалістю виходу серед газет тримали офіційні «Киевские губернские ведомости» (1838-1920), щотижнева торгово-економічна (біржова) газета-бюлетень «Киевская биржа» (1897-1917), видання ліберального спрямування «Киевская мысль» (1906-1918) та реакційно-монархічний «Киевлянин» (1864-1919), який тривалий час залишався бастионом російської

періодики правого спрямування. Такі видання були видавничою рідкістю на тлі загального масиву друкованої продукції 1905-1914 рр. Загалом же київському газетному друку (як і загальноімперському в цілому) була характерна нестабільність. 37 з 45 видань, породжених революцією 1905-1907 рр., проіснували менше 1 року («Боротьба» (1906), «Вече стольного города Киева» (1907), нелегальний громадсько-політичний орган «Голос солдата» (1906), «Квартироуказатель г. Киева» (1906), «Киевский курьер» (1907), «Правдивое слово» (1906), «Громадська думка» (1905-1906) і т.д.). Частина з них виходили менше місяця («Вестник свободы» (1906), «Киевские отголоски» (1906), «Пробуждение» (1906), «Работник» (1906)), окремі видавалися лише в період призупинення інших газет і надсилалися їх передплатникам. Так протягом січня 1907 р., у перервах видання газети «Киевская мысль», виходив щоденний друкований орган «Киевская молва». Десятки газет, головним чином українських, не вийшли у світ з огляду на їх «непотрібність» та «незручність» для самодержавного устрою [510, с. 7], так і залишившись нереалізованими проектами ентузіастів. Відомий український літературний та громадський діяч, активний співробітник першої щоденної української газети «Громадська думка» Б. Грінченко, торкаючись у своїй праці «Тяжким шляхом» проблеми ініціатив різних редакцій у питанні друку україномовної періодики, з прикрістю зазначає: «Великий цвіт та малий плід» [372, с. 11]. Багато було таких газетних проектів, які так і не побачили світ, хоч про них вже були оповістки. Не останню роль у цьому зіграв брак фінансування та фахівців, однак, більшість друкованих органів «вмерли не своєю смертю» [372, с. 13], вийшовши одним або декількома тиражами, які одразу ставали бібліографічним трофеєм. Під пильне око цензури потрапляли не лише україномовні, а й опозиційні російськомовні видання. Так сатирична газета «Заклепка» (21 листопада 1906 р.), вийшовши єдиним тиражем, була заборонена (з 1907 р. видання почало виходити під назвою «Гвоздь»), усього кілька номерів випустили редакції газет «Вестник свободы» (1906), «Гром» (1906), «Солдатский листок» (1907) та багатьох інших.

Третьючервневий державний переворот 1907 рр. та послідувачі заходи політичної реакції поклали край демократичним завоюванням революції 1905-1907 рр., у тому числі і відносної свободи друку. Розвиток київської газетної періодики вступає у новий етап, для якого характерні помітне скорочення кількості видань суспільно-політичного спрямування, зростання чисельності позовів та судових справ проти видавців, помітна зміна тематики опозиційних газет та активний розвиток рекламно-довідкового напрямку у періодиці, який мало привертало до себе увагу пильного ока цензури.

Так, на кінець 1907 р. з 14 щоденних видань міста 8 припинили своє існування [3, арк. 111], лише 16 газет з тих, які видавалися в Києві до червня 1907 р., продовжили свою діяльність у наступні роки. Дані бібліографічних покажчиків та матеріали звітів Тимчасового комітету у справах друку засвідчують функціонування у Києві 1908-1914 рр. щонайменше 81 газетних видань. Серед них громадсько-політичних газет налічувалося лише 7 - «Голос труда» (1913), «Двуглавий орел» (1911-1917), «Молодые силы» (1907-1909), «Слово» (1907-1909), «Южный богатырь» (1910), «Южный новый богатырь» (1910) та «Cechoslovan» (1912-1918), 3 з яких були опозиційними і не протрималися більше 3 місяців, 2 видання релігійного спрямування («Киевские епархаальные ведомости» (1861-1918) і «Lud Vozy» (1907-1911)), 4 – сільськогосподарського та торгово-економічного («Вестник сахарной промышленности» (1901-1918), «Киевская биржа» (1897-1917), «Коммерческая газета» (1912), «Листок курсов пчеловодства киевского губернского земства» (1909)), 11 газет були професійними («Днепровские судоходные листки» (1902-1908), «Спутник средней школы и экстерна» (1909-1910), «Южный фармацевт» (1908) та ін.), 5 видань належали до мистецько-розважальної групи газет (серед яких були «Вестник опер» (1910-1913), «Киевский кинематограф» (1911-1912), «Театральное обозрение» (1912-1913) та ін.). Єдина сатирична газета, яку намагалися видавати у місті в роки реакції, мала назву «Редакционный блин» і відома для дослідників одиничним примірником (№ 1 від 28 лютого 1910 р.), що зберігається сьогодні у Російській державній бібліотеці в Москві та

стенографічним звітом загального зібрання співробітників редакції, який додавався до номера. Левову частку (52 з 81 газети) складали видання рекламно-довідкового та універсального тематичного навантаження (друковані органи на зразок «Киевская жизнь» (1912-1915), «Киевское утро» (1909-1911), «Посредник» (1909), «Южная газета» (1910-1918) та ін.).

Вже на кінець 1907 р. Київським тимчасовим комітетом у справах друку було поставлено під нагляд 68 друкованих органів, 37 видань серед яких мали громадсько-політичне та мистецько-розважальне спрямування [3, арк. 83]. Сюди потрапили наступні газети: «Закон и правда» (1906-1907), «Искусство и спорт» (1907), «Киевская молва» (1907), «Киевская мысль» (1906-1918), «Киевские вести» (1907-1911), «Киевские отклики» (1903-1907), «Последние новости» (1906-1919) та ін. Не пройшли осторонь вищезгадуваного списку україномовні видання «Рада» (1906-1914) та «Слово» (1907-1909), газети польської національної меншини «Dziennik kijowski» (1906-1918), «Lud bozy» (1907-1911) і навіть провладний «Киевлянин» (1864-1919) [3, арк. 83-89]. 18 із 28 судових проваджень, порушених протягом 1907 р. проти «неблагонадійних» видавців та дописувачів окремих друкованих органів, були за 129 ст. «Уголовного уложення» і передбачали покарання винуватців шляхом накладення штрафів, які в окремих випадках досягали розмірів у 700-800 руб. Не рідко такі справи закінчувалися для видавця чи редактора ув'язненням.

Тиск цензури та урядові репресії зумовили помітне скорочення кількості опозиційних видань. Не витримавши курсу нової реакційної політики, назавжди зникають з київського газетного ринку видання «Киевская молва» (1907), «Киевские отклики» (1903-1907), «Киевский голос» (1906-1907) та ін.

Протягом наступних років адміністративний тиск на газети посилювався ще більше. Якщо у 1908 р. проти видавців та дописувачів місцевих видань суд порушив 32 справи, то вже через рік, як свідчать архівні матеріали, кількість порушених судових справ проти преси сягнула позначки в 35 справ [4, арк. 38]. Результатом урядової боротьби з вільнодумством друку стало помітне скорочення кількості київських газет, різке зниження ними опозиційного тону

та швидкоплинність у діяльності багатьох міських редакцій. Так, на підтвердження вищезазначеної тези, 39 з 65 газетних видань, які почали видаватися після червня 1907 р. проіснували менше року, а окремі з них були закриті вже через місяць від дати виходу у світ першого номера. Недовгожителами на київському газетному ринку 1907-1914 рр. стали друковані органи: «Киевская утренняя почта» (вересень 1914), «Киевские отклики» (лютий-грудень 1911), «Киевский день» (червень-вересень 1913), «Киевский луч» (листопад 1910), «Меркурий» (жовтень 1908), «Наши дела» (січень 1910), «Право и порядок» (листопад-грудень 1908), «Южный богатырь» (березень 1910).

Поряд із посиленням адміністративного тиску на пресу громадсько-політичного спрямування, зростанням контролю над змістом мистецько-розважальних газет та окремих видань універсального тематичного спрямування, активно розвивається у кількісних та якісних показниках рекламно-довідковий напрямок міської періодики, куди можна віднести друковані органи з наступними назвами: «Посредник» (1909), «Киевская брачная газета» (1910), «Контрактный указатель» (1910), «Киевская копейка» (1911), «Киевский квартирный листок» (1911), «Киевский телеграф» (1914), «Южная жизнь» (1914). Ці газети, як свідчать матеріали цензурних звітів 1907-1914 рр., не сприймалися Київським тимчасовим комітетом у справах друку як такі, що могли нести загрозу інформаційного характеру, так як були «позбавлені індивідуальності» [4, арк. 62]. Надмірної уваги цензури та покарань вдалося уникнути в ті роки й окремим виданням універсального тематичного навантаження, на зразок газет «Киевская почта» (1909-1912) та «Киевская жизнь» (1909-1915), які значаться у звітах Тимчасового комітету як «дешеві бульварні листки розважального, сенсаційного і вульгарного характеру, які видають євреї, без власної політичної позиції і серйозного смислового навантаження» [5, арк. 120].

Поряд з цим, продовжували видаватися й головні опозиційні газети міста – лідери продаж на київському ринку ще з революційних років, зокрема

друковані органи «Киевская мысль» (1906-1918) та «Киевские вести» (1907-1911). Як і раніше, газети ці залишалися під пильним наглядом цензури, а прізвища їх видавців та дописувачів традиційно значилися у більшості судових справ, порушених проти преси в роки реакції. Лише одного редактора «Киевской мысли» І. Тарнавського протягом 1911 р. тричі штрафували на загальну суму у 1300 руб. [4, арк. 256].

В 1910-1914 рр. поширення на київському ринку набуває тип «газети-копійки». У місті видавалися: «Огни (Киевская копейка)» (1910), «Трудовая копейка» (1910), «Киевская копейка» (1911), «Южная газета-копейка» (1911), «Народная копейка» (1912-1913). Вартість передплати у розмірі 1 коп. за номер (3, 5 руб. в рік), щоденний вихід нового випуску газети та широкий спектр подачі інформації, робили видання доступними та популярними серед читачів. Рекордсменом за тривалістю виходу газет цього типу стала «Южная копейка» (1910-1919), якій напередодні Першої світової війни вдалося стати найбільш масовим періодичним виданням Києва, досягнувши у 1914 р. тиражу у 55 тис. примірників і потіснивши тим самим з п'єдесталу багаторічної першості газету «Киевская мысль» (1906-1918).

Протягом 1912-1914 рр. тиск на газети ще більше посилювався. Намагаючись повернутися до тієї цензури, що існувала в Росії до введення «Тимчасових правил», центральна та місцева влада видає ряд нормативно-правових документів, які вносили ряд обмежень та заборон для видавців. Головним чином, це торкнулося легальних опозиційних газет. Так 21 вересня 1912 р., Міністром внутрішніх справ Російської імперії був підписаний секретний циркуляр, яким підтверджувалася процедура затримання на поштових пунктах прогресивної преси, направленої у сільську місцевість без передплати чи безкоштовно; видання конфісковувалися та передавалися місцевому губернському правлінню [15, арк. 52]. Подібного змісту розпорядження почали видаватися на місцях. 12 лютого 1913 р. губернатори отримали черговий циркуляр, яким, на підставі ст. 41 Статуту про цензуру та друк, встановлювався обов'язковий попередній дозвіл на публікацію оголошень

та реклами, які мали вміщуватися у періодичних виданнях, не залежно від форми (проза, вірш, малюнок з супровідним текстом) та сторінки, на якій публікувалися [12, арк. 501]. Такий формат нормативно-розпорядчого документу дозволяв цензорам підводити під заборону все що завгодно.

На початку 1914 р., «з метою розширення правового контролю над пресою» [468, с. 147], Міністерство внутрішніх справ на чолі з М. Маклаковим розробило та подало на розгляд Думи новий законопроект про друк. На той час депутати вже розглядали новий статут, поданий в Думу Головним управлінням у справах друку [13, арк. 9] і думська комісія відхилила пропоновані законопроект змін, підготувавши власну редакцію. Остання, як влучно відмітив дослідник О. Сарнадський, «позбавляла пресу будь-якої гарантії вільного існування й розвитку» [468, с. 147], вводячи нові обмеження та санкції для боротьби з «інакомислячими» [453, с. 176]. Обговорення законопроекту було заплановане на осінь 1914 р., однак Початок першої світової війни перешкодив цьому заходу, внісши власні корективи у справу друку. В Києві, як і по всій Російській імперії, почала діяти військова цензура [527, с. 58]. Видання всіх опозиційних газет міста було призупинено відповідно до введеного на території військового стану. Протягом 1914 р. близько 30 періодичних друкованих органів назавжди зникли з київського ринку. 9 з них були газетними (видання «Маяк» (1912-1914), «Рада» (1906-1914), «Южная жизнь» (1914) та ін.). Натомість, відбулося кількісне зростання консервативної преси та видань правого спрямування. Виникають газети «Киев» (1914-1916), «Киевская вечерняя почта» (1914), щоденним виданням у 1914 р. стає тижневик «Двуглавый орел» (1911-1916). Продовжує розвиватися рекламно-довідковий напрям у газетній періодиці, виникають нові спеціалізовані видання («Киевский телеграф» (1914-1915), «Южная газеты-копейка» (1914) та ін.).

У підсумку можемо зазначити, що газетна періодика Києва досліджуваного періоду розвивалася в руслі загальних видавничих та суспільно-політичних процесів імперії, а тенденції її розвитку були нерозривно пов'язані з революцією 1905-1907 рр. та реакційним курсом царизму, який

переживала вся Російська імперія у наступні роки. Цензурна реформа, попри великі сподівання, так і не принесла довгоочікуваної свободи слова, редакції продовжували потерпати від штрафів та обшуків, що зумовило швидкоплинність у діяльності багатьох видань, впливало на їх кількість та зміст [433, с. 37].

Політична реакція, що послідувала одразу після державного перевороту 3 червня 1907 р., поклала край демократичним завоюванням революції 1905-1907 рр., в тому числі і відносної свободи друку. Пресу було повернуто у тісні рамки загальнодержавного курсу, внаслідок адміністративного та судового тиску велика кількість опозиційних газет припинила свою діяльність. Частина видань зникла через матеріальні та технічні труднощі, просто не витримавши конкурентної боротьби за читацьку аудиторію іншим друкованим органам. Разом з тим, всупереч перешкодам, рівень насиченості київського ринку газетною продукцією був достатньо високий, що свідчить про постійно зростаючі інформаційні потреби міста, його комерціалізацію. Якщо революція 1905-1907 рр. дала поштовх до розвитку громадсько-політичної преси, то післяреволюційні роки стали періодом активного розвитку торгово-економічних газет та видань рекламно-довідкового спрямування, лідерство серед яких з 1911 р. тримала «Южная копейка», досягнувши у 1914 р. кількісного показника у 55 тис. примірників.

Перша світова війна та введення військової цензури внесли свої корективи у роботу київського друку та започаткували новий етап у розвитку місцевої преси, характерною особливістю якого стали посилений контроль над видавцями та текстом, помітне скорочення опозиційних газет та зростання кількості друкованих органів правого спрямування. Поряд з цим, продовжується розвиток спеціалізованої періодики і рекламно-довідкової преси.

2. 2. Тематичні та жанрові особливості відображення повсякдення

Газетна періодика Києва 1905-1914 рр., як цілісна соціально-інформаційна система свого часу та важлива складова джерельної бази вивчення тогочасної повсякденності міста, не є однорідною. Вона складається з багатьох проблемно-тематичних груп, що виникали у відповідності до потреб та інформаційних запитів киян, мали свою динаміку та особливості в охопленні тої чи іншої складової життя міста. Поряд з цим, зміст кожного видання мав власну внутрішню структуру. Стрижнем сучасних джерелознавчих досліджень залишається поділ газет за їх проблемно-тематичним наповненням та жанровими особливостями, а загальноприйнята класифікація київської преси досліджуваного періоду так і не була вироблена, хоча такі спроби простежуються у працях окремих журналістів та істориків [521, 524, 366, 540, 478]. Відома дослідниця історії журналістики А. Волобуєва київські видання 1905-1914 рр. групує за проблемно-тематичними ознаками, виділяючи 11 груп: релігійно-духовні («Воскресное чтение» (1837–1912), «Киевские епархиальные ведомости» (1861–1918) і т.д.), професійні («Инженер» (1882–1917), «Вестник Юго-Западных железных дорог» (1903–1917), науково-освітні (яскравий приклад – «Университетские известия» (1861–1919)), мистецькі, сільськогосподарські, торгово-економічні («Киевская биржа» (1897–1917), «Киевская торговая газета» (1906)), промислово-виробничі, видання телеграм, рекламно-довідкові видання («Киевская справочная газета» (1902–1904), «Деловой будильник» (1907)) та ін. [364, С. 8]. Проте, вже сама дослідниця зауважує, що не всі газети і журнали містять тематично об'єднану інформацію: чимало видань є різнобічними і перебувають на межі двох груп [431, с. 435].

Тому, виходячи з сучасних досліджень, аналізу проблемно-тематичного поля газетної періодики, а також, орієнтуючись на основні положення ДСТУ 3017:2015 «Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять» [518] і на тлумачення окремих термінів «Великим тлумачним словником сучасної української мови» [499], комплекс використаних у роботі газет розглядатиметься за наступними групами:

громадсько-політична преса, видання релігійного спрямування, газети рекламно-довідкові, торгово-економічні, сільськогосподарські, професійні і науково-освітні, видання телеграм, а також – мистецько-розважальна преса, окремою підгрупою якої є сатиричні газети. Кожен з цих тематичних блоків має свої особливості у відображенні повсякдення Києва 1905-1914 рр., про що йтиметься згодом. У межах кожної з цих груп виділяються окремі підгрупи.

Як приклад, можна навести класифікацію рекламно-довідкових видань В. Георгієвської та Н. Сидоренко на квартирну, медичну, курортну, біржову, торгово-комерційну пресу та шлюбні періодичні видання [366]. Окремої уваги заслуговує так звана офіційна преса – «видання матеріалів інформаційного, нормативного чи директивного характеру, що публікуються від імені державних органів, відомств, установ чи громадських організацій [518] і тематично не відповідають жодній з вищеперерахованих груп.

До окремих видань сьогодні у пресознавстві прийнято застосовувати поняття «універсальні». Це одна з найбільших проблемно-тематичних груп газет досліджуваного періоду («Киевский телеграф» (1859–1976), «Киевская мысль» (1906-1918), «Киевлянин» (1864–1919), «Последние новости» (1906–1919) тощо), де міська дійсність представлена у різних напрямках: економічному, громадсько-політичному, соціальному, культурному та ін. Значна частина універсальної газетної періодики з'явилася на хвилі Першої російської революції. Для прикладу: у 1906 р. світ побачили 22 видання, у 1910 р. – 10 видань [497, 505] і лише декілька газет вищезгаданої групи продовжили своє видавництво ще з XIX ст. (на особливу увагу тут заслуговує щоденна газета «Киевлянин» (1864-1919), яка, хоч і мала промонархічне спрямування, публікувала різносторонні відомості з життя Києва, в т.ч. кримінальну хроніку, рекламно-довідкову інформацію, театральні анонси тощо).

За своїм проблемним контентом газети універсального тематичного спрямування, без сумніву, найглибше розкривають міську повсякденність у її різноманітності. Видання інформували населення Києва про склад та роботу адміністрації, переміщення по службі, публікували розпорядження,

постанови, накази загальноімперського значення та нормативно-розпорядчі документи міської влади.

На сторінках газет вищезгаданої тематичної групи знайшли місце різного роду статистичні відомості, повідомлення про ярмарки, міський благоустрій, медицину, міську філантропію, культурно-розважальні заходи, публікувалася кримінальна хроніка, листи читачів, довідкова інформація про рух річкового та водного транспорту, безкоштовні пункти надання медичної і юридичної допомоги, приватні оголошення орендодавців житла, власників медичних кабінетів, торгових закладів, пошукачів роботи та роботодавців, традиційним елементом друкованої площі була театральна афіша та літературні рубрики. Постійним елементом для цих газет була колонка повідомлень кореспондентів, яких мало видання у різних куточках Російської імперії, що дає можливість досліднику шляхом порівняння з іншими матеріалами преси протиставити основні тенденції життя Києва життю інших населених пунктів.

Громадсько-політична газетна продукція видавалася у місті, головним чином, партіями та громадськими організаціями і відображала способи впливу різних ідейних течій на суспільство. Помітне місце за чисельністю виходу у Києві досліджуваного періоду займали соціально-демократичні видання («Боротьба» (1906), «Закон и правда» (1906), «Трудовая копейка» (1910)) та газети правого спрямування («Вече стольного города Киева» (1907), «Закон и правда» (1906-1907) та ін.). Головна увага цих друкованих органів зосереджувалася на діяльності організацій, які їх випускали, частина публікацій носила характер агітацій. Важливою підгрупою громадсько-політичної преси для вивчення етнічних особливостей київського повсякдення є газетні видання національних меншин (друковані органи на зразок «Glos kijowski» (1906), «Dziennik kijowski» (1906-1918), «Cechoslovan» (1912-1918)).

Окреме місце у комплексі київських газет 1905-1914 рр. належить релігійним виданням (газетам «Киевские епархиальные ведомости» (1861-1918), «Народ» (1906) та «Lud bozy» (1907-1911)), які у свій час були покликані задовольняти морально-етичні та релігійні потреби населення, а сьогодні

становлять цінне історичне джерело у вивченні духовної складової міської буденності досліджуваного періоду. Газетна періодика порушувала гострі проблеми алкоголізму, проституції та інших форм девіантної поведінки, висвітлювали питання родинних взаємин. Цінними з наукової точки зору є повчальні проповіді та статті, опубліковані на сторінках релігійної періодики, а також – публікації про благодійність, народну освіту та життя відомих релігійних діячів. Часто в газетах вище згадуваного тематичного спрямування можна зустріти цікаві матеріали етнографічного характеру.

Однією з найінформативніших проблемно-тематичних груп київських газет 1905-1914 рр. є рекламно-довідкові видання («Квартироуказатель г. Киева» (1906), «Киевский листок объявлений» (1906), «Киевская брачная газета» (1910) тощо), де публікувалися відомості про купівлю, продаж, послуги, міське самоврядування, видовища, аукціони, пропозиції страхових компаній, приватних медичних закладів та нотаріальних контор, вміщувалися розклади руху водного та рейкового транспорту, друкувалися шлюбні оголошення, огляди цін на товари першої необхідності і т.д. Покликана задовольняти багатогранні інформаційні запити містян, рекламно-довідкова преса містить відомості про різні сфери життя Києва, дозволяючи при цьому прослідкувати в останніх певні тенденції.

Професійна, науково-освітня, торгово-економічна та сільськогосподарська періодика міста представлена, головни чином, журналами і лише частково – газетами (виданнями на зразок «Киевская биржа» (1897-1917), «Меркурий» (1908), «Вестник сахарной промышленности» (1901-1918), «Днепровские судоходные листки» (1902-1908), «Листок киевского союза рабочих печатного дела» (1906)). Будучи обмеженою у кількісному відношенні, кожна з цих груп поширювала фахову інформацію про діяльність науково-освітніх та спортивних осередків, промислових об'єктів, товариств, міської біржі, київського ринку товарів та послуг, жіночих організацій, вносячи свою частинку у відображення міської щоденності, особливо її економічних та соціальних проявів.

Культурні особливості київського повсякдення та духовне життя міста у різних його проявах та вимірах відображала мистецько-розважальна група періодики (газети «Искусство и спорт» (1907), «Киевский театральный курьер» (1908-1916), «Киевский кинематограф» (1911-1912), «Театральное обозрение» (1912-1913)). Рубрики цих видань мали назви на зразок «Хроніка театрів», «Художнє життя Києва», «Мистецтво», «Мистецтво і література», «Про кінематографи» [364, с. 64] і повідомляли читачів про концерти, гастролі, виставки, знайомили з репертуаром місцевих та приїжджих театральних труп, обговорювали книжкові новинки тощо. Газети публікували велику кількість ілюстрацій (портретів відомих культурних діячів, репродукції картин, карикатури), а тематичне навантаження повістей, віршів, флейтонів та анекдотів, вміщених на сторінках мистецько-розважальної преси, дозволяє визначити духовні цінності та моральні норми часу.

Шляхом висміювання доносили до читацької аудиторії відомості про реалії тогочасної міської дійсності сатиричні газети («Гром» (1906), «Заклепка» (1906), «Редакционный блин» (1910)), властивою ознакою яких є відображення повсякденних проблем через сатиру та абсурд. Особливе місце тут відводилося критиці роботи політичних та соціальних інститутів, проблемам санітарно-епідемічного благополуччя містян, висміюванню діяльності депутатів Міської думи, присутні дошкульні анекдоти щодо стану розвитку міського благоустрою, роботи закладів охорони здоров'я та на інші зловоденні теми.

Поряд з цим, варто зазначити, що назви, підзаголовки та офіційно закріплені статус газети не завжди дозволяють визначити її тематичну спрямованість. Трапляються випадки, коли видання мало всі ознаки газети, а в підзаголовку позиціонувало себе як журнал чи бюлетень; часто друковані органи відновлювали свою діяльність після офіційного закриття, але вже під іншою назвою. Важливу роль у дослідженні друкованого органу відіграє аналіз авторського складу та читацької аудиторії останнього.

Поряд з тематичною спрямованістю видання, його цільовою аудиторією та залежністю від цензурних обмежень, важливим критерієм аналізу

інформативних можливостей газети у вивченні тої чи іншої складової міського повсякдення є жанрова специфіка друкованого органу, адже кожна газета мала власну внутрішню структуру, де друкувалися найрізноманітніші матеріали: хроніки подій, замітки, репортажі кореспондентів, статті, звіти, нариси, рецензій, вірші, анекдоти. Кожній з цих публікацій притаманна специфічна форма та метод відображення дійсності, певні літературні, стильові й композиційні особливості у висвітленні життя містян, а надруковані у київській пресі тексти можна віднести до різних видів історичних джерел: нормативно-правових, статистичних матеріалів, мемуарної літератури і т.д., які публікувалися разом на шпальтах одного номеру газети і у різній формі та з різних точок споглядання висвітлювали актуальні проблеми життя Києва, складаючи в сукупності цілісну картину міського повсякдення того часу.

Аналіз газетних публікацій дозволяє визначити основні форми друку у київській пресі 1905-1914 рр., серед яких: інформація офіційного характеру від місцевої адміністрації та загальноімперських владних структур (розпорядження, постанови, накази, статистичні звіти, виклики до суду, опубліковані, як правило, в офіційній частині видань), інформаційно-довідкові тексти самої газети (довідкові відділи, замітки, хронікальні повідомлення і репортажі), редакційні матеріали у вигляді коротких повідомлень «Від редакції!», передовиць та редакційних статей, а також аналітичні тексти (статті, рецензій, огляди), публікації художньо-публіцистичного спрямування (нариси, флейтони, анекдоти, вірші), рекламні повідомлення та читацька епістолярія.

Не менш важливим для джерелознавчого аналізу преси є вивчення жанрової специфіки видань, під якою сучасні фахівці розуміють «стійкі особливості змістовно-тематичних характеристик, типу відображуваної дійсності, композиції, стилістики» [402, с. 315], а жанр (франц. «genre» - «вид», «стиль») кваліфікують як «велику групу текстів, наділених спільними ознаками» [503, с. 58]. Відповідно до запропонованих І. Михайлином [503], В. Третьяковим [479], О. Тертичним [477], О. Твердюковою та О. Сиреновим

[402] сучасних підходів до класифікації матеріалів періодичних видань, можемо виділити наступні жанри київських газет 1905-1914 рр:

1. Інформаційний (замітка, звіт, репортаж, окрема кореспонденція, хроніка, повідомлення рекламного та довідкового характеру тощо).
2. Аналітичний (бесіди, огляди, статті, коментарі, рецензії, рекомендації).
3. Художньо-публіцистичний (нариси, флейтони, карикатури, вірші, анекдоти та ін.).

Разом з тим, як влучно зазначив ще радянський дослідник преси М. Климов, вивчаючи особливості газетних жанрів, варто пам'ятати про той факт, що «взяті в цілому, вони відрізняються від жанрів художньої літератури документальністю змісту, порівняно коротким часом злободенності...» [405, с. 11] і найголовніше – прямим зв'язком висвітлюваних проблем з тогочасною повсякденною дійсністю.

Вивчення змістового навантаження київської газетної періодики 1905-1914 рр. показує, що спільною рисою більшості газетних матеріалів досліджуваного періоду є оперативне інформування про події та факти сьогодення у стислій формі, без пропущення їх через призму оціночних суджень кореспондента. Шпальта газет, здебільшого, комплектувалися публікаціями інформаційного жанру – хронікою, замітками, звітами, довідковими повідомленнями, репортажами, кореспонденцією. Велику частину друкованої площі (у деяких виданнях до $\frac{3}{4}$ всього змісту) займала реклама – основний засіб заробітку газетних редакцій на початку ХХ ст.

Значно менше представлений у київських газетах аналітичний та художньо-публіцистичний жанри. Як правило, це огляди, нариси, рецензії та анекдоти. Публікації статей та бесід характерні, здебільшого, для видань суспільно-політичних («Боротьба» (1906), «Молодые силы» (1907-1909)), мистецько-розважальної та професійної преси («Искусство и спорт» (1907), «Листок инженерного кружка» (1912) тощо), а також – газет універсального

тематичного навантаження («Киевлянин» (1864-1919), «Киевская жизнь» (1912-1915), «Киевские вести» (1907-1911) та ін.). Кожна з цих публікацій по своєму може розкривати одну і ту ж проблему міського повсякдення.

Аналізуючи інформативні можливості матеріалів кожного жанру, варто розпочати із замітки, яка зустрічається на сторінках кожної газети, оперативно відображає цікаві та значимі події повсякдення в його русі і водночас становить «найпростішу клітину газетної тканини» [405, с. 14]. Замітки київської преси 1905-1914 рр. написані гранично стисло (5 - 40 рядків), у «телеграфному стилі» і мають короткі заголовки на зразок: «Рух холерних захворювань в Києві» [80], «Адміністративні стягнення» [19], що лаконічно відображають суть проблеми, про яку повідомляє кореспондент. Характерною особливістю замітки є відображення факту чи події у чіткій послідовності «Що?-Де?-Коли?», без опису зайвих деталей, пейзажів, причин передумов та аналізу наслідків, що зводить до мінімуму присутність автора та його оціночних суджень.

Для прикладу можна використати одну з численних публікацій вищезгаданого жанру під назвою «Огляд базарів», вміщену у № 159 газети «Киевские вести» за 17 червня 1909 р. наступного змісту: «Вчора завідуючим санітарним відділом Міської управи Ф.С. Бурчаком проведений огляд базарів, санітарний стан яких нині є незадовільним. Визнано необхідним підтримувати базарні площі в чистоті протягом цілого дня» [189]. Така структура тексту, без авторського обґрунтування явища та психологічної характеристики дійових осіб, робить замітку однією з найоб'єктивніших публікацій газети, яка, поряд з цим, дає ще й різносторонній матеріал для пізнання дійсності. Основним недоліком замітки як історичного джерела є відображення події одинично, відірвано від інших політичних та соціальних процесів, що змушує дослідника використовувати комплекс газетних номерів, щоб прослідкувати загальну тенденцію. Лише в окремих публікаціях вищезгаданого жанру проходить теза на зразок «мали місце і раніше», «такі випадки зустрічалися...» чи «почастішали випадки».

Традиційною у практиці київських видавців була також публікація інформаційних повідомлень, де подавалася хроніка дня чи тижня: політична, соціально-побутова, культурна, спортивна, кримінальна тощо. За своєю формою ці публікації дуже близькі до замітки, характеризуються узагальненою назвою чи її відсутністю, об'єднані однією рубрикою (у газетах «Киевская жизнь» (1912-1915) - рубрика «Події», «Киевские вести» (1907-1911) – рубрика «Хроніка» з підрубрикою «Чутки», «Киевлянин» (1864-1919) - рубрика «Внутрішні відомості», «Газета» (1908-1912) – рубрика «Місцеве життя» і т.д.) та гранично стислі (у повсякденній журналістській практиці часто фігурують під назвою «інформація у 5 рядків»). Прикладом можемо використати одну з публікацій попередньо проаналізованої форми, надруковану виданням «Киевлянин» у грудні 1905 р. під назвою «Залишена дитина» наступного змісту: «Біля воріт б. № 24 по Нижньому Валу піднята дитина жіночої статі близько тижня від народження, яку відправили в притулок» [196].

Для дослідника джерельного потенціалу преси хронікальна форма газетного повідомлення важлива, в першу чергу, тим, що «дає змогу охопити велику кількість суспільно значимих фактів» [384, с. 23], а в комплексі – і прослідкувати тенденцію буденності окремих явищ і подій.

Так, наприклад, у рубриці «Хроніка» № 289 газети «Киевские вести» за 30 жовтня 1909 р. вміщено 11 повідомлень різного тематичного спрямування, які повідомляють читача про кардинально протилежні сторони повсякденної дійсності і опубліковані під назвами: «Призначення київського поліцеймейстера», «Три трамвайні нещасні випадки», «Розшуки поліції ні до чого не привели», «Крадіжки», «На Дніпрі» та ін. [317]. Якщо для заміток властивим є відображення громадсько-політичних та соціально-економічних явищ життя містян, то у змістовому навантаженні хроніки переважили повідомлення про кримінальну складову київського повсякдення та аномалії краю. І, як влучно зазначила відома українська дослідниця повсякдення О. Коляструк, «застосовуючи метод від зворотного, такі повідомлення дають

можливість відстежити, яким насправді був морально-психологічний стан і самопочування суспільства» [413, с. 63].

Матеріали кримінальної хроніки є важливим історичним джерелом у вивченні міської злочинності, рівня безпритульності та жебрацтва, алкоголізму, а також – здатності київських правоохоронних органів досліджуваного періоду оперативно реагувати на виклики епохи.

У житті міського соціуму часто відбувалися події, повноцінно висвітлити які у простій замітці надзвичайно складно. Це стосується, насамперед, перебігу масових заходів – мітингів, засідань міської думи, різного роду зібрань та з'їздів, де розвивалася дискусія, представники кожної з присутніх сторін мали власну позицію і висловлювали її. Для опису подій, властивою ознакою яких є дія, виражена у слові, дописувачі київських газет використовували таку форму інформаційного жанру як звіт.

На відміну від замітки та хронікального повідомлення, які повідомляють про подію як факт, у звіті проблема розглядається через призму ставлення до неї конкретних людей з протилежними, як правило, поглядами та оціночними судженнями. Це дозволяє оцінити проблему з різних точок споглядання.

Газетні звіти доволі рідко торкаються проблем повсякденного життя, описуючи, здебільшого, факти та явища суспільно-політичної історії, менше – проблеми соціально-економічного характеру та питання міського благоустрою («З'їзд діячів взаємного страхування» [298], «Нарада по водопровідному питанню» [278] тощо). Труднощі на шляху дослідника такої публікації, на відміну від замітки і хроніки, складає відчутна присутність авторської позиції у тексті, що суттєво впливає на рівень суб'єктивності матеріалу.

Важливим історичним джерелом для дослідника повсякденності є газетні репортажі – одна з найрозгорнутіших форм публікації інформаційного жанру, яка описує явище у його розвитку, включаючи обставини, в яких відбувається останнє. Позиція автора, як спостерігача з місця подій, подача фактів у теперішньому часі підвищують рівень емоційного сприйняття тексту читачем. Невід'ємними складовими таких матеріалів є опис події на фоні суспільно-

політичних, соціально-професійних, етнічних та релігійних відносин, відображення етнографічних елементів, природи та побуту, що допомагає історика перенестися на місце події, відчути особливості життя того часу.

Прикладом для опису інформаційних особливостей репортажу можуть послугувати уривки публікацій газети «Киевская мысль» під назвою «Вибори в Києві», де кореспондентом зазначається наступне: «Всі входи і виходи – все заповнене поліцією... Головна маса виборців приходить на час з 11 до 1 год... до 4 год. потік слабшає, і знов посилюється з 4 до 6 год... Найпроблемніша дільниця Либідська... багато євреїв... тому в залі біля урн сидить весь цвіт «правих»: тут і Стороженко, і Аристахов... Години біля 2-ї в стороні від приміщення Контрактового дому чути шум: ведуть в дільницю п'яного «громадянина», який заглушує вулицю гучними криками «Бий жидів!»... робота «правих»». [41].

Особливістю газетного репортажу як історичного джерела є те, що автор практично ніколи не зосереджує головну увагу на явищах звичайної щоденності, і для дослідника повсякдення першочерговий інтерес становить фон описуваної кореспондентом події – ті елементи тексту, які для самого дописувача газети відіграють другорядну роль, є лише тлом для змалювання картини в її динаміці та розвитку (умови розгортання дії, зовнішні фактори, матеріально-побутовий та емоційно-психологічний елемент тощо). Разом з тим, порівняння матеріалів газетного репортажу з інформативним навантаженням звітів, заміток та хроніки дозволяє дослідити повсякденність шляхом зіставлення «свято-будні», «звичне-неординарне», «буденне-аномальне» «традиція-новаторство» і т.д.

Звичним явищем на сторінках київської газетної періодики 1905-1914 рр. була зарисовка, де головна увага приділялася опису конкретної людини у виробничому, громадсько-культурному чи побутовому середовищі, характеристиці її почуттів, звичок, дій та поглядів. Присвячувалися такі матеріали, як правило, ювілеям відомих осіб: представників адміністративного апарату, діячів культури та філантропів (публікації на зразок «Микола

Лисенко» [78]). Часто світлий образ, нав'язаний автором читацькій аудиторії, позбавлений недоліків та негативних рис, що ставить перед дослідником важке завдання розмежувати дійсність та елементи ідейно-художнього домислу. Зарисовка ставить у центр уваги не соціум в цілому, і навіть не його окремі групи, а зосереджується на описі «кращих» його представників. Такі особливості змістового навантаження публікації не дозволяють досліднику перенести характерні особливості об'єкта опису на інших представників тої ж соціальної, професійної чи вікової групи і створити їх загальний соціально-психологічний портрет.

Цінність для вивчення повсякденного життя киян 1905-1914 рр. такі матеріали становлять, в першу чергу, відображенням окремих особливостей побуту, умов праці та світу ціннісних і моральних орієнтирів тогочасного суспільства. Останні особливо яскраво прослідковуються на авторських похвалах чи засудженнях конкретних вчинків і поглядів особи, якій присвячена зарисовка.

На початку ХХ ст. періодика помітно комерціалізується. Рекламні оголошення, хаотично вміщені серед основних матеріалів, рідше – розташовані відповідно до зазначених рубрик, стають традиційним елементом газетного змісту, нерідко досягаючи розмірів у 70 % друкованої площі, дозволяють прослідкувати не лише модні тенденції у манері одягатися, відпочивати, облаштовувати житло і т.д., а й визначити, шляхом порівняння з іншими газетними матеріалами, вплив на вищезазначені тенденції конкретної історичної ситуації, панівної ідеології, рівня розвитку промисловості та торгівлі, що робить рекламні тексти тогочасних київських газет важливим історичним джерелом у вивченні щоденного життя міського соціуму чи його окремих елементів, дозволяє відповісти на запитання: що їли, читали, дивилися, де і як відпочивали, скільки заробляли, на яких умовах працювали, у що вкладали гроші.

Аналіз комплексу київських газет 1905-1914 рр. дозволяє стверджувати, що видавці надавали перевагу публікаціям реклами косметичних засобів, ліків,

торгових домів, послуг приватних лікарів, ательє, взуттєвих магазинів та прибуткових будинків. Широко представлені на сторінках газет досліджуваного періоду оголошення, де читачів запрошували відвідати різноманітні циркові вистави, бали-маскаради, танцювальні вечори, а також рекламні публікації, пов'язані з пошуком та наданням роботи у місті. Традиційною колонкою для більшості досліджуваних видань (газет «Киевлянин» (1864-1919), «Киевские вести» (1907-1911), «Киевская мысль» (1906-1918), «Киевский театральный курьер» (1908-1916), «Газета» (1908-1912) та ін.) [512] стала театральна афіша, де читач мав змогу ознайомитися з виставами, запланованими у всіх театрах міста на найближчий час.

Активне залучення у газетній рекламі графічного компоненту додає інформативної цінності цих повідомлень для дослідника [440, с. 172], поєднуючи у собі елементи писемного та зображального джерел. Однак, вивчаючи рекламні тексти газет як історичне джерело, не варто забувати, що реклама не лише відображала тогочасну дійсність, а певною мірою і впливала на останню, маючи не останню роль у формуванні стереотипів, смаків і потреб споживача. Слід мати на увазі і той факт, що попит не завжди відповідав пропозиції, тому ці оголошення швидше відображають загальну тенденцію, що є головним для дослідника повсякденності. Що стосується детального аналізу київського ринку товарів та послуг, то тут не обійтися без залучення до наукового пошуку інших груп історичних джерел – нормативно-розпорядчих документів, матеріалів статистичного характеру тощо.

Довідкові відділи газет, як правило, інформували своїх читачів про розклад руху залізничного і водного транспорту з найменшими його змінами, публікували перелік важливих посадових осіб, повідомляли про звільнення та призначення, друкували адреси установ, громадських та благодійних організацій і є важливим історичним джерелом у вивченні різних сторін міської щоденності.

Досить оперативно київська газетна періодика повідомляла про актуальні події та явища громадсько-політичного, соціального, економічного та

культурного життя провінції, а розгалужена мережа кореспондентів у різних куточках імперії та зарубіжжя поповнювала газети цікавими публікаціями, що, здебільшого, вміщувалися у номері під однойменною рубрикою «Кореспонденція» та розширювали світогляд читача, а сьогодні дають можливість досліднику шляхом порівняння з іншими матеріалами преси протиставити основні тенденції життя Києва життю інших населених пунктів. У кореспонденції простежується не банальний опис факту, що притаманно, скажімо, замітці, а структурована система суджень, побудована на методі глибокого аналізу автором явища, проникнення у його причинно-наслідкові зв'язки.

На відміну від попередньо розглянутих інформаційних повідомлень газет, публікації аналітичного жанру є «системою розгорнутих логічних суджень, побудованих на основі офіційних документів, даних офіційної статистики та обліку» [405, с. 106] і на 1905-1914 рр. були властивою ознакою, «товстих журналів», газет громадсько-політичного спрямування («Боротьба» (1906), «Вече стольного города Киева» (1907) тощо), видань універсального тематичного навантаження («Киевлянина» (1864-1914), «Громадської думки» (1905-1906), згодом «Ради» (1906-1914), «Газеты» (1908-1912)), професійної та релігійної преси («Киевских епархиальных ведомостей» (1861-1918), «Вестника сахарной промышленности» (1901-1918)), і майже не зустрічаються на сторінках рекламно-довідкової періодики (в друкованих органах на зразок «Квартироуказатель г. Киева» (1906), «Киевская торговая газета» (1906), «Контрактный указатель» (1910)). Найбільш поширеними формами публікацій аналітичного жанру на сторінках київських газет 1905-1914 рр. є огляди, статі та рецензії. Спробуємо дещо детальніше проаналізувати кожну з них.

Матеріали у формі огляду були однією з найпопулярніших форм аналітичного жанру в періодиці досліджуваного періоду. Аналіз київської преси 1905-1914 рр. засвідчує наявність вищезгаданих публікацій у газетах різного тематичного навантаження, ідейного спрямування та періодичності виходу. Обов'язковою складовою окремих видань міста були постійні рубрики

«Газетний огляд» («Закон и правда» (1906)), «Телеграми столичних газет» («Киевский листок» (1907-1908)), «Серед газет» («Киевлянин» (1864-1919)), «Огляд Київських театрів» та «По Росії» («Искусство и спорт» (1907)), де редакція вміщувала резонансні вибірки з інших періодичних видань Києва, краю чи Російської імперії. Так, на підтвердження вищезазначеного, газета «Киевская мысль» у рубриці «Огляд преси» подавала читачам анонси змісту таких видань як «Петербургский курьер», «Современное слово», «Киевлянин» та «Русские ведомости», у «Киевляніне» переважили уривки російської преси – друкованих органів на зразок «Новое время» та «Голос Москвы».

Такий характер газетних оглядів дозволяє не лише побачити картину окремих подій і явищ, а й дослідити комплексну панораму окремих галузей у житті соціуму, прослідкувати тенденцію, порівняти її бачення дописувачами різних газет, що робить оглядові колонки преси важливим історичним джерелом для вивчення міської щоденності, виявлення її особливостей на тлі буденності та аномалій життя Російської імперії.

Одне з провідних місць за масштабом ідейного впливу та за глибиною охоплення актуальних подій і суспільних явищ належить газетній статті, де досягнуте порівнювалося з бажаним, автором був представлений аналіз фактів у їх сукупності, обґрунтовувалися конкретні завдання і висновки. Не даремно, аналізуючи газетні жанри, радянський дослідник М. Климом зазначив, що коли «кореспонденцію іноді образно називають «клаптиком життя», то статтю з повним правом можна назвати «розвідкою у завтрашній день»» [405, с. 109]. Поряд з цим, не можна пройти осторонь того факту, що статті, як правило, розкривали обмежене коло проблем, торкалися явищ важливого громадсько-політичного значення та представлені як жанр у газетах не всіх тематичних напрямків. Труднощі для дослідника викликає, також, надмірна, у більшості випадків, присутність автора, що намагається перетворити читача в однодумця, схилити його на свою сторону (особливо у статтях-передовицях), чому слугували навіть заголовки («Наша зброя» [166], «Украинский сепаратизм в Государственной Думе» [28], «Навмисне чи байдужість?» [153]).

З іншого боку, аналіз авторської позиції газетних статей значною мірою дозволяє прослідкувати ідейно-політичне спрямування друкованого органу та його цільову аудиторію, що полегшує подальшу роботу дослідника на етапі внутрішньої критики змісту газети.

Газетні рецензії давали аналіз та оцінку творів науки, літератури, образотворчого та театрального мистецтва і друкувалися у різних виданнях під назвами на зразок «Сцена та естрада» («Киевские новости» (1905)), «Література» («Газета» (1908-1912)), «Нові книги», «Театр и музика» («Киевская мысль» (1906-1918)), «Критичні відображення» («Факт и реклама» (1910)). На сторінках київської газетної періодики 1905-1914 рр. обговорювалися книги, виставки картин, кінострічки, театральні і циркові вистави, дебюти молодих акторів, що дозволяє прослідкувати відповідність художніх образів загальноприйнятим у суспільстві нормам та цінностям, дослідити вподобання містян, їх ставлення до певного явища культури, визначити кумирів публіки.

На сторінках київських газет 1905-1914 рр. друкувалися і художні твори: флейтони, нариси, вірші, оповідання, які умовно можна розділити на передруки творів добре відомих публіці авторів (О. Толстого, І. Франка, Б. Грінченка, М. Грушевського, І. Шмельова), тексти місцевих літераторів-початківців та публікації, авторство яких сьогодні не встановлено, або не зазначене газетою зовсім. Поряд з цим, варто відзначити, що кожна редакція мала своїх постійних дописувачів. Так, для газети «Киевская мысль» (1906-1918) це митці: В. Короленко, А. Луначарський, К. Дулін та К. Паустовський; для видання «Живое слово» (1908): С. Александров, М. Миронов, Ю. Древницький та А. Анохін; незмінними авторами художніх рубрик газети «Киевские вести» (1907-1911) залишалися І. Брусиловський, В. Португалов, Б. Яновський та В. Водовозов. Відображаючи у художній формі моральні принципи та ціннісні орієнтири епохи, вищезгадані форми газетних публікацій дозволяють глибоко проникнути у морально-психологічний клімат міста того часу, визначити притаманні його мешканцям стандарти життя, умови побуту, праці та

відпочинку, що дозволяє стверджувати про цінність художньо-публіцистичного жанру газет для вивчення повсякденної дійсності, головним чином, її ментальної та духовної складових.

Газети публікували чимало жартів та карикатур на злободенні теми і дозволяють вивчати київське повсякдення через девіантне та конфуз. Основною формою сатири на сторінках преси протягом 1905-1914 рр. продовжував залишатися анекдот, який у стислій формі відображав приховану дійсність, показував ставлення суспільства чи його окремих груп до важливих суспільних, соціальних, економічних та культурних явищ повсякдення і досить часто торкався проблем приватного життя, що практично не відображалось іншими газетними жанрами. Так, у № 465 газети «Южная копейка» за 5 квітня 1912 р. зустрічаємо комічний текст наступного змісту:

«- Знову ти, о, падлюко, вагітна?! Я бачу! Мене не обдуриш!

- І чого ви, пані, подумаєш: адже самі теж в положенні.

- Я ж від пана, від чоловіка, ду-у-ра!

- Так і я ж від них!» [251], або ж : «Тепер не розумієш, від чого у людей носи червоні: від холоду чи від випитого» [250].

Таким чином, газетний анекдот дозволяє прослідкувати висміювання того, що не відповідало ментальним принципам, культурно-ідеологічним стереотипам та іншим реаліям часу, адже, як влучно відмітив один з сучасних дослідників цього жанру В. Гінцевич, «навіть не дуже дотепний, але популярний анекдот, свідчив про актуальність та злободенність теми» [368, с. 198]. Поряд з цим, особливу пильність дослідника у використанні анекдоту як історичного джерела потребує соціальна та ідеологічна спрямованість видання, у якому публікувався останній.

Традиційною для більшості газетних видань досліджуваного періоду була рубрика «Листи в редакцію», що має особливе значення для дослідження повсякдення, відображаючи пряме ставлення конкретної людини чи соціально-професійної групи до подій та явищ у формі звернення та подаючи прізвища осіб, які підписали останнє. Як правило, такі публікації носили характер скарги

або спростування раніше поширеної невірної інформації. Так, для прикладу, у № 321 газети «Киевлянин» за 20 листопада 1905 р. було опубліковано лист-звернення міських лікарів наступного змісту: «Д. редактор... Із київських газет ми, нижчепідписані київські лікарі, дізналися про існування в Києві «Союзу київських лікарів»... який чинить суд над товаришами-лікарями, висуваючи різного роду вимоги і оголошує бойкоти... ми принципово протестуємо проти суду зі сторони групи товаришів, до цього не уповноважених... і проти введення у лікарське життя бойкоту, як явища, невідповідного лікарській етиці... » [221]. Як правило, листи читачів лише інформують про зародження проблеми, хід вирішення якої можна простежити уже з інших форм та жанрів газетних публікацій.

На завершення аналізу жанрових особливостей преси 1905-1914 рр., варто відмітити, що газетні матеріали досліджуваного періоду часто доповнювалися ілюстраціями, портретами та карикатурами, полегшуючи, таким чином, сприйняття друкованого тексту та його розуміння. Новим компонентом київських газет досліджуваного періоду стає фотографія.

Таким чином, вивчення тематичних та жанрових особливостей київських газет 1905-1914 рр., дозволяє стверджувати про різноманітність та різноплановість останніх у відображенні міської буденності. Відрізняючись проблематикою матеріалів, стилем та методами подачі інформації, газети у різній формі та з різних точок споглядання висвітлювали актуальні проблеми життя Києва, складаючи в сукупності цілісну картину міського повсякдення досліджуваного періоду. Поряд з цим, кожна проблемно-тематична група зупинялася, головним чином, на відображенні тих реалій повсякденної дійсності, які відповідали її спрямуванню, а кожна окремо взята газета, в свою чергу, мала власну внутрішню структуру, відрізнялася формами та методами впливу на читача. Тому для більш глибокого розуміння досліджуваної проблеми, аналіз тематичних особливостей газет та їх внутрішньої жанрової структури є важливим елементом роботи дослідника на етапі джерелознавчої критики.

РОЗДІЛ 3. ВИСВІТЛЕННЯ У КИЇВСЬКИХ ГАЗЕТАХ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МІСЬКОГО СОЦІУМУ

3. 1. Відображення етнополітичних та правових факторів буденного життя

На початку ХХ ст. образ українського міста змінився до невпізнання. Індустріалізація, розвиток інфраструктури та засобів комунікації відчутно позначилися на повсякденні міського населення. В умовах глибоких соціально-економічних та політичних змін в Російській імперії, роль Києва, як адміністративного, економічного і духовного центру зростає. Розлога мережа транспортного сполучення, нові робочі місця та сплеск політичної активності, зумовлений революцією 1905-1907 рр., призвели до створення нової етнічної структури населення міста, яка характеризувалася різноманітністю та строкатістю представництва національних меншин. Разом з тим, прослідковується формування нового типу міського жителя – людини з певним життєвим укладом та психологією, яка відносила себе не стільки до етнічної, як до соціальної і професійної груп, що суттєво ускладнює дослідження проблеми [429, с. 42].

Поряд з архівними документами, мемуарами, художньою літературою та епістолярною спадщиною, важливе місце у структурі загального джерельного комплексу при вивченні особливостей політичного і правового виміру повсякденного життя окремих етнічних груп, важливе місце займає газетна періодика Києва того часу, яка відтворює не лише національну політику адміністрації у місті, а й основні тенденції політичної активності різних соціальних прошарків та етнічних груп населеного пункту, їх ідеологічні орієнтири, життєві пріоритети та моральні норми, міжособистісні взаємини тощо. Поряд з усім вищеперерахованим, аналіз статей, заміток, повідомлень і хроніки, вміщених на сторінках місцевих газет, дозволяють прослідкувати динаміку змін у формуванні етно-національного складу громадських, політичних, промислових, благодійних та культурно-освітніх організацій Києва

1905-1914 рр., дослідити склад та напрямки діяльності адміністративного апарату губернського центру того періоду, а ґрунтовний аналіз друкованої продукції газет різного суспільно-політичного спрямування дає змогу визначити ставлення та рівень довіри киян не лише до місцевої адміністрації, а й до загальноімперської влади.

Загалом протягом 1905-1914 рр. у місті видавалося понад 130 газетних видань (не враховуючи бюлетені, бібліографічні листки, телеграми та видання метеорологічного змісту) чотирма мовами (російською (переважна більшість), українською («Громадська думка» (1905-1906, з вересня 1906 р. «Рада»), «Слово» (1907-1909), «Село» (1909-1911), «Засів» (1911-1912), «Маяк» (1912-1914), «Світова зірниця» (1912-1917) – всього 7 найменувань), польською «Głos Kijowski» (1906), «Dziennik Kijowski» (1906-1918), «Lud bozi» (1907-1911), «Goniec Kijowski» (1909-1915) та чеською («Cechoslovan» (1912-1918)), і зберігаються сьогодні майже у 20 бібліотеках України та зарубіжжя [511; 512; 513]. Газети виступали як виразником реакційно-монархічної частини міської громади («Киевлянин», «Двуглавый орел»), так і ліберальних кіл («Киевские новости», «Киевский голос»). Характерною для досліджуваного періоду є поява національної преси: української, польської, чеської, яка стала виразником інтересів різних етнічних груп Києва та губернії.

На читацьку аудиторію міста спрямовувалася преса неоднорідного змісту, з різним ідеологічним та політичним підґрунтям. Проголошення свободи слова та ліквідація попередньої цензури на хвилі революції 1905-1907 рр. сприяли тому, що сторінки газетних видань стають ареною боротьби різних ідей, поглядів та політичних напрямків [429, с. 43].

Як зазначала у своєму дослідженні Н. Щербак, у той час «преса виступала носієм інформації, відображала інтереси різних партій, соціальних груп, класів, формувала громадську думку в певному напрямку» [490, с. 76], що не могло пройти осторонь змістової наповненості газетних матеріалів, впливало на рівень повноти та об'єктивності опублікованих даних і сьогодні становить одну з головних труднощів дослідження даного виду джерела. Поряд з цим, не

можна пройти осторонь і фактів використання авторами різного світогляду та соціальної приналежності методів замовчування, приглушення, часткового, а інколи і повного спотворення суспільно значущої інформації, що зумовлює перед дослідником необхідність комплексного джерелознавчого аналізу, застосування методів порівняння, ретроспективи та контент-аналізу.

Комплексне вивчення київської газетної періодики 1905-1914 рр. дозволяє виокремити 3 види газетної інформації:

1. Публікації з відвертою чи прихованою пропагандою певних суспільно-політичних поглядів, ідей та дій;
2. Матеріали, що відображали спроби «розкриття таємниць і злочинів» політичних конкурентів та ідейно ворожих груп;
3. Тексти з послідовністю викладу «подія-факт» (як правило, хронікальні замітки та матеріали інформаційно-довідкових відділів).

Кожен з цих видів друкованої продукції, відображаючи різні сторони проблеми, є цінною складовою в загальній джерельній базі дослідження.

Соціально-економічні та політичні трансформації кінця XIX - початку XX ст. призвели до суттєвого збільшення населення Києва. За переписом 1897 рр. в місті проживало 247, 23 тис. осіб, серед яких росіяни становили 54,02 % (134, 278 тис.), українці – 22,23 % (55,064 тис.), 12,08 % від загальної кількості мешканців припадало на євреїв (29, 937 тис.) і 6,6% становили поляки (16,379 тис.) [538]. Зовсім незначний відсоток припадав на інші національності: чехів, німців, білорусів та ін.

Демографічні процеси міста напередодні Першої світової війни відзначалися різноманітністю спонукальних факторів і значно вплинули на етнічний склад населення Києва. Згідно статистичним даним, що подавалися на сторінках провідних газетних видань міста («Киевлянина», «Киевской мысли», «Киева», «Киевских новостей» та ін.) протягом усього досліджуваного періоду, можна прослідкувати постійний приріст міського населення. За даними газети «Киев», станом на 1 січня 1909 р. останнє збільшилося майже вдвічі, у

порівнянні з переписом 1897 р., і становило 459,904 тис. осіб [164]. Для цього періоду властивим є зростання відсотка українського населення за рахунок притоку вихідців із села та тих, хто раніше ідентифікував себе росіянами. Прийнятий 17 квітня 1905 р. закон «Про зміцнення початків віротерпимості» проголосив свободу віросповідання, а два тижні по тому нове ліберальне законодавство дозволило викладання польською мовою в навчальних закладах краю, що суттєво збільшило відсоток поляків-католиків у місті. Станом на 1909 р. останніх налічувалося 10,44 % (48,019 тис.) [164]. Антисемітські настрої в місті, підбурені чорною сотнею, єврейські погроми, обмеження щодо поселення та торгівлі в Києві, спонукали представників єврейської громади до еміграції. Саме тому частка євреїв у місті постійно зменшувалася. Київські газети того часу подають чисельні відомості про виїзд цілих сімей, і навіть родин. З 1897 р. по 1909 рр. відсоток євреїв зменшився на 2,16 %, а сумнозвісна «справа Бейліса» лише збільшила цю цифру [429, с. 43].

Публікації, вміщені на сторінках київської газетної періодики, дозволяють визначити склад та роботу адміністративного апарату міста, реконструювати години прийому громадян, зміну посадовців, ставлення киян до органів місцевої влади та її окремих представників. Для більшості періодичних видань того часу традиційною в інформаційно-довідковому відділі стала рубрика «Адміністрація», де читача інформували про місце розташування головних державних та міських установ із зазначенням годин прийому та осіб, що його здійснюватимуть.

Так, за даними газети «Киевское утро», станом на вересень 1910 р. у робочі дні прийом громадян київським, подільським і волинським генерал-губернатором Ф. Треповим проводився з 10 до 12 год. дня за адресою вул. Інститутська, 22; канцелярія генерал-губернатора (Інститутська, 22) прийом і видачу довідок проводила з 10 до 12 год. дня, а особам з приводу видачі паспортів можна було звертатися сюди ж до 2 год. дня [286, 287]. Вказувались адреси, за якими здійснювали прийом губернське правління з окремими відділами по міських справах, військовій повинності (вул. Велика

Житомирська, 16) та справах селян (на розі вулиць Володимирської та Малої Житомирської), Тимчасовий комітет в справах друку (вул. Левашівська, 20 – сучасна Шовковична), Дворянське зібрання і дворянська опіка (вул. Хрещатик, 16), Губернське жандармське управління (вул. Львівська, 1), Київська міська поліція (вул. Велика Житомирська, 3), Адресний стіл (вул. Велика Житомирська, 3) та Сирітський суд (вул. Хрещатик, 33) [288]. Матеріали газет засвідчують, що робота з громадськістю вищезгаданими органами проводилася, як правило, в першій половині дня і не перевищувала 4 годин, за виключенням міської поліції, де звернення «по особливо важливих справах» [286] розглядалися цілодобово. Поряд з цим, газета не інформує про характер звернень, які відносилися до цього переліку. Варто відмітити і той факт, що джерельний потенціал київської газетної періодики досліджуваного періоду обмежений при вивченні кількісних показників щодо користування киянами послугами різних ланок адміністративного апарату, визначенні відсотку задоволених запитів та відхилених звернень, виявленні соціального, вікового, етнічного та гендерного складу містян, які зверталися за допомогою. Для ґрунтовного дослідження цих показників необхідним є залучення до наукового обігу статистичних даних та архівних документів.

Кількість юридичних та нотаріальних контор, відомості про які можна почерпнути з газетних сторінок, широкий асортимент їх послуг та місце розташування (елітні квартали з дорогою орендною ставкою), засвідчують попит юристів на київському ринку послуг. Не дивлячись на те, що значний відсоток рекламних оголошень належав приватним нотаріусам, а юридичні послуги були задоволенням не дешевим, преса фіксує ряд закладів та знайомить з переліком випадків, коли кияни мали змогу отримувати нотаріальні послуги безкоштовно. Як приклад можна навести текст довідки, надрукованої в № 492 газети «Южная копейка» за 3 травня 1912 р. наступного змісту: «Безкоштовна юридична допомога бідному населенню надається в консультаційному бюро помічником присяжного повіреного при Троїцькому народному домі. Прийом: по буднім від 5 ¹/₂ до 7 ¹/₂ год. вечора, по святкових

днях – 1-2 год. дня» [292]. Аналіз газетних матеріалів засвідчує, що першість у списку тримали послуги, пов'язані з економічною діяльністю та розірванням шлюбу, а приватна юриспруденція міста знаходилася у руках євреїв та росіян.

Значна увага на шпальтах газет приділялася виборам, складу і роботі державної та міської дум. Постійні рубрики «Телеграми», «Вісті з Думи», «Міська Дума», «Державна Дума», вміщені не лише в газетах суспільно-політичного спрямування, а і в найбільш тиражованих виданнях міста (газетах «Киевская мысль», «Киевские вести») та окремих друкованих органах рекламно-довідкового характеру («Киевской торговой газете» (1906) та ін.), дозволяють стверджувати про зростання інтересу широкої громадськості до діяльності цих органів (особливо на хвилі Першої російської революції). Публікації київської газетної періодики дозволяють прослідкувати умови отримання виборчого права, визначити осіб, які допускалися до обрання складу Міської та Державної Дум, в подробицях реконструювати перебіг виборів в різних районах Києва, включаючи цікаві факти виключно побутового характеру, про які офіційні документи не повідомляють. Як приклад, можна навести короткий уривок з публікації січневого номеру газети «Киевская мысль» за 1907 р. про перебіг чергових виборів до Державної Думи по Либідській дільниці: «[...] приходиться вказати на деякі відмінності між виборцями-християнами і виборцями-євреями: у останніх, в більшості випадків, вимагали пред'явлення паспортів [...] публіці перед приміщенням не дозволяють зупинятися [...] було, все-таки, не без агітації [...] «праві» вели її, так сказати, «на ходу»» [41].

Преса засвідчує факти переповнення залу засідань Міської думи публікою на засіданнях (приміщення розраховувалося на 225 осіб) [275] та зростання у відсотковому відношенні явки виборців по дільницях протягом 1906-1907 рр.

Описуючи перебіг у місті чергових виборів до Державної Думи, найбільш тиражована газета краю «Киевская мысль» у № 13 за 30 січня 1907 р. подає наступні цифри: по Старокиївській дільниці явка виборців, у порівнянні з

минулим разом, зросла на 7% (проголосувало 67, 3% - 3658 осіб), по Либідській число активних виборців досягло 73, 9 % (4040 чоловік з 5461 заявлених), що на 9,1% перевищило кількість учасників на попередніх виборах, жителі Плоської дільниці підняли активність на 15, 4 % (74, 6% - 2687 осіб), Лук'янівської – на 9,9% (64% - 2803), Печерської – на 4 % (65% - 665 осіб), а явка виборців на Подільській дільниці зросла на цілих 17, 8% і становила 2234 осіб з 3100 заявлених учасників (71%) [41]. Як свідчать місцеві газетні видання, активність зумовили зміни і доповнення до виборчого законодавства, що дало робітникам-орендаторам житла право голосу [308]. Періодика наступних років фіксує спад політичної активності населення Києва, розбурханого революцією 1905-1907 рр., і не лише на виборах. Наймасштабніші мітинги та протести киян міжреволюційних років, відомості про які систематично з'являлися на сторінках газет (виступи на «Машинобудівному заводі Шиманського» (1908), «Цегельному заводі Шаврової» (1910), «Млині Бродського» (1912), «Ювелірній фабриці Маршака» (1914) і т.д.), як правило, не мали політичного забарвлення, а носили соціальну обумовленість (незадоволення робітниками умовами праці, заробітною платнею тощо).

Інформуючи читачів про кількість осіб, які мали право взяти участь у чергових місцевих виборах у Києві восени 1910 р., дописувач газети «Киевское утро», зазначає, що «згідно опублікованих виборчих списків [...] всього виборців 3728» [129], однак «якщо брати до уваги, що відомий відсоток на вибори не з'являється, то виявиться, що не більше 3000 чоловік повинні будуть обирати майбутніх господарів міста з його півмільйонним населенням» [129].

Політичний спокій у місті, відображений газетною періодикою краю, пояснюється ще й тим, що відсоток росіян у Києві продовжував суттєво переважати. Це були, в основному, політична еліта міста, службовці, чиновники та робітники великих підприємств. Матеріали газет «Киевлянин» та «Последние новости» засвідчують, що Петербург був зацікавлений у подальшому зросійщенні міста за рахунок поповнення приїжджими з російських терен міської адміністрації, а також - фабрик і заводів. Коли,

внаслідок революційних подій 1905-1907 рр. вплив ліберальних кіл у Києві почав зростати, на арену історії вийшли чорносотенні організації, щедро спонсоровані імперським центром.

Газетна періодика Києва, поряд з відображенням постійно зростаючої кількості адміністративних посад, чітко окреслює невідповідність представництва національних меншин у міському управлінні щодо загального відсоткового складу населення губернського центру. В 1913 р. Київською міською управою, за пропозицією губернатора, зібрані свідчення про кількість службовців місцевої адміністрації і про їх національний склад. Із цих даних, опублікованих в № 277 газети «Киевлянин» за 8 жовтня 1913 р., видно, що на 1 січня 1906 р. загальна кількість службовців досягла 610 осіб, в 1910 р. їх було вже 1 013 осіб, а на 11 липня поточного року – 1 267 осіб, тобто, більше ніж в 2 рази, порівняно з 1906 р; за національностями державні службовці розділилися таким чином: росіян – 1 197 осіб, поляків – 50 осіб, німців – 11 осіб (загальна частка останніх у місті не дотягувала навіть 1 %), євреїв – 5 осіб, литовців – 2 особи, караїмів – 2 особи [130]. Варто відмітити, що, відповідно до своїх ідеологічних та політичних переконань, редакція «Киевлянина» не виділяла українців, а відносила їх до росіян. Тому у вивченні цього питання даних газетних матеріалів не достатньо, щоб підрахувати частку вихідців українського походження у міському правлінні (адміністративна посада вимагала знання російської мови, а визнання чиновником «мазепинського походження» було небезпечним навіть в період революції). Основна маса з них була давно зросійщена, інша ж - просто не афішувала почуття другої національної приналежності [429, с. 43]. До вирішення цього питання потрібно залучати джерела особового походження: мемуари, спогади та листування.

У той час, коли редакція монархічного «Киевлянина» залишалася трибуною пропаганди діяльності місцевих ставлеників царату та правих політичних сил, газети ліберально-демократичного спрямування («Киевская мысль», «Киевские вести», «Южная копейка») поширювали анекдоти та сатиру про діяльність київської адміністрації, викриваючи в алегоричній формі

корупцію, ледарство та некомпетентність службовців на різних ланках міського правління. Труднощі, пов'язані з «езоповою мовою» окремих газетних текстів суттєво ускладнюють роботу дослідника у розкритті окремих прізвищ, організацій, однак, навіть без звернення до джерел уточнюючого характеру, дозволяють прослідкувати певні закономірності та тенденції, що, на відміну від одиничних подій, і є критерієм повсякдення.

Значна увага дописувачами київських видань приділялася роботі адміністративних установ Києва, міської думи та її депутатів. Особливий дослідницький інтерес становлять численні анекдоти, що знайшли місце у газетах різного тематичного спрямування і, на відміну від публікацій хроніки та місцевих новин, відображають не просто діяльність народних обранців, а й ставлення до них широких кіл громадськості. Легковажне відношення членів Думи до своїх прямих обов'язків, як свідчать місцеві кореспонденти, стало у ті часи доброю традицією і мало значний вплив на зменшення авторитету влади у міському соціумі. Так у рубриці «Різні різності» № 548 газети «Южная копейка» за 1 липня 1912 р. гумореска під назвою «Гласні» у комічній формі будує діалог між двома депутатами:

«- Були в понеділок у Думі на засіданні?

- Ні, день важкий.

- А сьогодні підете?

- Ні, тринадцяте число нехороше» [73].

Проблему відвідуваності робочих місць міською адміністрацією продовжує наступна публікація під назвою «Члени управи» у згадуваній вище газеті за 8 липня того ж року і має наступний зміст:

«- І чому це люди зляться, що ми не кожен день в управі? У п'ятницю було свято, в суботу ми відпочивали, в неділю – свято, сьогодні – понеділок, важкий день, так краще сидіти вдома» [322].

Знайшли місце у київських газетах 1905-1914 рр. також факти відображення некомпетентності окремих службовців, їх зверхність та випадки зловживання посадовими обов'язками. Поряд з цим, у засобах масової

інформації систематично з'являлися відомості про численні судові позови міського голови І. Дьякова та членів міського правління на редакторів і дописувачів газет за наклеп, тому важливим при об'єктивному дослідженні проблеми, досягненні паритету між точками зору різних суспільних та соціальних прошарків міста є комплексне дослідження і порівняння змістового навантаження преси різних суспільно-політичних, етнічних та соціальних груп, визначення цільової аудиторії газет тощо.

Повертаючись до аналізу соціально-правового аспекту повсякденного життя окремих етнічних груп Києва, відображеного на сторінках київської газетної періодики, варто почати з українців, які, будучи корінним населенням і прикладаючи максимум сил до відродження культурно-освітньої самобутності, так і не відчували себе у той час господарями: як свідчать київські газети, ключові адміністративні посади займали вихідці з російського середовища, ними ж були переповнені фабрики та заводи (українське селянство не поспішало покидати землю, і відправлялося в місто, головним чином, на сезонні роботи, про що свідчить переповненість приміського транспорту в період сезонних робіт, розширення графіку руху поїздів у той час та насиченість газетних оголошень підзаголовками «Шукаю кімнату на сезон»). Великих шансів у торгівлі для українців також не було – остання знаходилася у руках іноземців та євреїв. Попри всі заборони і переслідування приватна медицина теж контролювалася євреями. Один з дописувачів газети «Киевские отклики» приводить статистику, відповідно до якої з 16 рекламних оголошень, розміщених на першій сторінці видання лікарями, 10 належали євреям [60], і це в той час, коли єврейське населення ще не до кінця оговталось від масштабного погрому осені 1905 р.

Все ж, попри нерівномірну боротьбу, з приходом революції українська присутність у Києві почала відчуватися більше. В цей час помітно активізувалася українська інтелігенція, почала виходити україномовна преса, невід'ємною частиною культурного життя Києва стає український театр.

Газетні рядки несуть численну інформацію про виникнення та діяльність таких громадсько-політичних і культурно-освітніх організацій українства як: «Український політичний клуб», київська «Просвіта», «Всеукраїнська учительська спілка» тощо. Головним носієм відомостей про діяльність цих осередків (особливо «Просвіти») стала заснована в кінці 1905 р. перша щоденна україномовна газета «Громадська думка» (згодом «Рада»). Вже з перших днів існування друкованого органу його кореспонденти починають висвітлювати досягнення українства у справах друку, адміністративні зрушення щодо заборони української мови в школах та вищих навчальних закладах. У ряді статей та заміток кореспонденти газети розвинули тему «Просвіти»: у № 132 «Громадської думки» було опубліковано інформаційний лист «Просвіта в Києві» (висвітлено основні організаційні моменти її становлення) [242], згодом, у № 146 надруковано замітку «Перші загальні збори київської «Просвіти» [220]. Тенденцію щодо постійного інформування читачів про роботу організації, продовжили і такі україномовні видання як «Рада», «Маяк», «Засів».

Однак, довготривала заборона початкової освіти рідною мовою взяла своє: сільські околиці, за виключенням кількох осіб, читати українською не вміли, а великі міста були надто зросійщені. Не виключенням був і Київ. У той час як ліберальна російськомовна газета «Киевская мысль» у 1907 р. виходила накладом у 28 тис. примірників, а валовий річний дохід лише від факту продажу газети становив 308 тис. руб. [352, с. 16], «Рада» ледь набирала 2-3 тис. передплатників і працювала за кошт українських ентузіастів. Аналізуючи у своїх спогадах причини непопулярності українських газет, відомий український меценат та громадський діяч Є. Чикаленко, поряд з урядовими заборонами передплачувати видання, називає ще й той факт, що «навіть інтелігенція до кінця не розуміла українську мову» [341, с. 467], а газета «взяла тон занадто ворожий до всіх заможних [...] і ставилася прихильно тільки до робітництва та до селянства, а вони нічого не знали про газету, бо або неграмотні, або так малограмотні, що не вчитують газети» [341, с. 468]. Газета

«Маяк» теж закликала читачів до передплати і зазначала, що доля видання в їх руках [66].

На відміну від українських газет, російськомовна газетна періодика Києва практично не згадувала про український культурно-освітній рух, або ж свідомо обходила його стороною. За виключенням окремих видань ліберального спрямування (газет «Киевская мысль», «Киевское слово», «Киевская жизнь») та реакційного «Киевлянина», українське питання піднімалося лише в хроніці, де стисло викладався факт арештів та обшуків активістів, закриття українських видавництв, книгарень, накладення штрафів на редакторів тощо.

Особливо гостро на прояви будь-якого українського руху реагувала редакція реакційно-монархічної газети «Киевлянин», яка протягом всього періоду була опорою самодержавства та ворогом всього, що могло похитнути монархію. За версією видання, українство, як противага місцевим москвофілам, щедро фінансувалося австрійцями і поляками, адже відродження української народності є не що інше, як польська інтрига [...] є лише невеликий гурток зло настроєних проти свого краю людей, які чомусь хочуть прислужитися полякам [115]. Кореспонденти «Киевлянина» головну мету вбачали у відмежуванні громадсько-політичних активістів від мас. З цією метою було видано цілу серію статей і заміток, які пропагували вищезазначену тезу. У № 134 газети за 15 травня 1908 р. зазначається, що «співвідносити український рух з усім малоросійським народом – велика помилка [...] малоросійський народ тут ні до чого [...] прапор «самостійної» України піднятий і підтримується жалюгідною купкою відщепинців та честолюбців» [93]. Продовжуючи дискусію у наступних номерах видання, з метою дезорієнтувати і розпорозити українців на хвилі національно-культурного підйому, висувається наступна теза: «малороси абсолютно не розуміють вигаданої п. Грушевським «української мови» [...] за таких обставин залишається одне: захопити у свої руки школу та за допомогою школи відучити малоросів від російської мови» [94].

Будучи справедливим щодо існуючих проблем у володінні українцями своєю мовою, «Киевлянин» замовчував та перекручував зовсім інші істини, які

впливають після аналізу повного комплексу київських газет. Публікації матеріалів ліберально-демократичними виданнями, навіть російськомовними, підтверджують той факт, що незнання мови не дорівнювало відсутності почуття приналежності до українського народу та відвернення від національної культури [429, с. 44]. Рядками київських газет проходять нотки української згуртованості. Окрім статей, заміток та інших великих за обсягом друкованих матеріалів, україномовні газети публікували на своїх сторінках рекламні оголошення, в яких прослідковується ідеологічне навантаження «свій-чужий». Прикладом може слугувати реклама послуг фотографа Ф. Рабинчука, вміщена в № 26 газети «Маяк» за 11 липня 1913 р., де лунали заклики: «Українці! Свій до свого! Пропонує шановним землякам по недорогій ціні». [306]

Ще одним доказом того, що українською ідеєю прониклася не лише освічена київська інтелігенція, а й широкі народні маси, слугують відомості періодичної преси про збір коштів на пам'ятник Т. Шевченку в Києві. Попри всі адміністративні заборони, збір коштів продовжувався. Газетна хроніка рясніє повідомленнями про київські мистецькі виставки, театральні і циркові заходи, організовані для збору засобів на будівництво монумента. І, як зазначає кореспондент «Маяка», до січня 1912 р. часто траплялися випадки, що провінційною адміністрацією заборонялося збирати пожертви, або ж не дозволялося ставити вистави і проводити вечори, прибуток з яких призначався на пам'ятник Кобзареві, але «не зважаючи на всілякі перешкоди і заборони, гроші надходили і надходять звідусіль з тих невеликих жертв, що дарує переважно біднота, вже склалася чимала сума біля 120 тис. рублів» [241].

Не залишила поза своєю увагою газета «Киевлянин» і українського міського театру, який продовжував збирати все більше глядачів. «Все безталанно, до крайнощів не інтелігентно [...] повний балаган [...] тут ви не побачите смаку, почуття міри, витонченості [...] це просто тортури [...] все на малоросійській сцені по-дитячому первісно» [92], - пише газета влітку 1907 р. Однак, аналіз періодичності вистав української трупи та змісту її репертуару, вміщених у театральних афішах на перших сторінках популярних київських

газет («Киевская мысль», «Киевские вести», «Киев») у наступні роки, дозволяє припустити, що подібного роду антиреклама не мала ніякого впливу на відвідуваність українського театру, а останній любили не лише кияни, яким була рідною українська культура, а й значний відсоток аполітичних глядачів, серед яких були також і росіяни.

Як свідчать київські газети 1905-1914 рр., у повсякденному житті, особливо на побутовому рівні, права українського населення міста, окрім вживання рідної мови, утисків не зазнавали. Сповідуючи православ'я, вони не потрапили в категорію «іновірців» (куди місцева адміністрація відносила навіть поляків-католиків), на відміну від єврейської національної меншини, українці могли вільно селитися у будь-якому районі міста (якщо не брати до уваги матеріальні можливості). Час від часу поліцією проводилися обшуки тих квартир, власники або квартиронаймачі яких підозрювалися у надмірній політичній активності та «мазепинстві» [176], але практика застосовувалася в той час у місті до всіх «неблагонадійних», не залежно від національності та соціального стану [155].

Публікації київських газет того часу засвідчують, що взаємодія українців з іншими етнічними групами міста відбувалася як на адміністративному і політично-ідейному рівнях, так і у сфері повсякденного спілкування [429, с. 45]. Якщо у першому випадку доводилося стикатися з певними труднощами у вигляді адміністративних обмежень та заборон, то на рівні повсякденного життя широких мас, ніяких проблем не виникало.

Поряд з цим, преса повідомляє про поодинокі інциденти на вулицях Києва, коли поліція затримувала осіб, одягнених в українське національне вбрання, або його окремі елементи. Підтвердження достовірності газетних матеріалів щодо обмежень національного вбрання у Києві кінця XIX - початку XX ст. знаходимо у спогадах І. Антонович – дочки відомого українського історика Д. Антоновича, яка, описуючи місто того часу, зазначає: «щоб київські українофіли не дуже захоплювалися національним вбранням, а разом з тим і українськими ідеалами, київський поліцеймейстер Гюббенет видав наказ, щоб

всі професійні і зареєстровані проститутки носили тільки український одяг» [333, с. 130], - уточнюючи при цьому, що: «поліцейська затія ні до чого, звичайно, не привела» [333, с. 130]. Нововведення, не будучи закріплені законодавчо, так і не ввійшли у побут київських «вулиць червоних ліхтарів».

Польський елемент у Києві суттєво скоротився після повстання 1863-1864 рр. і напередодні революції становив менше 7 %, але сюди, як правило, входили люди, які відігравали важливу роль у промисловості та інженерній справі міста. Ліберальне законодавство активізувало польську національну меншину. Газети міста фіксують виникнення та діяльність тут «Київського польського товариства шанувальників мистецтва», «Кола польських літераторів та журналістів», польської театральної трупи. Діяли також численні польські добродійні установи, серед яких особливо виділяється «Київське римокатолицьке добродійне товариство», яке утримувало дві лікарні, дім праці, бюро працевлаштування, три дитячі притулки, притулок для людей похилого віку, соціальні їдальні, забезпечувало лікарською та гуманітарною допомогою убогих.

Поляки Києва видавали 4 газети: «Glos Kijowski» (1906), «Dziennik Kijowski» (1906-1918), «Lud bozi» (1907-1911) та «Goniec Kijowski» (1909-1915) [30], де, окрім новин з міського життя, рекламних оголошень та інформації про театральне життя Києва, закликали представників свого етносу гуртуватися в лоні католицької церкви та боротися за відновлення польської державності в кордонах 1772 р.

Газетні рядки відбивають певну неоднорідність у зміні демографічних показників серед польської національної меншини Києва: з одного боку загальноімперський закон «Про надання особам польського походження права придбання земельних володінь тих поселеннях Західного краю, в яких таке право надано євреям» від 11 квітня 1906 р. зумовив відтік заможних містян у тиху сільську місцевість, частина колишніх поміщиків з охотою повертала колишні маєтки. З іншого боку, прийнятий 17 квітня 1905 р. закон «Про закріплення початків віротерпимості» посилив католицьку пропаганду серед

містян, чому не завадили навіть репресивні заходи та залякування ксьондзів. Традиційними для газет того часу є хронікальні замітки і повідомлення під назвами «Замах на життя католицького єпископа», «Велика крадіжка в костьолі» тощо. Не дивлячись на подібного роду заходи, питома вага католиків міста зростала і станом на січень 1909 р. становила більше 10 %, що майже на 4 % перевищило кількість останні за переписом 1897 р. Дивлячись на це, зрозумілим стає прагнення Петербургу та місцевої адміністрації дискредитувати духовних наставників в очах поляків. У газетах починають з'являтися анекдоти про ксьондзів, у вільному для користування доступі перебуває художньо-пропагандистська література, заборонена католицькою церквою. Яскравим прикладом попередньої тези може слугувати рекламне оголошення, вміщене у № 6403 газети «Киевское слово» за 7 листопада 1905 р., де пропонуються книги, заборонені католицькій громаді: 1) «Дівчата і їх «просвітители»: передсмертні викриття і факти з життя безшлюбних (неодружених) ксьондзів», ціна 1 руб., з наложеним платежем 1 руб. 25 коп. та 2) «Жінка і «безшлюбні» ксьондзи. Відношення жінки до ксьондза» за ціною 1 руб., з пересилкою 1 руб. 35 коп.» [264]. Скоріше за все, ставка робилась на любов до «скандалу» та соціально-побутового жанру, який був характерним для нової міської культури, що мала б «проковтнути» ідеологічний підтекст «бульварної літератури».

Це спрацьовувало мало. Католицька церква стала тим містком, який продовжував гуртувати навколо себе поляків Києва навіть тоді, коли імперією після 1907 р. прокотилася хвиля реакції. Ревне ставлення київського поляка до своєї релігії показує і той факт, що станом на 5 лютого 1906 р. останні зібрали на спорудження в Києві нового костьолу (за проектом В. Городецького, названого на честь імператора Миколаївським), збір коштів на який влада дозволила лише в середині 1905 р., суму в 359, 914 руб. 27 коп. [145], яка на той час була доволі значною. Святиня і сьогодні є окрасою міста (вул. Велика Васильківська, 75), залишаючись символом єднання католиків сучасного Києва.

Релігійний пієтет католицьких громад не лише Києва, а і в цілому Російської імперії та їх ревне ставлення до духовних наставників підтверджує у своїх спогадах відомий російський державний діяч початку ХХ ст., київський і мінський губернатор 1905-1906 рр., генерал П. Курлов, відмічаючи наступне: «Коли єпископ з'являвся у дверях костьолу, маса католиків, що займала зазвичай у цей час площу, падала на коліна і не піднімалася, поки єпископський екіпаж не пропадав з очей». [336, с. 68]. Автор звертає увагу на той факт, що «поряд з простолюдином стояли на колінах елегантні дами в розкішних туалетах, не дивлячись на грязюку і пил на площі» [336, с. 68], що зайвий раз доводить авторитет духівництва всередині католицької громади міста, не залежно від соціального прошарку її представників.

Подаючи у тій чи іншій формі опис політичних утисків та адміністративних заборон, з якими протягом 1905-1914 рр. стикалася у повсякденному житті польська меншина Києва: професійні обмеження (заборона працювати на залізній дорозі, університетські квоти), мовні та релігійні утиски тощо, газети міста не фіксують протистояння поляків з іншими етнічними групами Києва на побутовому рівні. Їх частка в адміністративному апараті та економічному секторі не була настільки вагомою, щоб породити ненависть серед представників інших національностей. Стереотип польського гнобителя, який все ще зберігався у свідомості українського селянина і часто супроводжувався нищенням майна і підпалами польських володінь навіть неподалік Києва [236, 224], у міському середовищі знайшов заміну в образі «хитрого єврея», з яким пов'язували торгові махінації, фінансову наживу та поширення п'янства. Іноді газетним рядком проходять відомості про зумисні підпали київських дрібних підприємств та заворушення робітників на фабриках, власниками або співвласниками яких були поляки. Однак, якщо взяти до уваги той факт, що їм знайшлося місце і по ту сторону конфліктуючих угруповань (представники польської національної меншини завжди були і серед страйкуючих робітників), то напрошується висновок, що ці періодичні протистояння мали, швидше за все, соціальний, а не етнічний характер.

Помітну роль у житті міста продовжували відігравати представники єврейської громади Києва. Газети фіксують неоднозначне становище останніх у місті: з одного боку запутане законодавство щодо розселення змушувало жити євреїв у постійному страху перед виселенням, нічними нальотами та погромами, з іншого - на долю підприємств (переважно дрібних), які належали єврейським власникам, припадало близько третини промислового виробництва Києва (тютюнові фабрики, шкіряне виробництво, млини тощо) [180].

Як свідчать дані газетної хроніки та оголошень, основними районами єврейської осілости в місті були Поділ, Плоска та Либідська частина (відносно дешеві для життя). Разом з тим, № 5 «Известий Киевской городской думы» за 22 травня 1909 р. подає офіційні відомості про те, що станом на кінець 1908 р. вже близько 10 % київських євреїв жили в старій частині міста. Поряд з найзаможнішими представниками свого етносу тут почала оселятися нова єврейська інтелігенція – лікарі, адвокати й інженери [181].

Труднощі єврейської адаптації в місті зумовлювалися імперським законодавством, прийнятим ще на початку XIX ст. і були пов'язані з так званою «смугою осілости», яка включала в себе 9 губерній Російської імперії [430, с. 57]. Знаходячись в самому серці цієї зони, Київ юридично перебував поза межею, на яку поширювався дозвіл поселення, і лише нові юридичні норми початку XX ст. дали можливість частині єврейської етнічної групи, що мешкала тут до 1906 р., продовжити проживання.

Однак, знов не обійшлося без адміністративної дискримінації. У № 146 газети «Киевские вести» за 8 листопада 1907 р. вміщено «Сенатське роз'яснення про євреїв», де зазначалося, що 29 жовтня поточного року київський губернатор отримав наказ № 12083 від Сенату про обмеження єврейської осілости, відповідно до якого при повнолітніх дітях з правом на осілість, батьки, в яких не було цього права, жити не могли [273]. Ніяких виключень розпорядження не передбачало.

Газетна хроніка рясніє повідомленнями про численні рейди, які здійснювала поліція міста у пошуках євреїв без права на проживання. Такі

набіги проводилися не лише серед ночі, а й вдень. Людей могли забирати у поліцейське відділення прямо з ліжка, автобусної зупинки, магазину без всяких на це пояснень. Під гарячу руку органів порядку потрапляли не лише бідні, але й заможні представники вищезгадуваної національної меншини. У № 34 «Киевских вестей» за 28 липня 1907 р. наводяться свідчення про те, що в ніч на 14 липня того ж року, за розпорядженням київського поліцеймейстера, проведено перевірку прав євреїв, які проживали у розкішних готелях Києва – «Луврі», «Марселі», «Петербурзькому» та «Метрополь» і заарештовано 38 осіб, що не користувалися правом жителя в Києві [233]. До порушників відносили і тих містян, які надавали притулок останнім. Так в листопаді 1913 р., за свідченнями кореспондента газети «Киевская мысль», домовласник Яків Бернар, за проживання на його заводах і в будинках безправних євреїв, в адміністративному порядку був оштрафований на 300 руб. [19].

Предметом адміністративних обмежень, застосованих до євреїв Києва, було і проведення відпочинку в популярних серед містян дачних зонах Боярки та Пущі-Водиці. В цих місцевостях, згідно роз'яснення Міністра внутрішніх справ Російської імперії, вміщеного в одному з лютневих номерів газети «Киев» за 1910 р., могли проживати: «1) купці першої гільдії, записані поза межами єврейської осілости чи ті, які пробули київськими купцями не менше 15 років; 2) ті, що закінчили вищі навчальні заклади; 3) відставні солдати, прийняті на військову службу по рекрутському набору; 4) євреї - нижчі чини, які брали участь у російсько-японській війні і отримали нагороди [121], тобто одиниці. Спроби ж представників інших категорій єврейської етнічної групи поселитися, навіть на сезон, у приміській зоні завершувалися нічим. Оборонну позицію з цього приводу зайняла редакція газети «Киевские вести». У № 159 за 30 червня 1909 р. видання не без іронії підмітило: «із Пущі-Водиці виселяють євреїв-музикантів, як таких, що не мають права проживати в дачній місцевості [...] грали-грали бідні музиканти півсезону, і догралися [...] а все тому, що не ту ноту взяли при народженні [...] потрібно вибирати з обережністю національність» [101].

Масштабний єврейський погром у жовтні 1905 р. не лише завдав колосальних збитків економіці міста (в різних газетах зустрічається цифра від 10 до 40 млн. руб.), але й назавжди змінив традиційний уклад повсякденного життя єврейської міської спільноти: вона стає більш замкненою у своєму етнічному середовищі, на побутовому рівні послаблюються контакти з сусідами-християнами. «Справа Бейліса» лише поглибила етнічне протиставлення євреїв іншим національним групам Києва, що не могло пройти осторонь кореспондентів місцевих видань. Газетна періодика Києва активно відгукнулася на жахливі мародерства «євреєненависників», значний відсоток яких становили безробітні та маргінальні елементи, підбурені «чорною сотнею». Тому за допомогою газетних рядків можна не лише в деталях відтворити перебіг вищезгаданої події, але й прослідкувати ставлення різних політичних угруповань та соціальних прошарків міста до масового грабунку і свавілля, застосованого до єврейської громади Києва. Як свідчать газети, безчинства продовжувалися кілька днів, охопивши головні ринки міста, єврейські крамниці, будинки та квартири (в основному Поділ).

Варто відмітити, що ґрунтовний аналіз газетних матеріалів дозволяє з певністю спростувати тезу про виключно соціально-економічні передумови погрому, без урахування політичних мотивів. Тут преса виступає особливо цінним історичним джерелом, «рупором безликих мас» і створює гідну опозицію документам офіційного характеру, що диктували провладну позицію, яка довгий час сприймалася як єдино вірна.

Описуючи перебіг та масштаби єврейського погрому 1881 р., начальник Київського губернського жандармського управління генерал В. Новицький зазначає, що останній «продовжувався три доби, не дивлячись на значну кількість військ київського гарнізону, викликаних для того, щоб зупинити погром» [337, с. 155]. Реакція влади на безчинства проти єврейського населення міста у 1905 р. носила зовсім інший характер. За свідченнями місцевих періодичних видань, поліція у даному випадку лише проявила свою бездієвість, бо, отримавши наказ придушувати виступи політичного характеру, не

наважилась розпорозуватися лише для того, щоб припинити «конфлікт чисто побутового рівня», а про роль «чорної сотні» говорити було взагалі неприйнятно [262]. Найбільше постраждали заможні євреї, майно яких не нищилось, а грабувалось. Часто нагробовані речі обмінювалися в ломбардах і на ринках. Не дивно, що традиційними для кінця 1905 р. стають газетні оголошення з проханням повернути «випадково придбані» чи перекуплені речі за винагороду [226].

Місто організувало активну допомогу постраждалим від погрому: створювалися продовольчі пункти, пожертвування збиралися на театральних виставах, в Київському біржовому комітеті і навіть у православних храмах, у Київському університеті виник центр підтримки студентів-євреїв [49]. Однак, це не зупинило масову єврейську міграцію з Києва. Якщо вірити звіту Київського інформаційного бюро за 1906 р., опублікованому в січні 1907 р. газетою «Киевская мысль», за 1906 р. із Києва емігрувало більше 2 тис. єврейських сімейств, за 8 місяців (з травня по грудень) зареєстровано 700 записів, близько 2 тис. осіб-емігрантів, що зверталися, головним чином, за матеріальною підтримкою [89]. Ті ж євреї, які залишилися в Києві, помітно згуртувалися і політизувалися (частина з них мала виборче право). На погрози «Киевлянина» і його «рекомендації» представникам вищезгадуваної спільноти бойкотувати вибори в Державну Думу, кореспонденти проєврейської газети «Киевская мысль» дали гідну відповідь: «ліквідувати євреїв з поля виборчої компанії та прилякати погромами – для чорносотенців приємно...але і в цьому і в іншому випадку користі мало, євреї вибирати будуть, так як і зобов'язує їх громадський обов'язок» [230]. Як підтверджує міська газетна періодика, явка євреїв на вибори в Думу у 1907 р. була настільки високою, що на окремих ділянках, особливо на Плоській (де з'явилося на виборчу ділянку 1,505 християн і 1,182 євреїв), праві вдавалися до відкритих фальсифікацій та штучно створювали напругу гаслами «Бий жидів!» [41].

На побутовому рівні київські газети фіксують різне ставлення містян до євреїв – від вкрай ворожого (конфлікти на ринках, які часто доходили навіть до

бійки, відмови в оренді житла тощо) до активної співпраці (особливо на рівні благодійних організацій та товариств). Однак, не дивлячись на політичну та соціально-економічну ситуацію в місті, євреї, як правило, завжди сприймався як «інший», отримавши на рівні загального спілкування образливе тавро «жид». Найбільш плідною для єврейської громади міста у той час була благодійна діяльність – чи не єдина галузь, у роботі якій місцева адміністрація не те, що не заважала, а навіть сприяла [429, с. 47].

Отже, проаналізувавши змістову наповненість та жанрову палітру київських газет 1905-1914 рр., можемо без сумніву констатувати важливу роль останніх у вивченні етнополітичного та правового аспекту повсякденного життя Києва досліджуваного періоду. Інтерв'ю, дискусії, замітки, хроніка, рекламні оголошення, вміщені на сторінках міської газетної періодики різного ідейного та політичного спрямування, не лише свідчать про те, що відбувалося, а й несуть інформацію про ті рішення та замисли, які залишилися в проекті. Практика публікації в газетах 1905-1914 рр. матеріалів офіційного характеру: постанов, розпоряджень органів державної влади, документів політичних партій, громадських та благодійних організацій, рішень суду, клопотань та ін., дозволяють говорити про пресу, як скарбницю джерел епохи, які висвітлюють події багатогранно.

Київські газети не просто відображають ті чи інші справи, в них самих робилося багато справ. Спрямовуючись на широку читацьку аудиторію та відбиваючи міське повсякдення майже погодинно, періодика Києва не лише показує національну політику адміністрації міста, а й на широкому побутовому рівні відбиває всю неоднорідність взаємодії між різними етнічними групами у правових відносинах, професійній та економічній сфері, культурі, добровольчих організаціях. Разом з тим, публікації київських газет викликають на шляху дослідника багато труднощів та незручностей, зумовлених певною суб'єктивністю змісту, проблемами правильної вибірки та своїм ідеологічним підґрунтям.

3. 2. Газети про економічні, соціальні та культурні реалії міського повсякдення

Розвиток міської промисловості та освіти, активні міграційні процеси в імперії зумовили демографічну трансформацію Києва і помітне зростання кількості його мешканців. Перший перепис населення Російської імперії 1897 р. констатував чисельність жителів міста у кількості 247 723 осіб, серед яких 135 123 становили чоловіки і 112 600 - жінки [331, с. V, Приложение]. За 8 років, відповідно до статистичних відомостей «Пам'ятної книжки Київської губернії», оприлюдненої кореспондентом газети «Киевская мысль» 7 лютого 1909 р., ця кількість зроста майже вдвічі і станом на 1 січня 1909 р. досягла позначки у 431 425 осіб (210 566 – чоловіки, 220 859 – жінки) [321].

Активно відображаючи на своїх сторінках життя різних соціальних та вікових груп, їх потреби та інтереси, чисельність, професійну діяльність, матеріальне становище, схеми розселення, шляхи соціально-економічної адаптації та взаємодії, газети Києва складають особливо цінну частину джерельного комплексу у вивченні економічних та соціокультурних чинників формування повсякденного життя міського соціуму.

На шпальтах не лише найбільш тиражованих видань міста (щоденних газет «Киевлянин», «Киевские вести», «Киевская мысль», «Последние новости» та ін.), а й окремих друкованих органів вузького професійного спрямування, знайшла місце інформація про зміну демографічних показників губерньського центру, матеріальне становище, умови праці та побут дворян, представників духовного стану, студентів, робітників, службовців високого рангу, дрібних чиновників і т.д. [425, с. 90]. Газетами прямо чи опосередковано висвітлювалася проблема етнічної, вікової та гендерної нерівності у питаннях працевлаштування, праві на отримання соціальних гарантій, а переповнені оголошеннями рекламні відділи київської газетної періодики того часу сприяють досліднику у визначенні рівня задоволеності працівників різних галузей заробітною платою у відповідності до вартості розваг, транспортних і рекреаційних послуг, преїскуранту цін на оренду житла, страхування, одяг,

ліки та продукти харчування. Поряд з цим, покликана задовольняти інформаційні запити суспільства, газетна продукція міста перетворюється на основний засіб просування товарів та послуг, формування смаків і потреб.

Особливий інтерес для дослідника становлять газетні публікації, які систематично протягом досліджуваного періоду з'являлися на сторінках найбільш тиражованих видань міста (як правило, в газетах «Киевлянин», «Киевская мысль», «Киевские вести») та оприлюднювали офіційні дані демографічного характеру. Аналіз цих матеріалів дозволяє прослідкувати зміни складу населення Києва та стверджувати про строкатість не лише етнічного, але й соціального представництва міської спільноти першої половини ХХ ст., про що засвідчив ще перепис 1897 р. Так, за даними Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, станом на січень 1897 р. у Києві налічувалася 31 309 дворян, 3 772 представників духовного сану, 5 064 купців, кількість міщан досягла позначки 97 801, селян – 96 983, 4 302 особи були іноземними підданими, а 8 490 жителів Києва складали представники інших станів [331, XVI, с. 2]. Цікавим залишається той факт, що лише 79 972 осіб були місцевими жителями, інші ж були представниками ближніх повітів, сусідніх губерній та інших країн [331, XVI, с. 2].

Взимку 1909 р. газета «Киевская мысль» фіксує наступні цифри: на 431 425 мешканців Києва «дворян 36 679, духовенства білого 904 і чорного 2 035, почесних громадян 35 745, купців 10 105, міщан 196 363, цехових 209, селян 115 748, колоністів 117, військових, що не були на службі – 12 806, іноземних підданих – 7 447 і інших верств – 13 066» [321].

Дані Всеросійського перепису та газетних публікацій до 1914 рр. включно, попри відображення наявності у місті різних соціальних прошарків, відображають помітну перевагу представників стану містян та сільського елемента в губернському центрі протягом всього досліджуваного періоду.

Факт наявності у Києві значного сегменту студентства та заробітчан, представників різних етносів та конфесій, створюють на шляху дослідника

певні труднощі у вивченні самоідентифікації містян, тому що прямі свідчення про це в газетах відсутні. Разом з тим, не можна пройти осторонь загальної тенденції тогочасної преси, коли доволі часто у публікаціях довідкового змісту та кримінальної хроніки, поряд з прізвищем об'єкта розповіді, зазначався соціальний стан («селянин», «міщанин», «дворянин»), місце народження («уродженець Васильківського повіту», «народжений в Катеринославі») та проживання («проживаючий по вул. Фундуклеївській» і т.д.).

Виокремлені та предметно згруповані газетні матеріали нашоухують на думку, що, ймовірно, більшість жителів губернського центру у досліджуваний період мали подвійне світосприйняття – як уродженця рідного містечка та мешканця Києва одночасно, однак соціально-професійна складова переважала і людина відносила себе не стільки до етно-географічної, як до соціальної і професійної груп, що досить яскраво прослідковується на публікаціях київських газет про перебіг у місті найбільших мітингів і страйків, які доволі рідко носили політичне забарвлення, а представники різних національностей і віросповідування об'єднувалися для спільного вирішення проблем соціальної сфери: підвищення заробітної платні, покращення умов праці тощо.

Важливе значення для дослідження соціальної складової київського повсякдення мають також опубліковані на сторінках місцевих газет, особливо видань офіційного характеру, листи, звернення, скарги містян та вміщені у газетній періодиці розпорядчі документи місцевої адміністрації, які дозволяють реконструювати безпосередні взаємини людей різних вікових груп, соціального статусу і матеріального благополуччя з державними та громадськими інституціями, дослідити соціальну мотивацію людської поведінки, особливості суспільних стосунків міського соціуму тощо.

Вивчення матеріалів київських газет 1905-1914 рр. дає змогу прослідкувати не просто буденне життя безликого міського соціуму в цілому, а й окремих його складових, виділити соціальні групи і прошарки, їх цінності, ідеї, шляхи взаємодії, спосіб життя та ідентифікації, права і обов'язки залежно від займаного місця у соціальній піраміді губернського центру.

Широко представлена у газетній періодиці 1905-1914 рр. майнова нерівність населення Києва, значна частина якого знаходилася за граничною межею бідності [425, с. 90]. Преса краю рясніє повідомленнями про численні факти жебрацтва та дрібні злочини (як правило, крадіжки в місцях громадського користування), скоєні безпритульними, дітьми з неблагополучних сімей та особами низького матеріального достатку [238, 141].

Засвідчує київська преса 1905-1914 рр. і активний розвиток місцевої філантропії. Змістове навантаження газет дозволяє прослідкувати мережу благодійних організацій міста, напрямки їх діяльності, визначити розмір пожертвувань та прізвища жертводавців.

Поряд з цим, відомості місцевих газет підтверджуються висновками відомого американського історика-гербаїста Натана Меїра, який, досліджуючи повсякдення єврейської громади Києва середини ХІХ – початку ХХ ст., на основі численних архівних матеріалів та джерел мемуарного жанру, доводить, що «на відміну від багатьох інших європейських держав [...] Російська імперія не мала ані офіційної політики в цій сфері, ані будь-якої організованої системи соціального забезпечення» [444, с. 268]. Київ періоду правління Романових не був виключенням.

Аналіз газетних матеріалів 1905-1914 рр. засвідчує достовірність висновків зарубіжного дослідника, що місто не мало центрального органу в галузі соціального забезпечення, а «біднотою опікувалися найрізноманітніші державні та приватні інституції, підтримувані державою, місцевими органами врядування, а передусім – окремими благодійниками» [444, с. 268]. Сторінки газет рясніють відомостями про театральні та циркові вистави, виставки картин і бали-маскаради, кошти з яких спрямовувалися на допомогу дітям-сиротам, бідним студентам, постраждалим від погрому і супроводжувалися заголовками на зразок: «До добрих людей» [119], «Надійшли пожертвування» [229], «Відбудеться благодійний ярмарок» [281], «На користь Т-ва швидкої допомоги тим, які навчаються у вищих навчальних закладах м. Києва» [51] тощо.

Як правило, інформація вищезазначеного змісту розміщувалася в афішах на першій сторінці видань і носила лаконічний характер, повідомляючи лише про час та місце проведення заходу, інколи - про ціну вхідного квитка. Рідше повідомлення про благодійний вечір друкувалося у хронікально-довідкових рубриках, однак інформативне навантаження такої публікації значно ширше і, у більшості випадків, на відміну від традиційних для афіші відомостей про запланований захід, повідомляє читача про подію, яка вже відбулася, описуючи перебіг заходу, кількість відвідувачів та суму зібраних коштів. Прикладом попередньозазначеного може послугувати опублікований у № 341 газети «Киевлянин» за 9 грудня 1908 р. звіт адміністрації Міського театру про спектакль на користь бідних учениць Фундуклеївської гімназії наступного змісту: «Виручено від продажі білетів, за відрахуванням дохідних статей [...] 1, 266 руб. 40 коп., бенефіцій від різних осіб на суму 340 руб. 10 коп. [...] Чистого доходу на пожертву – 801 руб. 61 коп.» [210].

Дані газетних публікацій засвідчують, що київська філантропія, як і все у тогочасному міському соціумі, організовувалася, як правило, у відповідності до професійної, етнічної та конфесійної приналежності отримувача допомоги, соціального статусу та вікової групи останнього, а першість в організації благодійних організацій та притулків тримали місцеві євреї. Варто відмітити, що першість єврейської громади Києва у галузі філантропії знаходить підтвердження в архівних матеріалах. Так, у документах Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора зберігаються відомості про діяльність у Києві на початку ХХ ст. 30 сиротинців та дитячих притулків, 23 товариства допомоги та більше 20 медичних закладів і кабінетів, які пропонували субсидійовані послуги [11, арк. 87-98] і були організовані та підтримувані заможним євреями.

Систематичні публікації матеріалів у традиційних для більшості київських газет рубриках «Місцеві новини», «Наш край», «Хроніка» дозволяють виявити характер та масштаби протистояння на ґрунті аграрних і майнових непорозумінь, які нерідко супроводжувалися зумисним псуванням

приватної власності, численними підпалами тощо. Особливо яскраво це прослідковується на прикладі опублікованих київськими кореспондентами відомостей про періодичні пожежі на промислових об'єктах міста, заміток щодо перебігу та наслідків єврейського погрому восени 1905 р., описаного газетами до найменших дрібниць [223, 198, 184, 131, 125]. Як свідчать київські газети того часу, місцева влада для досягнення своїх цілей на шляху обмеження прав та впливу єврейської громади використала незадоволену масу робітників, різного роду маргінальних елементів та безробітних для варварського нищення майна тих, хто у свідомості соціального дна міста асоціювався з достатком та постійним прагненням до грошової наживи за рахунок обману інших.

Опубліковані на сторінках місцевої періодики 1905-1914 рр. статистичні відомості відображають динаміку змін професійного складу населення Києва, його кількісних показників, етно-соціального розшарування та релігійної приналежності, а оприлюднені київськими кореспондентами численні факти незадоволення умовами праці персоналу різних економічних та соціально-культурних організацій (фабрик, заводів, медичних закладів та установ культурно-освітнього призначення), проливають світло на застаріле законодавство в соціальній галузі Києва досліджуваного періоду зокрема та Російської імперії у той час в цілому.

Так у № 40 газети «Киевское утро» за 26 вересня 1910 р. опублікована хронікальна замітка під назвою «Прохання міських вчителів» наступного змісту: «В міську управу надійшло клопотання вчителів міських училищ про збільшення заробітної плати. Вчителі вказують на те, що річне жалування їх у 280 руб., встановлене ще в 70-х рр., являється вкрай недостатнім і просять збільшення жалування з нового року» [244]. Для порівняння: середня заробітна плата в Російській імперії 1910-1913 рр. становила 37, 5 руб. у місяць [442, с. 47] і відповідно 450 руб. у рік. 2 роки по тому, у жовтні 1912 р. кореспондент видання «Южная копейка» повідомляє, що проблема не знайшла належного та комплексного вирішення і 46 завідуючих київськими приходськими однокласними училищами подали міському голові клопотання, в якому

просили про збільшення їм, внаслідок подорожчання життя, заробітної платні, «вказуючи, що становище земських учителів суттєво краще становища міських» [316].

Щодо регламентування соціальної взаємодії медичного персоналу, газети станом на червень 1909 р. повідомляють наступне: «Співпраця між нижчим і вищим медперсоналом регламентується статутом, затвердженим ще в 1851 р. [...] відсутність конкретної інструкції, яка б ясно регулювала права і обов'язки медичного персоналу, створює сприятливий ґрунт для постійного зіткнення лікарів і фельдшерів (з останніми поводяться, як з прислугою)» [65]. Інформує київська газетна періодика і про наслідки невідповідності положень соціального законодавства новим реаліям часу, що, як правило, виливалися у різного роду протести. Для прикладу, колонка хроніки № 78 газети «Киевские вести» 20 березня 1909 р, повідомляючи читача про тривале голодування фельдшерів окремих київських лікарень, додає, що «до голодування фельдшерського персоналу Єврейської лікарні приєдналися і лікарі-інтерни, у зв'язку з протестом проти зменшення для них порцій сніданків та інших несправедливостей» [118]. Варто зазначити, що Єврейська лікарня у той час була однією із найшановніших та найприбутковіших у місті.

Менш інформативними є газетні матеріали 1905-1914 рр., особливо головні рубрики преси, у висвітленні гендерного питання. Окремі відомості про цей вектор соціального життя міської громади несуть рекламно-довідкові відділи газет та офіційні матеріали статистичного характеру. Аналіз газетних оголошень ринку праці Києва відображає низький попит на службовців та робітників жіночої статі, а більша половина зареєстрованих на трудовій біржі губернського центру були молоді дівчата до 30 років з професійно-технічною освітою і лише 20 % становили випускниці чи студентки вищих навчальних закладів. Найбільшим попитом користувалися няньки, гувернантки, акушерки, кухарки, вчителі іноземних мов (особливо іноземки), гри на музичних інструментах та вокалу. Значний відсоток представниць жіночої статі був зайнятий у торгівлі, де вже традиційно першість тримали єврейки. Все ж

систематичні повідомлення на сторінках місцевої газетної періодики про відкриття у Києві нових навчальних закладів та курсів для жіноцтва, поступове зростання його представництва у медичних, зуболікувальних, юридичних та торгових закладів, а також – заснування та діяльність на території міста численних товариств взаємодопомоги, рукоділля і т.д., засвідчують нову роль жінки у суспільстві та соціумі.

Першість за частотою згадуваності київськими кореспондентами серед жіночих осередків соціального призначення тримають Товариство трудової допомоги для інтелігентних жінок, яке знаходилося за адресою вул. Тимофіївська, № 12, пропонувало допомогу по навчанню і переписці на машинці «Реммінгтон», мало свою швейну майстерню та дешевий гуртожиток для приїжджих [179], а також – Київський відділ Російського товариства захисту жінок, яке надавало послуги працевлаштування, дешеве житло від 10 коп. за добу для приїжджих та низьковартісні обіди, безкоштовні вечірні заняття загальної грамотності, безкоштовну юридичну допомогу [124]. Також, за свідченнями київських газет 1905-1914 рр., при Товаристві діяли школа крою та шиття, плата навчання у якій становила 2 руб./місяць, майстерня жіночого і дитячого одягу (під замовлення) та традиційні недільні зібрання, учасницям яких пропонувалися уроки крою, концерти та інші форми інтелектуального дозвілля [124].

Велика частина друкованої площі на сторінках місцевої преси відводилася під традиційні для більшості газет рубрики «Уроки», «Заняття» та «Прислуга», які становили для власників редакцій, поряд з рекламними оголошеннями, основне джерело прибутку і в окремих виданнях досягали 3 – 4 сторінок з 6 (8). Відображаючи найменші коливання барометра попиту та пропозиції на ринку праці Києва, газети є важливим історичним джерелом у вивченні соціально-професійної складової міського повсякдення. З іншого боку, кількісне наповнення вищезгаданих рубрик у тому чи іншому виданні показує його тематичне спрямування, відображає цільову аудиторію газети та рівень її популярності у місті, адже ставка рекламодавця робилася на ту

періоду, яка швидко і часто доходила до великої кількості людей. Як приклад, порівняємо декілька видань: у газеті «Киевское слово» (рубрика «Оголошення») кількість вакансій коливалася від 10 до 20 у номері, у «Киевлянин» (рубрика «Оголошення») – від 35 до 65 одиниць у номері, виданні «Южная копейка» (рубрика «Заняття») – від 20 до 70 вакансій, «Газета» ж, будучи щотижневим виданням Київського управління зі справ земського господарства, носила дещо інше змістове навантаження і публікувала на своїх сторінках не більше 3-4 повідомлень з питань працевлаштування. У той час, редакція газети «Киевская мысль» у рубриках «Заняття», «Уроки» та «Прислуга» розміщувала в одному номері понад 200 повідомлень про попит та пропозицію на міському ринку праці, а у № 244 за 3 вересня 1908 року навіть перевищила 3 сотні (328 оголошень) [245].

Публікації київських газет дозволяють також відтворити мережу державних, благодійних та приватних організацій міста, які, будучи посередником між пошукачем трудової зайнятості та роботодавцем, становлять серцевину київського ринку праці. Лідерство за частотою згадуваності у газетній продукції Києва 1905-1914 рр. тримали Контора Моронського (вул. Володимирська, 49; з 1907 р. – вул. Фундуклеївська, 12), Німецька посередницька контора (вул. Володимирська, 39) та Римо-католицьке товариство «Бюро праці» (вул. Мала-Житомирська, 8).

Важливим історичним джерелом залишаються київські газети і у вивченні стану освіти у місті. На сторінках останніх можна знайти офіційні показники щодо відсоткового складу жителів Києва по рівню грамотності, інформацію про кількість та види навчальних закладів міста, їх склад, предмети, які викладалися, умови прийому, а також – проблеми етнічного, конфесійного та соціального характеру, з якими доводилося стикатися у рутинному повсякденні працівникам освітньої сфери, і тим, які навчалися. Значно рідше зустрічаються у газетах публікації з відомостями про побутові умови та матеріальне становище закладів освіти, а поодинокі повідомлення на зразок «Відкрита їдальня», «Класна норма» чи «Відремонтовано приміщення» швидше

відображають одиничні випадки, які не мали належного елементу повторюваності і не можуть претендувати на повноцінне джерело для дослідження цієї сторони повсякдення освітнього процесу.

Технічний прогрес у промисловості, інтенсивний розвиток виробництва, суттєве зростання населення Києва досліджуваного періоду та поява на міському ринку нових товарів, створили сприятливу основу для динамічного поширення зовнішньої та внутрішньої реклами. Поряд із задоволенням розважальних запитів і потреб київської еліти, виникає цілий ряд рекреаційних послуг, які потребували інформування серед широкого загалу в силу того, що були орієнтовані, головним чином, на масового споживача середнього достатку [426, с. 96]. Закономірно, що особливим успіхом у Києві 1905-1914 рр. користувалася саме газетна реклама, адже періодична преса у той час залишалася чи не єдиним засобом масової інформації. Газети давали можливість донести до споживача конкретну інформацію: ціну, знижки, властивості та інші характеристики продаваного товару, а рекламне оголошення в газетах, тираж яких нерідко перевищував 5 тис. примірників на день, могло привести власнику товару нових клієнтів, а, отже, і прибуток [536].

На початку ХХ ст. реклама стає двигуном торгівлі. Систематично з'являються у місцевих газетах пропозиції послуг рекламних агенств, першість серед яких за кількістю поданих до друку оголошень тримала контора «Реклама», що знаходилася за адресою вул. Хрещатик, 41, пропонувала клієнтам часті знижки та складання проектів, «знаючи коло читачів кожної газети» [132]. Активно працювала на київському ринку Головна контора «Київського дзвінка», заманюючи до співпраці прийомом замовлень «на виготовлення реклам в карикатурах, віршах та жартах» [71]. Вартість послуг рекламних агенств газети не повідомляють.

Рекламні оголошення, хаотично вміщені серед основних матеріалів газет, рідше – розташовані відповідно до зазначених рубрик, дозволяють прослідкувати не лише модні тенденції у манері одягатися, відпочивати, облаштовувати житло і т.д., а й визначити вплив на останні конкретної

історичної ситуації, панівної ідеології, рівня розвитку промисловості та торгівлі. Численними були рекламні публікації про оренду помешкання, повідомлення про загублене та знахідки [426, с. 97]. Традиційною для більшості газетних видань 1905-1914 рр. стала рубрика пошуку і посередництва праці та колонка «Лікарі і лікарні», де свої послуги пропонували, в основному, стоматологи, акушери та «лікарі секретних хвороб».

Вже з кінця XIX ст. рекламні розділи більшості київських газет своїм обсягом зрівнялися з основною інформаційною частиною, а в окремих номерах навіть перевищили площу друку останньої. Інформуючи про аукціони, ціни на основні продукти, речі домашнього вжитку та предмети розкоші, диктуючи модні тенденції одягу тощо, газетна реклама впливала на смаки і вподобання різних соціальних прошарків і є важливим історичним джерелом при вивченні фінансово-економічної складової міського повсякдення [428, с. 146].

Торгові афіші заповнили не тільки рекламно-довідкові газети («Факт и реклама», «Последние новости», «Киев», «Киевские вести»), а й значну частину друкованої площі (іноді до 40%) офіційних видань і газет громадсько-політичного спрямування («Киевлянин» та ін.). Варто відмітити, що кожен друкований орган мав свою специфіку рубрикації, надаючи перевагу продукції, ближчій своєму фаховому спрямуванню: друковані рядки квартирної преси пропонували оренду та продаж помешкань, зазначаючи зручності інтер'єру та престижні райони, періодичні видання медичного спрямування орієнтували споживача у фармацевтичних новинках, пропонували послуги лікувальних та косметологічних центрів, мистецько-розважальні газети несли відомості про популярні види рекреаційних послуг, циркові і театральні вистави тощо.

Разом з тим, можна виділити і так звані «універсальні бренди», власники яких, не шкодуючи коштів, популяризували свою продукцію на перших сторінках найвпливовіших, як правило, щоденних газет міста, не залежно від їх тематичного спрямування (швейні машинки фірми «Singer», коньяк «Шустов», компанія продуктів харчування «Nestle» тощо) [422, с. 29].

За газетними публікаціями можна відтворити мережу так званих «модних домів» та інших, розрекламованих пресою торгових закладів Києва. Дані газетних матеріалів засвідчують, що найбільша кількість фешенебельних магазинів зосереджувалася на Хрещатику та Подолі, а першість за частотою згадуваності у київських засобах масової інформації тримали торгові дома І. Ходорковського (вул. Хрещатик, 50), К. Людмера (вул. Хрещатик, 31), «Г. Грабський і К^о» (вул. Хрещатик, 10), «Котляров і Черноголовін» (вул. Хрещатик, 36), «Суконно-мануфактурний і модно-галантерейний магазин «КАРНО»» (Думська площа, 3), «Модно-галантерейний магазин Г. Дечко» (вул. Хрещатик, 41), а також – «Магазин та майстерня різноманітних хутових товарів П. Добрецова» (вул. Михайлівська, 11) [428, с. 147]. Часто в рекламних оголошеннях, поряд з адресою власного закладу, власником зазначалися, в якості орієнтиру, інші торгові осередки у формі «поряд з магазином хутра» (без уточнення адреси) [158], «поряд з аптекою Марцинчика» [103] тощо. Такий формат рекламного тексту дозволяє стверджувати, що окремі заклади міського ринку товарів та послуг були добре знайомими для пересічного киянина .

Рекламуючи переваги та якість своєї продукції, власники доволі рідко зазначали ціни. З огляду на попередньо зазначений факт, особливий інтерес для дослідника становлять матеріали, які відображають акційні пропозиції торгових закладів, включаючи, як правило, знижену вартість речі та відсоток знижки, що дозволяє вирахувати її початкову ціну. Чітко виділеними заголовками таких газетних оголошень були заманливі заклики: «Розпродаж!» [263], «Не пропустіть!» [170], «Ліквідується зі знижкою до 50%!» [100], «Сьогодні третій день великого розпродажу!» [67], що не могло пройти осторонь уваги читача.

Аналіз публікацій засвідчує популярність серед киян іноземної продукції, головним чином одягу, тканин, посуду, косметичних засобів та предметів інтер'єру, але дозволити собі придбання товарів більшості закордонних брендів могли лише заможні містяни. Іконою моди продовжував залишатися Париж. Французьке традиційно у масовій свідомості було тотожним модному: газетна

хроніка ілюструє масовий ажіотаж на французькі театральні вистави та синематограф, констатує великі прибутки з гастролів паризьких артистів та виставок картин. Модні дома тканин і жіночого одягу іноземного крою розміщувалися в центрі міста і були розрекламовані місцевою пресою.

Поряд з усім вищеперерахованим, київські газети 1905-1914 рр. фіксують суттєве здешевшання тканин та поширення швейних машинок. Як наслідок, одягатися відповідно до моди могла собі дозволити все більша кількість міського населення: сторінки періодичних видань починають комплектуватися викрійками (переважно в рекламних оголошеннях швейних машинок та курсів крою і шиття).

З 1910 р. все частіше на сторінках місцевої газетної періодики з'являються оголошення, які рекламували центри продажу нового засобу для пересування – автомобіля.

Оголошення про пошук квартир та реклама щодо оренди приміщень (особняків, будинків, дач, нежитлових приміщень, окремих кімнат) на початку 20 ст. набрали таких обсягів, що виникла нагальна потреба у виокремленні тематичного спрямування періодики – так званих «квартировоказівників» [366, с. 116]. Серед них: «Квартироуказатель г. Киева» (1906 р.), «Киевский квартирный листок» (1910-1911 рр.) та «Киевский квартирный указатель» (1911 р.) .

Постійним джерелом доходів для київських газет залишалися театральні анонси, які майже завжди розміщувалися на першій сторінці періодичних видань, де вартість оголошення була на 10-15 коп. вищою за аналогічний друк на останніх сторінках газети і коливалася від 25 до 50 коп. за рядок. Ці матеріали дозволяють відтворити не лише репертуар різних театральних труп, а й прослідкувати дебюти артистів, гастролі іноземних акторів, визначити кумирів публіки тощо.

Розвиток поліграфічних послуг та фотографії поклали якісний відбиток на газетному оголошенні: рекламні тексти досліджуваного періоду все частіше починають увиразнюватися графічним компонентом. Досить приваблива в

цьому плані «реклама жіночої галантереї, коштовностей, колоніальної екзотики, техніки» [366, с. 74], яка, крім опису пропонованої продукції, давала зображення останньої, логотипи марок тощо. Працюючи із матеріалом, який поєднує у собі властивості писемного і зображального джерел, дослідник отримує можливість глибше зануритися в епоху, відчуті її.

Однак, не можна пройти осторонь того факту, що рушійною силою розвитку газетної реклами залишалися великі торгові фірми, розважальні заклади та підприємства. Ремісники та дрібні торговці не могли собі дозволити витрати на постійну рекламу в газеті, що створює певні труднощі цілісного відтворення київського ринку.

На відміну від рекламних оголошень, де головна увага приділялася роздрібній торгівлі та ринку послуг, інформація традиційних для більшості газет рубрик «Хроніка», «Внутрішні новини», «Київська біржа» та «Петербурзька біржа» ілюструють стан різних галузей міської промисловості, відображають потужності промислових об'єктів Києва, масштаби їх виробництва та кількість працюючих, дозволяють простежити різновиди і загальний стан міської торгівлі, купівельну спроможність киян тощо.

Виокремлені та тематично згруповані публікації київських газет 1905-1914 рр. дозволяють констатувати важливу роль в економічному житті міста металообробної галузі, промислових об'єктів із переробки продуктів сільського господарства, особливо цукрових заводів. Першість за частотою згадуваності у київських газетах досліджуваного періоду тримають Машинобудівний завод акціонерного товариства «Гретер і Криванек» (працювало близько 900 чол.), підконтрольний артилерійському відомству завод «Арсенал» (більше 800 працюючих), а також – Головні залізнодорожні майстерні Південно-Західних залізних доріг (понад 2500 робітників). Зафіксована київською пресою активна економічна діяльність парового млина «Л. Бродський», кондитерського центру «Валентин Єфимов», тютюнових фабрик «С. Коген» та «Брати Коген», які не лише давали численні робочі місця і були добре знані на київському ринку, але й виходили далеко за його межі, приносячи власникам колосальний дохід.

Матеріали газет свідчать про активний розвиток економічної сфери. Лише протягом 1912 р. Київська міська управа видала понад 8 тисяч торговельних та більше 1, 5 тисячі промислових свідоцтв [395, с. 17]. За публікаціями можна прослідкувати особливості торгівлі на 9 київських ринках, у фірмових магазинах, модних домах, павільйонах і навіть дрібних лавках. Аналіз газетних матеріалів показує популярність серед місцевого населення Сінного, Єврейського та Галицького базарів, поряд з цим, відбиваючи жахливий антисанітарний стан останніх. Окрім постійного смороду, рою мух, сміттєзвалищ поблизу торгових місць і численних фактів дрібних крадіжок, київські кореспонденти зафіксували систематичні випадки незаконної торгівлі на ринкових площах алкогольною продукцією, азартні ігри та виявлення санітарною службою зіпсованих товарів. Як приклад, може слугувати хронікальна замітка під назвою «Отруйні ковбаси», опублікована у № 498 газети «Южная копейка» за 10 травня 1912 р., де зазначалося: «Міський санітарний лікар В. Воскресенський провів огляд ковбасних виробів Коншевича на Житньому базарі і виявив виставлені для продажу затухлі ковбаси, всі покриті слизом, з противним запахом і зроблені з абсолютно непридатного м'яса. Таких ковбас виявилось більше пуда» [197]. На завершення кореспондент додає, що «всі ковбаси знищені і складений протокол» [197]. Поряд з цим, варто відмітити, що газетна періодика інформує і про випадки прикриття поліцією торговців за окрему винагороду.

Торкаючись проблеми роботи ринків, редакція газети «Киевлянин» 10 листопада 1907 р. подає наступну інформацію: «Деякі базарні торговці м. Києва звернулися із клопотанням у Міську Думу з приводу перегляду обов'язкових постанов щодо недільної і святкової торгівлі, для користі самого населення [...] замість того, щоб торгувати, за обов'язковою постановою, від 12 год. до 5 год. вечора, тобто 5 годин, вони просять проводити ту ж 5-годинну торгівлю від 8 год. ранку до 1 год. дня, знаходячи це більш зручним для населення» [138]. Відомості про години відкриття та закриття торгово-промислових закладів

можна знайти, також, на сторінках газет «Киевские вести», «Южная копейка», «Газета», «Киевская мысль» та «Киев».

Так, інформуючи читачів про прийняття Міською Думою 21 червня 1907 р. обов'язкових постанов щодо графіку роботи торгових закладів губернського центру, дописувач видання «Киевские вести» конкретизує: «Мануфактурні і галантерейні види торгівлі вирішено відкривати о 9 год. ранку і закривати о 7 год. вечора; бакалейні і винно-гастрономічні: з 8 год. ранку до 7 год. вечора. Базари розділяються на: 1) лавки з їстівними припасами, що відкриваються літом від 6 год. до 5 год. вечора і зимою з 7 год. до 6 год. вечора; 2) лавки інших видів, що відкриваються літом з 7 до 6 год. вечора і взимку з 8 до 7 год. у дні буденні та від 12 до 5 год. вечора у недільні та святкові». [320].

Значна увага на сторінках газет різного тематичного спрямування приділялася викриттю фактів підпільної торгівлі, поширенню в Києві фальшивих банкнот, квитків та юридичних документів, що дозволяє говорити про гостроту проблеми спекулятивних торгово-економічних операцій у місті як на адміністративному, так і на побутовому рівні [428, с. 148]. № 24 газети «Маяк» 20 червня 1913 р. повідомляє, що у Києві «в будинку № 14 на В. Підвальной вул. викрита ціла фабрика фальшивих грошей, які розходились, головним чином, по міських ринках, селах у Васильківському і Київському повітах» [309]. Однак, повідомляючи факт викриття масштабного економічно обману населення, видання не інформували читача про вигляд банкнот та ознаки, за якими можна було виявити підробку, не оприлюднювали імена осіб, причетних до карбування фальшивих грошей та шляхи поширення банкнот, що змушує дослідника звертатися до альтернативних джерел інформації для більш глибокого дослідження даної сторони проблеми.

Поряд з цим, у київській газетній періодиці систематично з'являлися матеріали про тіньову торгово-економічну діяльність. Прикладом може бути одне з повідомлень про незаконну торгівлю, опубліковане 11 квітня 1909 р. газетою «Киевские вести» наступного змісту: «Вчора у Київському окружному суді без участі присяжних засідателів розглянуті були наступні справи про

незаконну торгівлю: дантист, повивальна бабка, єврейський книгар, власник аптеки [...] які займалися своєю справою, але мали торгівлю різними товарами у вигляді підсобного заробітку [...] підлягали висилці з Києва і конфіскації товарів» [81]. Як свідчать місцеві кореспонденти, боротьба з нелегальними торговцями торкнулася, у першу чергу, єврейського населення міста.

Поширеним явищем тогочасної періодики є виділення у рекламних публікаціях жирним шрифтом фраз на зразок «Остерігайтеся підробок!» [326, 169], «Продаються безцінні підробки!» [311], «Просимо звертати увагу на зображений тут ярлик!» [105] тощо. Аналіз газетних текстів нашої епохи на висновок, що підроблялася, головним чином, продукція відомих торгових марок та їх логотипи: на упаковках швейних машинок «Singer», коньяків «Шустов», закордонних косметичних засобів, продуктів харчування, а інколи навіть медикаментів [310].

Засвідчують київські газети 1905-1914 рр. існування у губернському центрі та промислово розвинених передмістях торгових закладів, які сьогодні прийнято називати соціальними магазинами. Так у № 14 за 10 квітня 1910 р. видання «Киев» повідомляє: «У вівторок, 30 березня, на Деміївці, при місцевому казенному винному складі, освячена і відкрита для торгівлі споживча лавка. Всі товари, як для осіб службового складу, так і рівно для всіх посторонніх жителів, відпускаються значно дешевше ринкових цін» [83].

Застосування у вивченні газетних видань загальнонаукових методів аналізу та синтезу, а також - порівняльного методу, дозволяють визначити рівень купівельної спроможності пересічного містянина шляхом порівняння вартості товарів і послуг київського ринку з середніми місячними доходами жителів Києва. Спробуємо порівняти вищезазначену вартість з місячними доходами киян та ринковими цінами: середня заробітна плата в Російській імперії 1910-1913 рр. становила 37, 5 руб. [442, с. 47], найдешевша хлібина на київському ринку коштувала 5 коп., вершкове масло – 60 коп. за кілограм, десяток яєць – 25 коп., пломбування зуба – 50 коп., ціна 1 пари штанів становила, в середньому, 1 руб., а оренда малогабаритного помешкання 75-200

руб. річних [26]. Проїзд однією ділянкою трамвайної мережі складав 5 коп. При безупинному курсуванні лінією пасажир отримував знижку – мінус 2 коп. за другу і кожен наступну ділянку. Існував також окремий пільговий тариф у розмірі 3 коп. для учнів, студентів, солдат та деяких інших категорій. Цікавим фактом залишається те, що вихованці приватних навчальних закладів до пільгової категорії не зараховувалися. У роз'ясненні правління міської дороги про учнівські тарифи, опублікованому в № 256 газети «Киевлянин» за 16 вересня 1906 р., як відповідь на звернення директора приватної гімназії Києва, зазначалося, що «в п. 9 Договору міста з правлінням дороги, складеним в серпні 1889 р., абсолютно конкретно і ясно перераховані учбові заклади, на які поширюється пільга: державні, міські, громадські і благодійні установи [...] гімназія ж В.М. Петра є приватним учбовим закладом» [254]. Поряд із цим, окремі публікації дозволяють відстежити заробітну платню киян різних сфер зайнятості: лікарів, вчителів, ремісників і т.д. (таких матеріалів значно менше), а традиційні відомості газет про ринкові ціни дають змогу прослідкувати найменші зміни у вартості товарів першої необхідності.

Газетна статистика показує, що середній місячний дохід жителя Києва у досліджуваній період важко назвати відповідним фінансово-економічним реаліям часу: лише за оренду житла робітникам доводилося віддавати практично половину зарплати.

Зустрічаються на сторінках київських газет і відомості про державне регулювання цін на окрему продукцію споживчого кошику. Особливий інтерес становлять матеріали про систематичне підвищення імперською адміністрацією розцінок на спиртні напої, які не лише проливають світло на фінансово-економічний вимір повсякдення, а й є важливим історичним джерелом у вивченні соціальних аномалій краю. Так, восени 1908 р. кореспондент видання «Газета» повідомляє, що «боротьба зі зростаючим народним п'янством визнається питанням державного значення» [31], і, згідно розпорядження Міністра фінансів Російської імперії, з 1 жовтня цього ж року вводилася нова розцінка на алкоголь у посуді всіх розмірів. По цій розцінці «звичайне вино в

40⁰ буде продаватися по 8 руб. 40 коп. за відро (збільшена ціна на 5 %, спирт в 57⁰ – по 11 руб. 97 коп. за відро, спирт в 95⁰ – по 19 руб. 95 коп. і столове вино – по 12 руб. за відро)» [280], - додає автор газетного повідомлення, зазначаючи при цьому, що «зі зміною цін, управляючим акцизними зборами зроблено розпорядження про заміну на посуді етикетів» [280]. Поряд з цим, газетна періодика Києва 1905-1914 рр. фіксує породження нової проблеми: помітно зростає на сторінках видань кількість новин про викриття київською поліцією дрібних центрів незаконного збуту алкогольної продукції. Як свідчать дописувачі міських засобів масової інформації, підпільно продавали спиртне, як правило горілку, окремі орендатори квартир, приїжджі селяни, власники продуктових лавок і т.д.

Активно обговорювалися на сторінках місцевих газет аукціони: публічні продажі нерухомого майна, забраного судом і купецькі торги, які проходили, здебільшого, на залізничних станціях Київ I, Київ II та на річковому вокзалі. За публікаціями можна відтворити роботу аукціонів, їх підсумки, виставлений на продаж товар, кількість присутніх тощо. Як свідчать місцеві кореспонденти, головні операції з оптової торгівлі здійснювалися через Київську фондову біржу, а залізничними шляхами і по Дніпру перевозилися, як правило, хлібні вантажі, кам'яне вугілля, цегла, метал, деревина та сіль. Розвантаження кораблів у київському порту та товарних вагонів на залізниці давало додаткові робочі місця, однак, у пресі відсутні відомості про кількість такого роду працівників, умови їх праці та заробітню плату.

Поряд із розширенням і розвитком торгово-економічного сектору міста, сторінками київських газет 1905-1914 рр. прослідковується поступовий занепад контрактних ярмарків, які протягом другої половини XIX ст. користувалися великою популярністю серед киян. Ще в лютому 1905 р. газета «Киевское слово» опублікувала інформацію про те, що «торговці Контрактового дому звернулися до міського голови з проханням залишити в поточному році ціни на місця у тому ж розмірі, в якому вони знімалися в 1904 р., тобто на 25-30% нижче справжніх цін [...] а своє клопотання вони мотивували упадком

контрактового ярмарку» [135]. Вісім років по тому періодичне видання «Маяк» у замітці під назвою «Контракти» відзначило скрутне становище ярмарків у наступній формі: «Київські контракти проходять у цьому році зле. Контрактних операцій зроблено дуже мало. Комерсанти скаржаться, що таких лихих справ ще ніколи не було» [136].

Помітне місце на сторінках київських газет 1905-1914 рр. відводилося кредитно-банківській системі міста, провідну роль у якій, за свідченнями місцевих кореспондентів, займали філії столичних банків. Матеріали преси підтверджують висновки багатьох киевознавців про лідерство на фінансовому ринку губернського центру відділення «Державного банку», баланс якого станом на 1 січня 1906 р. становив близько 47 млн. руб. [397, с. 313]. Окрім 3 державних банків (Державного, Дворянського і Селянського), газетною періодикою Києва досліджуваного періоду представлені відомості про функціонування у місті 9 комерційних та 3 акціонерних установ довгострокового кредиту, 9 товариств взаємного кредиту, а також – 8 приватних банківських контор, розрахованих, головним чином, на співпрацю з власниками великих промислових об'єктів. Першість у стрічці газетних новин тримали «Міське кредитне товариство», «Купецьке товариство взаємодопомоги», «Промислове товариство взаємного кредиту» та «Державний банк». Дрібні грошові операції, що мали місце у міському повсякденні, здійснювалися розлогою мережею київських ломбардів. Матеріали газет дозволяють прослідкувати процес створення і діяльність останніх, визначити райони розташування ломбардів та пропоновані ними послуги [428, с. 150].

Таким чином, аналіз інформативного потенціалу київських газет 1905-1914 рр., дозволяє стверджувати про важливе джерельне значення останніх для вивчення основних тенденцій економічної діяльності та соціальних процесів, які мали місце у повсякденному житті міста досліджуваного періоду. Газетні матеріали відображають вікову, гендерну, професійну та станову структуру міського соціуму, дозволяють визначити соціальну мотивацію людської поведінки різних груп міської спільноти, її прояви та наслідки.

Інформативними є матеріали київських газетних видань 1905-1914 рр. і у процесі вивчення соціальної складової міської медицини, освіти та тих соціальних явищ, які сьогодні прийнято називати аномаліями (злочинності, проституції, безпритульності, алкоголізму тощо).

Переповнені оголошеннями рекламні відділи київських газет, чисельні повідомлення, довідкова інформація та хронікальні замітки проливають світло на економічні реалії міського повсякдення у той час. Поряд з цим, досліджуючи пресу як історичне джерело, не варто забувати, що газетні публікації були не лише засобом оперативного інформування населення, а й шляхом впливу на формування його смаків та потреб, і грань між одним та іншим дуже тонка.

3.3. Соціальні аномалії та безпека населення на сторінках газет

Політичні та соціально-економічні кризи в державі є сприятливим ґрунтом для процвітання кримінального світу, особливо у великих містах. Це показала статистика рівня злочинів в Україні та конкретно у Києві 90-х років ХХ ст., Помаранчевої революції, та особливо в період Революції гідності і АТО, коли тільки у 2016 р. столична злочинність зросла на 16 %, а шкала розкриття правопорушень на 7% впала [546]. Київ досліджуваного періоду не став виключенням із цієї закономірності. Революційні події 1905-1907 рр., погоня правоохоронних органів за політичними злочинцями, надмірна увага адміністрації міста до незаконного поселення євреїв, тільки посилили рівень злочинності в Києві, що не змогло пройти осторонь місцевих газет.

До всього вищеперерахованого додавалося постійне зростання міського населення та інтенсивні урбанізаційні процеси, які, поряд з перевагами економічного, культурного й побутового характеру, супроводжувалися також негативними соціальними наслідками: збільшенням рівня жебрацтва, безпритульності, проституції тощо. Як свідчить київські періодичні видання цього часу, поліція, лишаючись за нових умов у своєму попередньому складі, помітно слабне. Саме тому, актуальною проблемою київського повсякдення 1905-1914 рр. є постійно зростаюча шкала міської злочинності і разом з тим -

неготовність правоохоронних органів оперативно реагувати на виклики епохи в питанні громадської безпеки.

Матеріали газетної періодики Києва 1905-1914 рр. дають можливість різнобічного вивчення кримінальної складової міського повсякдення, характеристики загального стану захищеності киян та окремо - безпеки різних соціальних і вікових груп жителів міста, дослідженні складу, діяльності, професійної компетентності правоохоронних органів губернського центру досліджуваного періоду та рівня довіри населення до місцевої поліції у той час.

Більше 80% газетних видань Києва вважали за необхідне інформувати своїх читачів про кримінальний світ та соціальні аномалії краю [419, с. 60]. На шпальтах не лише найбільш тиражованих видань міста (провладного «Киевлянина», щоденних ліберально-демократичних газет «Киевские вести», «Киевская мысль», «Последние новости» та ін.), а й окремих газет вузького професійно спрямування, знайшла місце кримінальна хроніка. Змістове наповнення та кількісні показники публікацій, вміщені у різних виданнях, як правило, під рубриками «Наш край», «Останні новини», «Місцеві новини», «Хроніка», показують, що проблема забезпечення громадського спокою, особистої та майнової захищеності киян у той час стояла дуже гостро.

Газети Києва 1905-1914 рр. переповнені розлогими відомостями про вбивства, грабежі, розбійні напади, утримання таємних притонів, непристойну поведінку в громадських місцях, непослух поліції. І це далеко не повний перелік злочинів, інформацію про які несуть рядки київської періодики того часу. Та це й не дивно. За кількісними показниками правопорушень «Збірника статистичних даних Міністерства юстиції» царської Росії 1897 р., де кількість всіх злочинів подавалася у співвідношенні до 100 тис. населення, Київ отримав перше місце [332]. Опрацьовуючи ці цифри, відомий краєзнавець В. Галайба подає наступні відомості: на кожні 100 тис. жителів Києва припадало 649, 8 злочинів, проти середньої для всієї європейської частини Російської імперії – 177, 9 (по всіх групах правопорушень); за кількісними показниками конкретно вбивств губернський центр, порівняно з іншими 17 містами царської Росії, де

кількість населення перевищила стотисячний бар'єр, поступився тільки Баку (54,5), Тбілісі (31,5), Ростову-на-Дону (31,7) і Нижньому Новгороду (20,3), досягнувши позначки 15,7 на 100 тис. киян [365, с. 170]. Революція 1905-1907 рр. та період реакції, коли головна увага поліції була зосереджена на боротьбі з політичними злочинцями, лише погіршили становище.

Аналіз газетних матеріалів дозволяє визначити масштаби міської злочинності у різні роки, прослідкувати неблагополучні для життя та економічної діяльності райони міста, з'ясувати загальний стан безпеки в Києві, охорони особистих та майнових прав містян, діяльність місцевої поліції, провести класифікацію злочинів тощо.

Варто відмітити, що київські газети 1905-1914 рр. фіксують правопорушення різних видів: від дрібної спекуляції театральними квитками [260] та підробки товарів відомих брендів (ліків «Формань», продуктів компанії «Нестле», швейних машинок «Зінгер» тощо) [32, 311] до масштабних крадіжок, зумисних підпалів, вбивств [419, с. 61].

Покликана задовольняти зростаючі інформаційні запити міського соціуму, ласого на скандали та сенсації, газетна продукція Києва, як правило, відображала випадки девіантної поведінки, намагаючись якомога глибше зануритися в деталі, зробити суху хронікальну інформацію цікавою для читача та емоційною. Прикладом вищезазначеного може слугувати повідомлення під назвою «По п'яній справі», надруковане в № 60 газети «Киевское утро» за 16 жовтня 1910 р., де зазначалося наступне: «На Бібіковському бульварі в ресторан, розміщений у будинку № 57, в 9 год. вечора затриманий і позбавлений прав Йосиф Гулевич, який, ввійшовши в ресторан у нетверезому стані, захопив великий ніж, що лежав на стійці і крикнув: «Руки вверх!» [227].

Дослідження співвідношення відомостей публікацій преси про різні види правопорушень, дозволяє констатувати, що грабіж протягом усього досліджуваного періоду тримав першість у загальному списку міських злочинів. У свою чергу, окремо можна виділити дрібні та масштабні крадіжки, чітко сплановані бувалими злодіями і такі, що здійснювалися на побутовому

рівні домашнім персоналом у багатих сім'ях, покупцями, працівниками та безпритульними на ринках, у магазинах, продуктових лавках, вокзалах і були викликані, як правило, незадовільним матеріальним становищем злодіїв.

Окрім відомостей про локалізацію злочинів, хронікальні замітки несуть у собі інформацію про постраждалих та окреслюють суму збитків, ідентифікують злодіїв, якщо останніх вдалося виявити та піймати. Так, наприклад, № 44 газети «Киевское утро» у повідомленні під назвою «Крадіжка у взуттєвому магазині», зазначає, що власником магазину, який знаходився в будинку № 4 на Прорізній вулиці, виявлено систематичну крадіжку взуття і «за підозрою, поліція заарештувала прикажчика Саву Іванка [...] розслідування з'ясувало, що Іванко дійсно причетний до крадіжок» [139], а взуття на суму 181 руб. він збував своєму знайомому В. Жукіну, який теж затриманий.

На підставі аналізу публікацій популярних серед киян газет «Киевская мысль», «Киевские вести», «Киевлянин», «Киевское утро» та ін., вимальовується загальна картина поширення злочинів: дрібні крадіжки, головним чином, характерні для «торгових» вулиць Хрещатика, Фундуклеївської, Галицького базару, річкового та залізничного вокзалів, де спостерігалось постійне скупчення людей і легко працювалося кишеньковим злодіям. Масштабні ж, систематичні крадіжки з великими для власників пограбованого майна збитками прослідковуються в аристократичних районах Липок, а також по вулицях Жилянській, Великій Васильківській, Тимофіївській, Покровській і Великій Дорогожицькій.

За свідченнями кореспондентів газети «Киевские вести», грабіжники найбільше активізувалися у цих районах протягом дачного сезону, коли житло перебувало без нагляду. У повідомленні під назвою «Розгром квартир», 17 червня 1909 р. вищезгадане видання повідомляє наступне: «за останні дні у місті почастишали випадки розгрому квартир, залишених власниками, які поїхали на дачі» [247]. Перераховуючи прізвища потерпілих за одну добу (пані Грінчукова, Є. Ісакова, радник Линицький а ін.), газета окреслює загальну суму завданих збитків. Цінність викраденого майна для кожного окремо взятого

постраждалого становила від 100 до 150 тис. руб., і в сукупності склала кругленьку суму, що перевищила півмільйона рублів.

Цікавим залишається той факт, що злодії вправно орудували і в церквах. Газетні рядки того часу фіксують численні випадки систематичних крадіжок у малих церквах окремих районів Києва і передмістя, Михайлівському монастирі та Лаврі [141, 142]. Аналіз газет нашоєвує на думку, що споруди релігійного призначенні стали культовими місцями і для роботи професійних грабіжників. Підтвердженням попередньо зазначеного може слугувати одна з хронікальних заміток під назвою «Аферисти», надрукована редакцією газети «Киевские вести» у № 78 за 20 березня 1909 р., де зазначається, що «в Михайлівському монастирі купець Олександрівський заявив про крадіжку виграних білетів та 150 руб., у полковника Дорошкевича через деякий час був вкрадений золотий годинник» [25], а в № 171 цього ж видання за 4 грудня 1907 р. повідомлення під назвою «Велика крадіжка», інформує: «вчора в церкві Михайлівського монастиря, під час богослужіння у поміщика Ткаченка, що приїхав з Харкова, вкрадено невідомо ким з бокової кишені пальто гаманець з 800 руб.» [29]. Як правило, такі газетні тексти завершуються фразами «грабіжників не знайдено» та «продовжуються пошуки». Від грабежів та розбійних нападів вдома і на вулицях Києва потерпали не лише пересічні містяни та приїжджі торговці, а й працівники адміністрації міста. У № 168 газети «Громадська думка» за 22 липня 1906 р. йдеться про те, що 20 липня на Подолі у секретаря Київського казначейства Дмитра Дурдуковського невідомі злочинці вкрали книжку з сотнями талонів і 4 фунти пороху. Видання також повідомляє, що «через деякий час на Хоривовій вулиці поліція знайшла 582 талони» [97], але інформація про те, чи вдалося знайти злодіїв, у газеті відсутня.

Традиційними для київських газет того часу стали повідомлення про дітей, яких виманювали з дому і обдирали до нитки. Так № 305 «Киевской мысли» за 4 листопада 1913 р. фіксує наступний випадок: «2 листопада із дому вийшла за ворота дівчинка Наташа Шевельова. Вона була в новому пальто.

Якась прохожа дама, пообіцявши подарувати нову ляльку, повезла дівчинку на Поділ, завела в якийсь двір, зняла там з неї пальто і пішла» [276].

По завершенні революції 1905-1907 рр., коли головна увага правоохоронних органів була зосереджена на боротьбі зі злочинами політичного характеру, газетним рядком все частіше починають проходити повідомлення про розбійні напади просто на вулиці, і не лише вночі та ввечері, а й серед дня: у містян відбирали гроші, коштовності, одяг, цінні папери і навіть корзини з харчами. Преса повідомляє про численні бандитські шайки, які мали своїх ватажків і орудували у конкретно визначених районах міста, робили на тілі татуювання у вигляді певних символів і т.д.

Із публікацій київських газет можна довідатися, що прізвища окремих злочинців були добре відомі міській спільноті. Як приклад, може послугувати замітка в рубриці «Місцева хроніка» газети «Киевское слово» за 20 лютого 1905 р., в якій повідомляється, що «на Подолі затримано представниками поліції відомих грабіжників Федеско і Старикова» [163]. У № 60 видання «Киевское утро» за 16 жовтня 1910 р. згадується «відомий злодій Михайло Фетисов» [142], який днем раніше на вулиці Великій Васильківській, навпроти будинку № 64, разом з трьома невідомими грабіжниками, викрав з возу ящик вати, що належав купцю Папорину. Прикладів такого роду повідомлень у київській періодичній пресі досліджуваного періоду безліч.

Газети Києва засвідчують часті прояви девіантної поведінки різних видів в місцях громадського користування та розважальних закладах. Особливо часто в пресі зустрічаються відомості про неприємні інциденти в закладах харчування, як правило, в ресторанах. № 107 «Громадської думки» за 11 травня 1906 р. публікує наступну інформацію: «9 травня поліція затримала в ресторані Летецького на Ігоровому провулку лікаря арештантського відділення Келецького і відправила в подільське відділення за те, що не заплатив за вечерю грошей» [43].

І це далеко не найгірші випадки вищезгаданого роду правопорушень, зафіксованих кореспондентами міських газет. Взимку 1905 р. «Киевское слово»

у замітці під назвою «Ресторан та його офіціанти» повідомляє: «18 лютого в ресторан вокзальних номерів по Безаківській вулиці, в будинку № 29 розігрався наступний інцидент [...] Дворянка Марфа Рженецька зі своєю знайомою в 11 годині вечора зайшла в ресторан поїсти, де тут же до них причепилися два офіціанти ресторану і в самій грубій формі стали пропонувати підсісти до сусіднього столику, який займала якась п'яна компанія [...] догнавши жінку на вулиці, разом з візником, стали наносити їй побої» [267].

Цінним історичним джерелом київська газетна періодика залишається і при вивченні найжорстокіших злочинів міста – вбивств. В газетних текстах цього часу можна знайти відомості як про ненавмисно завдану смерть на побутовому рівні, скоєну, як правило, на ґрунті подружніх ревнощів, так і сплановане позбавлення життя, часто - відомими місту вбивцями [419, с. 62].

Проходять газетним рядком і відомості про серійні злочини, що мали місце у повсякденному житті Києва 1905-1914 рр. Так повідомлення під назвою «До вбивства на Шулявці», вміщене у рубриці «Хроніка» газети «Киевские вести» за 24 липня 1907 р. несе наступне змістове навантаження: «Дівчина в одній сорочці лежала внизу, біля свого ліжка, задушена власним білим напередником, скрученим і туго зав'язаним на шиї [...] ноги нещасної були зв'язані її ж шовковим шарфом [...] Як пам'ятають читачі, сім'я Островських була вбита майже так само» [148]. Інформація про схожість вбивств наштовхує на думку, що скоєні вони були тими ж людьми і, можливо, навіть мали один мотив, а подробиці, зафіксовані в київській пресі дозволяють прослідкувати локалізацію злочинів, спосіб позбавлення життя, вікову категорію жертв тощо.

Разом з тим, варто відмітити, що київські газети досить часто описують перебіг злочину до найменших дрібниць, не опускаючи навіть те, як вбивця потрапив до будинку та як діяв згодом, тим самим перетворюючи повідомлення про смерть в захоплюючий детектив, емоційний і цікавий для читача. Звідки взяті подробиці акту злочину газети, як правило, не повідомляють, що змушує піддати окремі дані під сумнів до співставлення їх з іншими видами історичних джерел: матеріалами слідства, документами суду і т.д.

Традиційними для газетної хроніки Києва 1905-1914 рр. стають повідомлення про вбивства та інші види фізичної розправи в сім'ях, викликані непорозуміннями побутового характеру, ревнощами та матеріальними труднощами. № 220 газети «Киевлянин» за 11 серпня 1905 р. у замітці під назвою «Подружня помста» повідомляє: «Вчора, близько 11 год. ранку, жертвою подружніх ревнощів став колишній контролер Народного дому Товариства грамотності Сава Лучко, якого дружина облила сірчаною кислотою і спотворила його [...] Лучко отримав опіки голови, обличчя, шиї та рук» [297]. В свою чергу, ще одне міське видання – газета «Киевское утро», під назвою «Ножова розправа» у № 92 за 17 листопада 1910 р. повідомляє про наступний випадок: «На Юрківській вул. в будинку № 20, селянин В. Г-б посварився зі своєю співмешканкою І. А-ко. Розлютившись, він наніс їй ножом 2 рани, у бік і спину. Викликаний лікар швидкої допомоги зробив перев'язки і відправив потерпілу в Кирилівську лікарню. Слідство проводиться» [175].

Аналізуючи публікації київської газетної періодики, можна прослідкувати наступну тенденцію: велика частина актів «сімейних розправ» проходила на ґрунті алкогольного сп'яніння винуватців злочинів чи потерпілих. Для прикладу, хроніка № 136 газети «Киевские вести» за 25 травня 1909 р. інформує, що 22 травня майже вдвічі молодша дружина вбила 60-річного чоловіка, який «до обіду повернувся абсолютно п'яним, став буянити і виганяти всіх жителів будинку з дому [...] потім став тузати дружину і бити її поліном [...] потім заснув» [161]. Продовжуючи історію злочину, кореспонденти видання додають, що жінка схопила сокиру і нанесла сплячому чоловікові 3 удари по голові та шиї. Смерть наступила відразу. Відомостей про слідство і притягнення жінки до відповідальності газета не містить.

Слід відмітити, що київські газетні видання 1905-1914 рр., особливо щоденники «Киевлянин», «Киевская мысль» та «Киевские вести», переповнені відомостями про різного роду правопорушення, здійснені містянами саме в нетверезому стані. Сюди можна віднести непристойну поведінку в громадських

місцях, бійки, розбійні напади, керування транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння, непослух поліції і т.д.

Проходять газетним рядком і свідчення про підпільну торгівлю алкоголем. № 299 «Киевлянина» за 29 жовтня 1907 р. у повідомленні «Новий вид торгівлі горілкою» констатує, що «в 4 год. ранку на 28 жовтня селянин Добровольський, який проживає на Вознесенській вул., як встановлено поліцією, проводить торгівлю горілкою в запакованій посуді [...] В корзині у нього знаходилося 32 одиниці пустої посуду по 1/100 відра і така ж кількість горілки ще не проданої» [174]. Якщо вірити кореспондентам газети, то на Царській площі, де і проходила торгівля, Добровольський до моменту затримання встиг продати візникам 15 таких пляшок горілки. Заміток подібного змісту в газетах Києва того часу зустрічається багато. Незаконно продавали спиртне, як правило горілку, орендарі квартир, приїжджі селяни, власники продуктових лавок і т.д. Преса засвідчує, що особливо вправними у цьому напрямку тіньової економіки виявилися євреї.

Аналіз газетних матеріалів нашоєхує на думку, що проблема алкоголізму та боротьби з незаконним поширенням спиртних напоїв стояла у тогочасному Києві дуже гостро. Крім констатації девіантної поведінки містян під дією «зеленого змія», періодичні видання міста засвідчують спроби міської адміністрації та громадських організацій вплинути на свідомість киян та приїжджих по відношенню до алкоголю шляхом читання публічних лекцій, часових обмежень у продажі спиртних напоїв та роботі розважальних закладів і т.д. № 5 газети «Маяк» за 31 січня 1913 р. у замітці під назвою «Боротьба з п'янством» повідомляє про спробу організації на південній залізниці вагонів-музеїв, «де буде виставлено засоби боротьби з п'янством» [30]. У цих вагонах мали читатися лекції відповідного напрямку. Продовжуючи замітку, кореспондент «Маяка» зазначає, що поряд зі створенням вагонів-музеїв, розглядалося питання про відкриття на залізницях попечительств тверезості. Чим завершилися попередньо згадані спроби газета не інформує.

Варто відмітити, що Київ був не єдиним у списку міст імперії Романових, де зловживання спиртними напоями досягло свого апогею. Численні замітки, повідомлення і навіть розлогі статті київських періодичних видань 1905-1914 рр. засвідчують наявність проблеми алкоголізму по всій території Російської імперії, особливо у великих промислових центрах, де прослідковується значний притік сезонних заробітчан, перевищення попиту над пропозицією робочих місць, розширення залізничного сполучення, ріст жебрацтва та проституції, що й допомогли зайняти п'янству одне з провідних місць у списку соціальних аномалій краю.

Важливу роль у боротьбі з алкоголем зайняла церква, яка завжди мала великий вплив на суспільство. Свідченням пропаганди священнослужителями тверезого способу життя і закликів відмови від п'янства слугують сторінки релігійної періодики Києва того часу, переповнені зверненнями священників різних рангів і церков до своїх прихожан і просто віруючих, повідомлення в рубриці «Проповідницькі теми» щотижневика «Киевские епархиальные ведомости» тощо. Згідно «Резолюції Всеросійського з'їзду практичних діячів по боротьбі з алкоголізмом», що пройшов у Москві та її «Погодженням Святейшим Синодом» від 16 листопада 1912 р. – 9 січня 1913 р. за № 10469, опублікованій одним з київських видань релігійного спрямування, «в основу боротьби з алкоголізмом повинна бути покладена релігійна моральна основа» [187, с.78]. Підприємці, породжені новою індустріальною епохою, добре усвідомлювали можливість і шляхи заробітку на скрутному становищі. Київські газети релігійного спрямування переповнені у той час рекламними оголошеннями друкованої продукції, спрямованої на використання в антиалкогольній компанії. Ставлеників церкви закликали купувати книги, брошури та агітаційні листівки вищевказаного змісту та розповсюджувати їх серед населення. Яскравим прикладом попередньо наведеної тези може слугувати реклама продукції видавництва І. Фесенко, вміщена у № 7 «Киевских епархиальных ведомостей», де під актуальним для релігійної спільноти лозунгом: «Пастирі! Боріться з п'янством! Викорінюйте народне зло!» [216,

с. 71], друкарський дім пропонував широкий список брошур, листків і картин антиалкогольного спрямування. Поряд з цим не варто забувати, що пропозиція не завжди відповідає попиту, і стверджувати про популярність антиалкогольних агіток, виходячи лише з реклами цієї продукції, дуже важко. Газети не дають показників збуту згадуваної вище літератури, відгуків про неї священників та громадськості, і таким чином лише наштовхують на наукові пошуки у цьому напрямку, не даючи вичерпної відповіді на проблему.

В ряді публікацій дописувачі місцевих газет повідомляють про зумисне псування приватної власності шляхом підпалів. Численні хронікальні замітки під назвами «Зумисний підпал», «Масштабна пожежа», «Підпал на ґрунті аграрних непорозумінь», «Помста вогнем» доносили читачам відомості про зумисне влаштовані пожежі на фабриках, заводах та інших підприємствах міста, вчинені, як правило, незадоволеними умовами праці робітниками, а також - знищення вогнем майна великих землевласників у передмісті та ближніх околицях. Нерідко газетним рядком проходять відомості про факти пожеж без пояснення причини їх виникнення, або ж зазначаючи «причина невідома» [225], що теж не виключає можливість зумисного підпалу. Залишаючись одними з поширених видів помсти та способів самовираження маргінальних елементів міського соціуму, кількість підпалів у період революції 1905-1907 рр. та передвоєнні роки зростає, тим самим не лише завдаючи великих матеріальних збитків власникам знищеного майна, а й суттєво підриваючи економіку міста, забираючи робочі міста та призупиняючи виробництво [225].

Погіршення криміногенної ситуації у місті підтверджується і численними рекламними оголошеннями страхових товариств, кількість яких на сторінках київської газетної періодики з 1905 по 1914 роки помітно зростає. Киянам пропонувалося страхування життя, відшкодування збитків від крадіжок квартирного майна, власності банків та торгових закладів, а також – страхування транспортних засобів, окремих речей побуту, відшкодування втрат від вогню фабрикам, заводам та іншим великим промисловим об'єктам.

Виходячи з аналізу газетних матеріалів досліджуваного періоду, популярним серед містян було страхування життя та майна при посередництві державних зберкас і Російського страхового товариства «Допомога» [295, 269], а роль лідера на ринку страхування транспорту та особливо водних перевезень займала компанія «Надія» [293, 294].

Пристойні суми, передбачені страховими товариствами для компенсації постраждалим від пожеж клієнтам, дозволяють прийняти до розгляду, як можливу, версію місцевих газет про численні навмисні підпали дрібних виробничих майстерень, прибуткових будинків та промислових об'єктів міста самими ж власниками з метою отримання страховки. Поряд з цим, варто відміти, що прямих доказів зумисного знищення власного майна видання, як правило, не наводять, залишаючи досліднику широке поле для роздумів та диктуючи необхідність пошуку альтернативних історичних джерел для більш глибокого вивчення питання.

Актуальним є використання газетної інформації і у вивченні проблеми дитячої злочинності, її основних проявів та причин виникнення. Прискорені темпи міського життя, постійне зростання населення Києва, в тому числі і за рахунок сільських дівчат та жінок, які приїздили сюди у пошуках роботи і нерідко ставали жертвами легкого заробітку, зумовили збільшення рівня безпритульності у місті, дитячого жебрацтва, дрібних крадіжок, розбою та інших форм злочинності підлітків. Постійна зайнятість дорослих, особливо простих робітників та дрібних торговців, життя багатьох сімей за граничною межею бідності теж не найкращим чином впливали на достойне виховання підростаючого покоління. Преса, залишаючись протягом усього досліджуваного періоду головним рупором новин міста, не могла обійти осторонь злочинів, скоєних дітьми і по відношенню до дітей [419, с. 63].

Буденним явищем для газет Києва 1905-1914 рр. стають повідомлення під назвами «Залишена дитина», «Діти відправлені в притулок», «Випадок з дитиною» та ін. Особливо кількість таких даних на шпальтах періодичних видань зростає в період революції 1905-1907 рр. та передвоєнні роки, коли

міський соціум, перебуваючи під впливом суспільно-політичних потрясінь та зламу попередніх морально-етичних цінностей, знаходився на роздоріжжі у пошуках відповіді на запитання «Як буде завтра?».

Газетна періодика міста 1905-1914 рр. переповнена інформацією про випадки добровільної відмови від материнства [421, с. 36]. Немовлят, як правило, у віці від кількох днів до 6-7 місяців, залишали на залізничних станціях, біля входу в будинки і навіть на тротуарах. Статистика такого роду злочинів, зафіксована місцевими виданнями, залишається сумною. Тільки одна газета «Киевское слово» протягом тижня, з 5 по 12 лютого 1905 р. зафіксувала 6 випадків, коли маленькі діти були залишені батьками просто неба без наведення на це будь-яких причин [193, 194, 195, 191]. Якими мотивами зумовлена така поведінка і чи вдалося розкрити злочин, преса повідомляє рідко. Не маючи ніяких відомостей про новонароджених, правоохоронні органи відправляли дітей у притулок. В окремих випадках при немовлятах знаходили записки, де зазначалися ім'я та вік дитини. Так, наприклад, у повідомленні під назвою «Залишені діти», опублікованому у № 6158 газети «Киевское слово» за 22 лютого 1905 р. зазначалося: «По Великій Дорогожицькій вулиці, біля буд. № 10, піднята дитина жіночої статі, близько 2 місяців від народження з запискою наступного змісту: «Дівчинка народилася 27 грудня 1904 р., хрещена Катерина»» [192].

Повертаючись до кількісних показників фактів відмови від дітей, отриманих на підставі аналізу київських газет 1905-1914 рр., варто відмітити, що вони є далеко не остаточними, тільки виводять на проблему, не маючи змоги окреслити повні масштаби останньої, адже кореспонденти місцевих періодичних видань, зосереджуючи увагу на різних сторонах київського повсякдення, не могли встигнути зафіксувати всі випадки злочинів проти дітей, навіть ті, які були офіційно задокументовані поліцією [421, с. 37].

Дані газетних матеріалів засвідчують, що часто жертвами насилля та знущань ставали діти з неблагополучних сімей. Хронікальна замітка під назвою «Жорстока мати», вміщена у № 136 щоденника «Киевские вести» за 25 травня

1909 р. фіксує наступний випадок: «Вчора ввечері звернула на себе увагу працівників ст. Київ І дівчинка років 6-7, яка ходила по шляхах вагонного парку. Сторожем дівчинка була приведена на вокзал, де розповіла наступне. Звати Катя. Декілька днів тому назад п'яна мати побила її, а вчора привела її до вокзалу і сказала: «Іди лягай там, де ходить машина, щоб тебе зарізало, а якщо повернешся додому, то я тебе повішу...»» [91]. І це лише один з випадків жорстоких злочинів проти дітей, який вдалося задокументувати київським газетам.

Жорстоке ставлення батьків, відсутність матеріального благополуччя, алкоголізм у сім'ї і просто брак у дорослих часу на виховання дитини, штовхали підлітків виходити на вулицю, знаходити собі подібних і чинити розбій. За даними газетних публікацій можна прослідкувати різні види злочинів, скоєних неповнолітніми: від порушення громадського порядку до великих, добре спланованих крадіжок і вбивств, які, правда, траплялися рідше. Аналіз публікацій місцевої преси показує популярність серед дітей гри у «війну» власноруч зробленими луками, рогатками, гострими дротиками, вистрілювання горобців та інші небезпечні забави, які досить часто завершувалися шумними бійками і порушували спокій місцевих жителів.

Відгукуючись на загальний стан злочинності та безпеки в місті, кореспондент щоденника «Киевлянин» станом на 3 лютого 1914 р. констатує: «Ні для кого не секрет, що, нажаль, порочність і злочинність дітей ростуть з неймовірною швидкістю [...] не проходить дня, щоб ми не читали про участь підлітків і дітей в самих кривавих, самих відштовхуючих злочинах [...] причини цього лежать глибоко в умовах сучасного життя, особливо життя нижчих класів великих міст» [190].

За даними київських газетних видань можна прослідкувати локалізацію дитячої злочинності міста, визначити найбільш сприятливі для неї райони. Аналіз газетних публікацій засвідчує, що з кінця XIX ст. найбільш криміногенним у плані підліткових злочинів продовжував залишатися район Гончарів, який дуже довго був передмістям і збирав великі ватаги хлопчаків,

що хотіли похуліганити [421, с. 38]. Не дивлячись на те, що вже на початку ХХ ст. територію забудували новим житловим кварталом, приєднаним до старокиївської частини і заселили, головним чином, родинами дрібних чиновників та торговців, Гончарі традиційно залишалися вогнищем підліткового розбою та бійок.

Боротьба з дитячою злочинністю велася не лише правоохоронними органами та київською адміністрацією, а й усіма небайдужими шляхом встановлення патронажної опіки над неблагополучними дітьми, підозрюваними у порушенні порядку. Така практика впроваджувалася в місті лише з 1914 р. і набула широкого розголосу в місцевих газетах. Разом з тим, використовуючи досвід Петербурга, Москви та Харкова, в Києві було створено Особливий суд для малолітніх, що розміщувався за адресою вул. Хрещатик, 41, квартира № 23 (до того діти-злочинці притягувалися до суду нарівні з дорослими).

Висловлюючи сподівання на високу ефективність роботи нової установи, київська преса напередодні публікує розлогі замітки та повідомлення про структуру, функції та завдання Особливого суду для малолітніх, закликаючи всіх небайдужих містян долучитися до попечительської роботи на добровільних засадах. Так № 34 газети «Киевлянин» 3 лютого 1914 р. інформуючи міську спільноту про діяльність суду для дітей, повідомляє, що установа займається розглядом справ підлітків до 17 років, а також всіх правопорушень, по яких неповнолітні проходять як потерпілі. «Попечителі і попечительки діляться на платних і добровольців [...] завдяки допомозі Київського міського самоуправління, що асигнувало по клопотанню Київського патронату 2, 000 рублів, є при Особливому суді 2 платних попечителі, які отримували по 900 рублів в рік» [190]. Як зазначає газета, Особливий суд для малолітніх намагатиметься з'ясувати умови життя малолітнього, вивчити його самого, а потім так чи інакше вплинути на нього, ввівши особливі покарання виправно-виховного характеру.

Декілька днів перед тим, 1 лютого 1914 р., те ж видання інформує, що «на даний час заведено вже 77 справ [...] якщо прийняти до уваги особливе

слідство по справах малолітніх, що виражається в необхідності допиту обвинуваченого, його батьків, родичів і всіх осіб, які його знають, то потрібно визнати цю цифру великою» [296]. Виходячи з такого стану речей, дописувачі «Києвлянина» зазначають, що «двох штатних попечителів недостатньо [...] виникло серйозне питання про залучення попечителів-добровольців [...] київське товариство відгукнулося на це дружньо і до особливого мирового судді надійшло вже 15 прохань від осіб, що бажають добровільно нести обов'язки попечителів» [296]. Підсумовуючи перші місяці роботи установи, газета справедливо підмітила, що «які результати діяльності Особливого суду в Києві [...] ще сказати не можна, він тільки-но організований [...] потрібні засоби, фінансування [...] потрібні люди» [190]. На жаль, як засвідчують місцеві видання пізніших років, установа не змогла розвинути свою діяльність повноцінно: Перша світова війна та революція 1917-1921 рр. знівелювали досвід міжреволюційного Києва у боротьбі з дитячою злочинністю.

Широко представленою на сторінках київських періодичних видань 1905-1914 рр. соціальною аномалією були і самогубства містян, кількість яких після революційної хвилі 1905-1907 рр. помітно зростає. Аналіз газетних матеріалів дозволяє прослідкувати статистику самовбивств, соціальну та вікову категорію жертв, рідше - визначити передумови, мотиви та психічний стан осіб, які позбавили себе життя.

Дані преси засвідчують, що найбільше в зоні ризику опинялися підлітки (не лише з неблагополучних, а й з доволі заможних родин) та молоді люди до 25 років, які, приїхавши у місто, були відірвані від звичної зони комфорту, зіткнулися з важкістю адаптації швидкого та мінливого ритму міського життя, відсутністю підтримки і відчували себе самотніми. Інші поширені групи самогубців – дрібні державні службовці, представники поліції нижчих рангів та прості робітники. Кореспонденти місцевих періодичних видань рідко зазначають причину замаху на власне життя, але відомості газет про умови праці, заробітну плату та преїскурант цін на товари та послуги міста, дозволяють припустити, що у більшості випадків саме матеріальне становище,

яке не завжди могло компенсувати матеріальні та фізичні навантаження, штовхало людей «на той світ». Часто газетна періодика повідомляє, що замах на власне життя здійснювався у стані алкогольного сп'яніння.

Кримінальна хроніка газет «Киевская жизнь», «Последние новости», «Киевлянин», «Киевское утро», «Вечерняя газета» та ін. рясніє повідомленнями під назвами «Замах на самовбивство», «Самогубство», «Утоплений», «Повішений», «Спроба самовбивства» тощо. Разом з тим, варто відмітити, що газети практично не несуть відомостей про заходи Російської імперської та міської адміністрації щодо протидії суїциду. Натомість щотижневик «Киевские епархиальные ведомости» повідомляє, що станом на березень 1913 р. «самоубивства, особливо серед молоді, прийняли епідемічний характер і загрожують великою небезпекою суспільству» [271, с. 283], поряд з цим кореспондент зазначає, що «небезпека усвідомлюється, але робиться для боротьби з нею мало [...] школа поки що нічого не робить для боротьби зі злом» [271, с. 284].

Занепокоєність міського соціуму проблемою суїциду пояснює і широкий резонанс, якого зазнало обговорення на шпальтах місцевих газет брошури І. Сікорського «Психологічна боротьба з самоубивством в юні роки», що побачила світ в Києві у 1913 р. і відбивала спробу автора пояснити аномалію дитячого самоубивства шляхом психоаналізу та фрейдизму. Міська преса активно відгукнулася на актуальну наукову працю. Брошуру починають обговорювати провідні періодичні видання міста: «Киевская мысль», «Киевлянин», «Киевские вести» та ін. Особливо активна полеміка навколо роботи І. Сікорського розгорнулася на сторінках газети «Киевские епархиальные ведомости».

Відомостей про те, чи проводилися міською владою та правоохоронними органами запобіжні заходи самоубивств газети не несуть. Відсутня на сторінках місцевої преси й інформація про громадські організації, які б займалися цією проблемою.

Не менш актуальними проблемами, висвітлення яких прослідковується в газетних виданнях Києва 1905-1914 рр., були безпритульність та жебрацтво, в тому числі і професійне. Газетна хроніка цього часу рясніє оголошеннями про зумисні розбої, бійки та порушення громадського спокою безпритульними, зачасту з метою просто потрапити в камеру, де можна було відігратися (особливо взимку) та поїсти. Користуючись тільки даними газет, важко визначити загальну кількість безхатченків та жебраків, їх побутові умови, адже кореспонденти газет доносили до читача відомості про події, які викликали загальний резонанс, не занурюючись у нікому не потрібні подробиці життя суспільного дна. Натомість, випадки девіантної поведінки безпритульних та жебраків, які загрожували громадському спокою та безпеці, описані київською періодикою доволі детально. Також газетна періодика дозволяє прослідкувати локалізацію попрошайок та безхатченків, найбільш переповнені ними райони, вулиці і навіть місця громадського користування.

Як свідчать періодичні видання Києва того часу, найпроблемнішою зоною продовжували залишатися міські ринки. Населення, як правило, головну вину за безлад в торгових місцях покладало на міську поліцію, звинувачуючи представників правоохоронних органів не лише в бездієвості, але й у тому, що останні забезпечували заздальгідь профінансований захист маргінальним елементам. Повідомляючи про критичну ситуацію на ринках, навіть провладна газета «Киевлянин» відмічає, що «дивлячись крізь пальці на антисанітарний стан базарних площ, поліція разом з тим допускає на базарах і всякий інший безлад: на більшості базарів процвітають азартні ігри в карти і кості та проводиться обдирательство селян всякого роду темними особами» [74]. Поряд з цим, кореспондент видання зазначає, що все ж «справжнім лихом для міщан є ціла армія жебраків і всяких інших попрошайок, які заповнили всі людні вулиці та кутки міста і постійно чіпляються до прохожих [...] Багато з цих попрошайок завжди п'яні і ведуть себе вкрай грубо [...] ніяких мір боротьби з цим нашестям нероб і хуліганів поліція не приймає, як ніби це її не стосується» [74]. Якщо повідомлення такого характеру помістила на своїх сторінках газета,

покликана підтримувати монархічний уклад та авторитет місцевих органів влади, то можна без сумніву констатувати, що проблема безпритульності та жебрацтва у Києві 1905-1914 рр. стояла гостро.

По завершенню промислової революції Київ перетворився на центр легкої промисловості Південно-Західного краю, «столицю розбагатілих цукрозаводчиків і став важливим транспортним вузлом» [535]. Усі попередньо зазначені фактори доповнювалися ще і будівничою лихоманкою та притоком у місто чоловічої робочої сили і жінок з сільської місцевості, що прагнули «легкого заробітку», або просто втратили попередню роботу, але не бажали повертатися додому. Тому й не дивно, що, досліджуючи губерньський центр кінця XIX- початку XX ст., сучасні киевознавці [411, 535, 543] прослідковують справжній бум сексуальної індустрії в місті.

Київські газети досліджуваного періоду, описуючі різні сторони міського повсякдення, не могли пройти осторонь цієї соціальної аномалії, однак, на відміну від газет середини та кінця XIX ст., тематичне навантаження видань початку 1905-1914 рр. у напрямку дослідження сексуальної індустрії помітно скорочується. З одного боку, такий різкий стрибок вниз можна пояснити революцією 1905-1907 рр. та подальшою реакцією, коли помітно змінюються інформаційні запити міського соціуму. З іншого ж – тема «нічних сирен» та будинків терпимості після указу 1843 р., яким російський цар Микола I легалізував проституцію та зобов'язав працівників сфери інтимних послуг сплачувати податок, обмінювати паспорт на жовтий квиток і регулярно проходити медичний огляд, тема досить довго активно обговорювалася на сторінках київської періодики і на початок XX ст. втратила звичну популярність та інтерес.

Виходячи з усього вищезазначеного, можна стверджувати про обмеженість газетних матеріалів 1905-1914 рр. як історичного джерела у вивченні національного складу, вікової категорії та побутових умов повсякденного життя офіційно зареєстрованих міською поліцією «жриць кохання», традиційного укладу та внутрішнього розпорядку будинків

терпимості тощо. На допомогу сучасним краєзнавцям тут приходять документи офіційного характеру, мемуарна література та епістолярна спадщина. Важливу роль у вивченні функціонування будинків терпимості відіграють «Правила власницям борделів» та «Правила публічним жінкам», видані міністром внутрішніх справ Л. Перовським у травні 1844 р. Газети ж, як правило, фіксують одиничні випадки порушення власниками борделів цих правил (головним чином, протизаконну торгівлю спиртними напоями).

Поряд з цим, варто зазначити і цінність газетної інформації у викритті іншого боку проблеми, яку матеріали службового характеру замовчують, фальсифікують або ж просто обходять стороною. Дані періодичної преси дозволяють прослідкувати основні напрямки, способи та локалізацію тіньової сексуальної індустрії, ставлення міської спільноти та церкви до жінок легкої поведінки, класифікацію останніх, що закріпилася серед населення на побутовому рівні тощо.

Аналіз газетних матеріалів та порівняння останніх з офіційними статистичними даними нашою думкою, що підпільна сторона міської проституції була значно розвиненішою та масштабнішою за своїми кількісними показниками. Результати загальноімперського перепису 1897 р. подають втішну цифру: займаючи 6 місце за кількістю населення, Київ мав лише 153 жінки та 1 чоловіка, офіційно зареєстрованих у сфері інтимних послуг [538], в той час, коли у Петербурзі ця цифра сягнула 1867 осіб [541]. Вищими показниками були і для Москви, Варшави, Риги та Одеси. Натомість, міські газети засвідчують наявність численних таємних притонів, де працювали від 2 до 10 жінок. Містять газетні рядки і численні відомості про підпільне надання інтимних послуг у дрібних торгових лавках, кабаках, лазнях і навіть на орендованих квартирах.

За даними газетних матеріалів легко прослідкувати також місця локалізації проститутток-одиночок, за яким кореспонденти місцевих видань, як правило, ідентифікували жінок легкої поведінки. Так назва «думські жінки» традиційно вживається газетною періодикою досліджуваного періоду до

проституток, які стояли уздовж вулиць Хрещатика і Прорізної, доходючи до сучасної будівлі київської мерії, «мінерашками» в народі називали дівчат, що обслуговували клієнтів у таємних притонах, нелегальних проституток – «хористками», а за цілими вулицями Мала Васильківська та Жилянська, куди протягом досліджуваного періоду витіснилася значна частина незареєстрованих жінок легкої поведінки, закріпилася повсякденна назва «вулиці сирен».

Як свідчать місцеві газети того часу, «нічних фей» можна було зустріти не лише біля ринків, ресторанів та лазень, а й біля театрів та синематографів [237]. Славнозвісну назву «вулиці червоних ліхтарів» у досліджуваній період тримала вулиця Ямна, куди ще з середини ХІХ ст., після резонансної смерті у будинку терпимості на вулиці Еспанадній київського цивільного губернатора Гудими-Левковича в 1885 р., перенісся з Подолу центр офіційної сексуальної індустрії та найдорожчих борделів [548].

Легалізація в середині ХІХ ст. російською імперською адміністрацією однієї з найдавніших професій не принесла для Києва очікуваних результатів. Численні рекламні оголошення лікарів-венерологів, що займали перші сторінки провідних газетних видань міста дозволяють висловити гіпотезу про те, що сифіліс та інші ураження статевої системи продовжували займати одне з провідних місць серед загального списку хвороб, які хвилювали киян на початку ХХ ст. Як приклад, на підтвердження попередньо зазначеної тези, візьмемо дані рекламної рубрики «Лікарі та лікарні» лише декількох випусків щоденника «Киевские вести»: у № 146 за 8 листопада 1907 р. з 15 оголошень 13 пропонували медичні послуги лікування сифілісу, шкірно-венеричних хвороб та статевого безсилля [57]; у № 37 за 7 лютого 1909 р. всі 11 рекламних оголошень належали лікарям-венерологам [58], а в № 84 за 28 березня 1909 р. – 9 з 12 [59]. Текст таких оголошень, як правило, закінчувався фразами «анонімно», або «без розголошення», що нашо́вхує на думку про можливу неупорядкованість статевого життя і в добре відомих киян та осіб, які перебували у шлюбі. Однак, прямого підтвердження цієї гіпотези газети не дають.

Київська газетна періодика 1905-1914 рр. містить адреси центрів лікування венеричних захворювань, список пропонованих послуг та прізвища фахівців, які працювали у вказаному напрямку. Традиційними для рекламних рубрик київських газет досліджуваного періоду стали прізвища таких лікарів шкірно-венеричних хвороб як: Фарбер, Черняк, Базилевич, Бротман, Воллернер, Гальденберг, Клейнер, Ланда, Маркус та Пауль. Прейскурант цін на послуги в газетах не зазначався.

Зафіксовані також київськими періодичними виданнями, головним чином газетами релігійного спрямування, і спроби протидії проституції з боку церкви. На сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» обговорювалися бібліографічні новинки про сімейні цінності, боротьбу духовного з тілесним тощо, протягом усього досліджуваного періоду зустрічаються в газеті повідомлення про недільні проповіді, які читалися в різних церквах міста із закликами уникати тілесних гріхів. Проте, зважаючи на попередньоозгадувані масштаби розвитку сексіндустрії у Києві того часу, важко стверджувати про дієвість церковної пропаганди в цьому напрямку.

Дозволяють прослідкувати київські газети 1905-1914 рр. не лише розвиток міської злочинності та основні складові кримінального світу Києва досліджуваного періоду, а й дослідити систему правоохоронних органів губернського центру, покликаних охороняти громадський спокій.

Довідковий відділ місцевої преси та газетні замітки інформували киян і гостей міста про структуру, чисельність поліції, адресу та графіки роботи дільничних, судових установ, надавали інформацію про їх фінансування і т.д.

Питання охорони особистої та майнової безпеки жителів Києва досліджуваного періоду знаходилися у віданні міського поліцейського управління, очолюваного поліцеймейстером. Як свідчить місцева преса, територіально обов'язки київських поліцейських розділялися на дільниці, які, в свою чергу, поділялися на окремі околотки. Найдрібнішою ланкою у цьому поділі були поліцейські пости.

Київські газетні видання зберігають відомості про діяльність на території Києва початку 1905-1914 рр. 10 поліцейських дільниць: відомих ще з ХІХ ст. Либідської, Лук'янівської, Подільської, Двірцевої, Старокиївської, Печерської, Бульварної та нових Деміївської, Солом'янської і Плоської, які виникли в губернському центрі після приєднання до нього районів робітничого розселення та промислово розвинених передмість. Штат поліцейської дільниці складали дільничний пристав із помічниками різних рангів, канцелярія, служителі і сторожа. «Поліцейську сторожу представляли околоточні наглядачі і городові, при цьому кількість останніх визначалася із кількості один городовий на кожні 500 осіб населення» [365, с. 29].

Швидкі темпи зростання міських жителів та розгул злочинності ускладнили роботу правоохоронних органів, які, залишаючись у своєму попередньому складі та при низькому фінансуванні, виявились неспроможними оперативно реагувати на виклики нової епохи. Як свідчать місцеві газети, Київ у той час стикнувся із проблемою постійної нестачі городових, заробітна плата яких не могла компенсувати фізичні та моральні навантаження служби цієї найдрібнішої ланки служителів закону. Протягом революційних років, коли сили поліції змушені були розпорошуватися і на масові обшуки та виявлення політичних злочинців, київські газети фіксують часті спроби залучити до патрулювання нічного міста двірників, але, як правило, така практика завершувалася безрезультатно, адже останніх могли собі дозволити далеко не всі спальні райони.

Не пройшла осторонь київської газетної періодики і спроба правоохоронних органів використати у роботі розвиток та поширення велоспорту. З метою оперативнішого пересування містом патрульних, київським поліцеймейстером полковником Скалоном восени 1912 р. було порушено клопотання перед губернатором щодо впровадження при міській поліції велосипедної команди. Як зазначає № 248 газети «Киевлянин», це «полегшило б деякі функції поліцейської служби, наприклад, службу дільниць по розвозці пакетів різним установам та посадовим особам, дало б можливість

частіше і легше проводити перевірку постової служби городових і нічних сторожів, частіше відправляти патрулі на віддалені вулиці у вечірній та нічний час» [315]. Чи було задоволене клопотання київського поліцеймейстера, газета не повідомляє.

Повертаючись до проблеми міської безпеки на сторінках київської преси 1905-1914 рр., варто зазначити, що нестача газетної інформації особливо відчувається при вивченні способів та методів карного розшуку, які, як і сьогодні, залишалися «інформацією не для всіх». Однак, не можна оминати стороною і той факт, що київські газети, все ж повідомляли про найрезонансніші ноу-хау, яких протягом досліджуваного періоду зазнала криміналістика.

Так ще 11 квітня 1866 р. щоденник «Киевлянин» фіксує відомості про виділення міською управою коштів на фотографування заарештованих [313]. Аналіз газетних матеріалів дозволяє прослідкувати наступну тенденцію: у зв'язку з браком фахівців та необхідного обладнання, для здійснення вище згадуваної процедури, міське поліцейське управління було змушене укладати контракти з власниками приватних ательє, а збільшення в період революції 1905-1907 рр. числа так званих «політичних злочинців» і наказ поліцейським приставам їх фотографування з лютого 1906 р., тільки збільшили прибуток приватних фотографів.

Пояснюючи необхідність фіксації ідейно ворожих владі, № 31 газети «Громадська думка» за 1906 р., у замітці під назвою «Фотографії з політичних» зазначає, що «часто при трусах і арештах політичних, заарештовані злочинці відмовляються сказати своє ім'я і через те стають на становище нелегальних [...] коли таких нелегальних набереться багато, трапляються непорозуміння при визові арештованих на слідство [...] маючи се на увазі, адміністрація зробила приказ поліцейським приставам і завідувачому таємною поліцією, щоб всіх арештованих політичних фотографували, а відомості про тих, хто не захотів себе назвати, посилати у жандармське управління» [312].

Активно відгукнулася місцева газетна періодика на відкриття у Києві на початку лютого 1914 р. кабінету науково-судової експертизи [207] та перші спроби залучення до розшуку міськими правоохоронними органами весною 1914 р. собак-шукачів [123].

Відображено на сторінках київських газет 1905-1914 рр. і ставлення міського соціуму та його окремих вікових і соціальних груп до стражів закону. Численні скарги киян на хабарництво, бездієвість та некомпетентність правоохоронних органів, звинувачення у покровительстві поліцією цілих шахрайських схем та факти побиття городових, що знайшли місце на сторінках найбільш тиражованих газетних видань міста (щоденників «Киевская мысль», «Киевлянин», «Последние новости», «Киевские вести» та ін.) засвідчують високий рівень недовіри населення до київської поліції. Усе це доповнювалося розгулом по місту бродячих собак та втечами з місцевих в'язниць злочинців, що наганяло страх на містян і яскраво відображалося тогочасним газетним рядком.

Гучного обговорення на сторінках київських газетних видань зазнала втеча з Лук'янівської в'язниці, організована 29 жовтня 1907 р. 28 заарештованими, «що були частково приговорені до кари на смерть, частково – до каторги довічно, а деякі тільки чекали над собою суду» [68]. Наклади місцевої газетної продукції за 29 жовтня – 5 листопада переповнені відомостями про перебіг втечі, заходи, вжиті для затримання втікачів, посилення безпеки камер та наведення спокою серед населення. Зафіксовані у київській газетній хроніці і прізвища усіх втікачів. № 245 щоденника «Рада» станом на 1 листопада (на 4 день після втечі) повідомляє, що 2 в'язнів, «а саме Василя Пономаренка і Данила Іванця [...] не впіймали і досі» [84]. Три дні по тому це ж видання інформує про затримання поліцією Данила Іванця, зазначаючи, що Пономаренку вдалося втекти від правоохоронних органів [85].

Прослідковуються через призму газет і тривожні настрої серед киян, викликані цією подією. Посилення паніки населення, спровоковане організованою втечею з найбільшої в'язниці міста, підтверджується навіть рекламними оголошеннями, вміщеними на сторінках київських газет жовтня –

грудня 1907 р. в рубриках оренди та продажу житла, де можна прослідкувати спад цін на нерухомість в районі Лук'янівки.

Повертаючись до висвітлення на сторінках київської газетної періодики 1905-1914 рр. проблеми міської безпеки, не можна пройти осторонь того факту, що на сторінках газет досліджуваного періоду постійно піднімалося питання побуту та повсякденного життя міських в'язниць (особливо Лук'янівського тюремного замку та Рубежівської колонії для малолітніх злочинців), фіксувалися їх чисельність, соціальний стан та релігійна приналежність, публікувалися відомості про численні клопотання місцевих жителів щодо перенесення тюремних площ за місто і т.д. Усе вищеперераховане зайвий раз доводить гостроту проблеми, викликану розгулом міської злочинності на початку ХХ ст., розташуванням в'язниць в житлових і промислових районах міста, а також - недовірою місцевих жителів до органів, які займалися проблемами охорони особистої та майнової безпеки киян.

Таким чином, газетна періодика Києва 1905-1914 рр., окреслюючи основні складові міської злочинності та систему міської безпеки досліджуваного періоду, займає важливе місце в загальному джерельному комплексі з вивчення проблеми. Грунтовний аналіз матеріалів, вміщених на сторінках газет того часу, дозволяє прослідкувати тенденції розвитку злочинного світу Києва на тлі революційних подій і настання реакції, охарактеризувати загальний стан захищеності киян та окремо - безпеку різних соціальних та вікових груп жителів міста, дослідити склад, діяльність, професійну компетентність правоохоронних органів губернського центру та рівень довіри населення до місцевої поліції у той час. Разом з тим, варто відмітити, що, як і будь-яке історичне джерело, у своєму вивченні публікації газет потребують застосування методів зовнішньої та внутрішньої критики, співставлення змістового навантаження останніх з даними альтернативних джерельних груп: нормативно-правових документів, мемуарної літератури, епістолярної спадщини тощо.

РОЗДІЛ 4. ДЖЕРЕЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ ГАЗЕТНИХ МАТЕРІАЛІВ ЩОДО МІСЬКОГО БЛАГОУСТРОЮ, ЖИТЛОВИХ УМОВ, ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ТА ДОЗВІЛЛЯ КИЯН

4. 1. Відтворення благоустрою та житлових умов мешканців Києва

Розлога мережа залізничного й водного сполучення активізували міграційні процеси, забезпечивши постійне сполучення Києва з найбільшими містами Російської імперії. Динаміка росту населення Києва досліджуваного періоду, а також - неухильне зростання площі міста за рахунок приєднання приміських зон, обумовили необхідність активізації житлового будівництва, розвитку системи громадського транспорту та міського благоустрою, що не могло пройти осторонь київських газет того часу.

Хронікальні повідомлення, замітки, рекламні оголошення, офіційні постанови та звернення, опубліковані місцевою газетною періодикою 1905-1914 рр. дозволяють прослідкувати житлові умови киян різного достатку, визначити здобутки та проблеми міста в питанні благоустрою, дослідити основні види транспортних послуг Києва та встановлену на перевезення тарифну сітку. Цінними є газетні матеріали і для вивчення квартирного ринку, планувальної структури будинків та благоустрою житлових приміщень.

Описуючи значення київських газетних видань 1905-1914 рр. як історичного джерела у дослідженні житлово-комунального господарства міста в цілому, варто відмітити, що важливою складовою цього джерельного комплексу є рекламно-довідкові газети, які на початку ХХ ст. не лише набувають масової популярності, а й, як справедливо зазначила у своїй науковій розвідці дослідниця київської преси А. Волобуєва, «стають основним компонентом у боротьбі за просування товару та послуг» [362, с. 30].

Загалом за період 1905-1914 рр. бібліографічні показники фіксують більше 30 періодичних видань досліджуваного типу, 22 з яких були газетними («Киевский листок объявлений» (1906 р.), «Посредник» (1909 р.), «Контрактный указатель» (1909 р.), та ін.) [511; 512; 513; 506]. Поряд з довідковою інформацією (розкладом руху транспорту, прогнозом погоди,

оптовою та роздрібною торгівлею), значну частину газетної площі займала інформація про житло, пропоноване для продажу та оренди.

Сторінки київських газет 1905-1914 рр. дозволяють реконструювати складний процес будівництва та капіталізації житла в місті, відомий в краєзнавчій літературі як «будівельна лихоманка» [544, 545]. Більшість киян у той час продовжували мешкати у власних будиночках з невеликими присадибними ділянками. Поряд з цим, у місті починають зводитися комфортабельні «прибуткові будинки», які, за свідченнями місцевих газет, були орієнтовані, в першу чергу, на заможних наймачів.

Періодичними виданнями Києва 1905-1914 рр. репрезентовано декілька видів планування багатоквартирних будинків: малогабаритні (загальною площею до 80 м.кв., 3-4 кімнати), середні (до 120 м.кв., 5-7 кімнат) та великі (до 200 м.кв., 8-10 кімнат). Із розвитком промисловості в місті виникло помешкання для осіб, які прибували до Києва у пошуках заробітку і потребували бюджетного житла. «Дешеві квартири для робітників та малозабезпеченого населення складались з 1-2 кімнат та кухні-їдальні загальною площею 30-50 кв.м.» [549]. До 1914 р. в районі Солом'янки сформувалося ціле робітниче селище, однак, преса повідомляє про це лише фрагментарно.

Поширеним типом індивідуального житла у Києві досліджуваного періоду були особняки, які, як правило, поєднували в собі житлову та конторську функції. Оренда вищезгадуваного типу помешкання часто доходила до 3 тис. рублів річних (5-кімнатна квартира коштувала в середньому 650-750 рублів, 2-кімнатна – 200-250 руб.), тому знімати такі апартаменти могли одиниці.

Інформація про найм і продаж подавалася лаконічно, за адресами та коротким описом вигод. Як приклад, можна навести одне з оголошень, опубліковане в № 2 «Квартироуказателя г. Києва» за 1906 р.: «(Особняк) 10 кімнат зі всіма зручностями 2800 рублів. Олександрівська, № 21» [200] або зразок реклами ринку квартирних послуг на сторінках щоденника «Киевская

мысль»: «Здається квартира 8 кімнат. Вітальня, кухня, пральня, веранда, сад. Нестеровська, 30, питати двірника» [272].

Аналіз газетних матеріалів засвідчує майже повний контроль квартирного ринку Головною та посередницькими конторами, беззаперечне лідерство серед яких займала комісійно-посередницька організація «Удобство», що знаходилась за адресою площа Хрещатик, № 3 (біля міської Думи) і пропонувала потенційним клієнтам продаж, оренду і заставу житлових та господарських приміщень різного призначення [44, 45, 46, 47, 265, 266]. За свідченнями місцевих кореспондентів, місячний абонемент відомостей контори становив 1 руб., а з доставкою останніх додому піднімався до 3 руб. Гідну конкуренцію «Удобству» згодом склало Спеціальне «Бюро квартир» (Фундуклеївська, 12) [69].

Зафіксовані київськими газетами 1905-1914 рр. і спроби містян здати житло самостійно. Так в № 279 щоденника «Киевлянин» за 8 жовтня 1908 р. хронікальна замітка під назвою «Розклейка рекламних оголошень» повідомляє, що «останнім часом на вулицях міста, переважно на телеграфних стовпах, розклеюються різного роду оголошення – тексти, створені за допомогою друкарських машинок і писання від руки про віддачу у найм кімнат, дешевих столових...» [255]. Повідомлення кореспондента газети про те, що на цю обставину вже звернута увага поліцеймейстера підполковника П. Мартинова, а винуватці розклеювання подібної реклами будуть притягуватися до відповідальності, наштовхують на думку, що випадки обійти Головне квартирне бюро та посередницькі контори стали буденним явищем для Києва досліджуваного періоду і станом на жовтень 1908 р. вже потребували адміністративного втручання. Поряд з цим, видання не повідомляє про характер відповідальності та не дає статистики виявлення порушників, обумовлюючи необхідність для дослідника при більш глибокому вивченні цієї сторони проблеми, звертатися до альтернативних джерельних груп.

Розширювалася і росла готельна справа. До початку Першої світової війни на сторінках газетних видань можна було знайти відомості як про

респектабельні готелі («Гранд-Готель», «Франція», «Бель-Вю», «Континенталь»), так і про найпростіші мебльовані кімнати – «дешеві наймані приміщення для місцевих і найбідніших громадян мізерного достатку» [510, с. 102]. Не дивлячись на значну кількість житла, пропонованого в найм на короткий термін, у місті переважала довгострокова оренда з річною та помісячною оплатою. Аналіз матеріалів періодичної преси дозволяє, певною мірою, віднести готелі та «мебльовані кімнати» до категорії прибуткових будинків (хоч і відрізнялися рівнем комфорту, облаштуванням та ціною за проживання, приносили значні прибутки власникам).

Не можна пройти осторонь того факту, що кількість оголошень про пошук житла та реклами щодо оренди приміщень (особняків, будинків, дач, нежитлових приміщень, окремих кімнат) в рекламно-довідкових газетах та найбільш тиражованих періодичних виданнях Києва універсального тематичного навантаження (щоденниках «Киевская мысль» та «Киевские вести») протягом 1905-1914 рр. помітно зростає, у той час, коли газетна періодика громадсько-політичного спрямування публікує лише окремі оголошення оренди-найму житла. Так у рубриці «Квартири, дачі і приміщення» № 263 газети «Киевская мысль» за 22 вересня 1908 р. опубліковано 37 рекламних оголошення щодо оренди, найму та продажу [108]. В цьому ж виданні за 30 вересня 1909 р. поміщено 43 рекламні тексти вищезазначеного спрямування [109]. Натомість, щоденна українська газета «Рада» навіть не мала спеціально відведеної рубрики для висвітлення ринку нерухомості. Вищезазначене дозволяє констатувати нерівноцінність газетних видань як історичного джерела з вивчення проблеми, в залежності від тематичного спрямування, цільової аудиторії та періодичності виходу.

Помітне зростання попиту та пропозиції на київському ринку квартирних послуг обумовило необхідність виникнення рекламно-довідкових видань спеціального призначення – так званих квартирникових. У місті видавалися та розповсюджувалися по готелях, на залізничних станціях та у відомих ресторанах «Квартироуказатель г. Киева» (1906 р.), «Киевский квартирный

листок» (1910-1911 рр.) та «Киевский квартирный указатель» (1911 р.) [511, 512, 513, 506].

На сторінках спеціалізованої квартирної періодики редактори часто дотримувалися рубрикації, що відповідала призначенню площі («квартира», «особняк», «дача», «під магазин») із зазначенням кількості кімнат, особливостей розташування («вхід з двору» [204], «вхід з вулиці» [205], «тераса в сад» [204], «вітальня з балконом» [199], «з окремим парадним входом» [112]), наявних зручностей («парове опалення», «електричне освітлення» [111], «ванна» [201], «світлий балкон» [202], «телефон», «ліфт» [110], «кімната ізольована», «сонячна сторона» [111]) та адреси.

Така структура рекламних оголошень дає можливість не лише дослідити проблему забезпечення людей житлом та рівень благоустрою прибуткових будинків різного типу, а й прослідкувати цілісну картину розвитку житлового будівництва, орієнтованого на прибуток [432, с. 142].

Інколи для зручності за окремими підрубриками зазначали ділянки (райони) розташування будинків, виставлених на продаж чи для здачі у найм [366, с. 54]. Однокімнатні квартири, в основному, можна було знайти на вулицях Великій Васильківській, Михайлівській та Великій Житомирській. Багатокімнатні апартаменти, за даними київської газетної періодики, зосереджувалися в районі Липок та у найближчих околицях (головним чином, по вулицях Інститутській та Мало-Підвальной). За 1907-1912 роки у Києві звели майже 800 нових багатоповерхівок житлового призначення [544], майже половина з яких зафіксована міськими газетами на вулицях Великій Васильківській, Ковальській, Бульварно-Кудрявській, Великій Житомирській, Фундуклеївській, Пушкінській, Малій Володимирській, Маріїнсько-Благовіщенській та Ярославовому Валу, а «найщільніша забудова припадала на житлові квартали центру (Бульварну, Старокиївську та Подільську частини)» [449, с. 25].

За допомогою комплексного аналізу умов оренди-продажу, цінової політики власника у відповідності до площі помешкання та пропонованих

зручностей, можна прослідкувати найбільш сприятливі у той час для життя райони міста, визначити територіально так звані «елітні квартали» та ділянки розташування житлових будинків киян середнього достатку [432, с. 142].

Інформуючи читачів про житлову проблему в місті, газета «Киевские вести» 15 липня 1907 р. зазначає, що «Київ має плачевну репутацію найдорожчого міста в Росії [...]. Ті, що приїхали [...] навіть з Петербурга, ужахуються від наших цін на квартири і запевняють, що в Петербурзі квартири значно дешевші» [114]. Поряд з цим, кореспондент видання додає, що ціни піднімаються без всяких на те причин, а орендатори об'єднуються в негласні союзи і чинять свавілля. Як свідчить місцева преса, влітку 1907 р. вартість найму збільшилася на 25-30% для оренди великих та середніх за площею помешкань, а ціна на малі квартири, які знімалися переважно робітниками, піднялася до 50 % і становила майже половину заробітної плати наймача [114]. Це пояснює факт появи у місцевих газетах проблеми будівництва житла для малозабезпеченого населення, яке неодноразово піднімалося на засіданнях міської думи та знайшло відображення не лише у газетній періодиці громадсько-політичного та універсального спрямування, а й виданнях рекламного-довідкового характеру [128, 113].

Широко представлене в газетних публікаціях наповнення житлових інтер'єрів: вміщено інформацію про меблі, освітлювальні прилади, посуд, твори мистецтва тощо. Інколи зазначалися такі деталі як «піаніно на літній період», «англійське нове ліжко» [234], «можна з меблями» [201], «з кухонним начинням» [203], «з усіма зручностями» [200] тощо.

Поряд з цим, варто вказати на обмеженість газетних матеріалів як історичного джерела у вивченні планування, площі та традицій облаштування приватних будинків і садиб, які не здавалися у найм, дослідженні призначення в останніх житлових і господарських приміщень, визначенні наявних у них зручностей і т.д. Рекламні оголошення столярних, обойних, водопровідних та електро-технічних майстерень щодо ремонту меблів, прийому водопровідних замовлень, встановлення ванн з нагрівачами, облаштування і ремонту

електричного освітлення, телефонів, дзвінків та сигналізації, вміщених на шпальтах київських газетних видань, хоч і несуть відомості про систему пропонувану у місті послуг по благоустрою помешкань, однак, не дають можливості досліднику прослідкувати статистику домовласників, які користувалися вищезгаданими послугами, а відтак – і відстежити у відсотковому співвідношенні приватні будинки, які станом на 1905-1914 рр. були забезпечені каналізацією, водопроводом та іншими зручностями.

Натомість, варто відзначити, що часто до зручностей навіть прибуткових будинків рекламні оголошення відносили електричне освітлення, парове опалення та постачання артезіанської води. Така постановка проблеми дозволяє зробити висновок, що вищезгадані послуги у досліджуваній період залишалися далеко не найсильнішою стороною житлово-комунального господарства міста. У той час, як свідчать київські газети, більшість промислових об'єктів Києва вже користувалися благами електроенергії, а інколи несли й серйозні збитки від «пустощів електрики» [323]. Як приклад, може слугувати повідомлення, вміщене у № 57 видання «Киевское утро» за 12 серпня 1909 р., де зазначається наступне: «Вчера в 4.30 год. ночи на электрической станции [...] по Андреевской улице № 19, испортилась машинотурбина [...] остановились работы на всех ночных производствах, что пользуются электрической энергией. Особенно тревожные минуты пережили ранковые газеты, у друцї яких наступила велика перерва, і яким загрожувала небезпека не вийти своєчасною» [222]. Регулярним явищем для місцевої періодики є повідомлення про електрифікацію вулиць Києва та передмість, реклама продукції магазинів електроламп та ліхтарів [88, 314], поряд з якими вміщуються (значно рідше) рекламні оголошення лампадного масла та газових ламп, що нашоухує на думку про існування у місті 2 видів освітлення. І хоч електрика все більше входила у повсякденне життя мешканців Києва, як свідчать кореспонденти місцевих видань, електромережа у 1905-1914 рр. ще не встигла охопити всіх дільниць та ланок міського господарства.

Активно обговорювалися київськими газетними виданнями проблеми домовласників та наймачів, пов'язані з квартирними шкідниками (блошицями,

тарганами, мишами та пацюками), особливо у спальних районах поблизу торгових площ, промислових об'єктів та на околицях міста, неподалік сміттєзвалищ, де, крім усього, у літньо-осінній сезон господарі страждали ще й від нашествия мух. Поширеними на сторінках місцевих газет того часу є засоби від клопів, молі та гризунів, виробництво яких, головним чином, здійснювалося Товариством «Київська парфумерна лабораторія» [22, 23]. Серед засобів боротьби з мухами «були паперові стрічки на кухонних кватирках, стрічки-липучки під лампами... спеціальні скляні пастки з сироваткою тощо» [545].

Засвідчують київські газети і гостроту проблеми у місті квартирних крадіжок домашнім персоналом та професійними злочинцями, які особливо активізувалися в дачний сезон, коли житло лишалося без нагляду. З цього приводу видання «Южная копейка» лише за липень 1912 р. у рубриці «Різні різності» публікує 2 анекдоти, які в сатиричному світлі висвітлюють проблему. Перший, під назвою «На міській квартирі» має наступний зміст: «Двірник, зустрівши жильця, який повернувся з дачі: - Ваша квартира, пане, обікрадена. Жилець: - Чому ж Ви не повідомили мені про це на дачу!!! Двірник: - Так я думав, що Ви самі здогадаєтесь!» [249]. Продовжуючи тему, 2-й анекдот під назвою «Квартирошукачі» описує наступну ситуацію:

«- Що це означає: пустих квартир багато, а тих, що здаються, серед них мало?

- Багато квартир пустують тому, що вони обікрадені!» [248].

Хронікальні замітки місцевих газет дозволяють з'ясувати перелік речей, які найчастіше виносилися злочинцями з будинку, прослідкувати суми нанесених збитків та зміни орендних ставок на житло в залежності від локалізації злочинів по місту.

Цінними є газетні матеріали для вивчення побутових умов навчальних закладів Києва, міських лікарень та пунктів надання першої медичної допомоги. Особлива увага київської газетної періодики того часу приділялася побуту київських в'язниць, які розташовувалися неподалік від житлових масивів міста (наприклад, Лук'янівський тюремний замок), були розсадником

епідемій, помітно погіршували медичну статистику районів свого розташування та створювали психологічний дискомфорт для мешканців. Ціна оренди житла поблизу в'язниць, як свідчать газетні оголошення, була помітно нижчою, незалежно від побутових умов помешкання.

Варто відзначити, що інформація про побут київських в'язнів, яка регулярно публікувалася на шпальтах місцевих газетних видань, пояснює, чому камери ставали вогнищем найстрашніших інфекційних захворювань. Відповідь, насамперед, полягає в антисанітарії, недотриманні елементарних правил гігієни та раціоні харчування злочинців. Як підтвердження попередньо зазначеного, може слугувати одна з численних газетних публікацій під назвою «Виворіт Києва. Клоповники» (так у повсякденному спілкуванні містян називалися приміщення при поліцейських дільницях, де утримували заарештованих), надрукована в № 507 «Южной копейки» за 21 травня 1912 р., де зазначається наступне: «заарештований потрапляє [...] в клоповник, вся обстановка якого полягає в голих нарах і знаменитій «параші» - місткій посудині для природних потреб арештованих [...] Для спання ніяких постільних принадлежностей не передбачається, сплять прямо на голих дошках, користуючись своїми власними платтями [...] але саме страшне, що вночі буквально обліплюють комахи, а головним чином, клопи. Арештовані б'ють, душать клопів, але це не зменшує полчищ» [102]. Поряд з цим, кореспондент газети відмічає, що в'язні в «клоповниках» гарячої їжі не отримують, а лише «кормову» (суху), і лише ті заарештовані, що мають свої гроші (зароблені різними видами арештантської праці), харчувалися краще за власний кошт.

Таким чином, залишаючись невід'ємною частиною джерельного комплексу у вивченні проблем житлово-комунального господарства міста досліджуваного періоду, київські газети дають можливість вивчення квартирному ринку міста, дослідження житлових умов різних соціальних прошарків губерньського центру та яскраво відображають співіснування у міському побуті традицій та нових для міської спільноти того часу елементів благоустрою житла.

Нові соціально-економічні реалії початку ХХ ст. змінили потреби міста і у питаннях благоустрою. Київські газети 1905-1914 рр. публікують витяги нормативно-правових документів, оприлюднюють численні матеріали про заходи міської адміністрації щодо впорядкування та заощення вулиць, хронікальні замітки про розбудову каналізації та водопроводу, розширення телефонної лінії, інформують про систему громадського транспорту Києва тощо. Доцільним є використання газетної періодики і в процесі вивчення основних проблем міста у вищезгаданому напрямку.

Матеріали місцевих періодичних видань дозволяють прослідкувати географію заощення міських вулиць, тривалість ремонтних робіт та визначити частку міського бюджету, виділену адміністрацією Києва на цю справу. Газети засвідчують появу нових брукованих вулиць та ремонт старих мостових у центральній частині міста (по вулицях Хрещатик, Олександрівській, Фундуклеївській та ін.), у той час, коли «на фоні широкого благоустрою центру міста його промислові райони не відповідали елементарним санітарним нормам і були постійним вогнищем виникнення всіляких захворювань і епідемій» [542]. Заощення вулиць потребувало великих коштів, які, за даними місцевих газетних видань, не завжди чесно використовувалися міською владою. Так у № 42 газети «Киевское утро» за 28 вересня 1910 р. повідомляється: «В міську управу подано заяву домовласників, у якій вони вказують [...] при заощенні вулиць Плоської дільниці земля, пісок і сміття [...] береться із приватної садиби № 4 по Юрківській вул. і служить для власника садиби джерелом збагачення» [171]. Не вказуючи прямо на відмивання коштів, кореспондент прозоро натякає, що місто могло би брати цей матеріал на власній землі, що обійшлося б значно дешевше. Ще один випадок фіксує щоденник «Киевская мысль» від 15 жовтня 1908 р. у повідомленні під назвою «Про заощення Хрещатика», коли «гласний Шевельов подав у міську управу заяву про недоброякісність бетону, що використовувався фірмою «Кушть і Літке» при заощенні вулиці, однак, членом мостової комісії гласним Демченком цей бетон визнаний доброякісним» [183]. Поряд з цим, позивач скаржить, що Демченко змінив

уповноваженого контролювати роботи фірми на іншого, «який одночасно стояв десятником при мостових роботах і управляючим будинку гласного Демченко» [183].

Архівні матеріали підтверджують відомості київських газет про зобов'язання владою домовласників ще з середини ХІХ ст. запровадити посади двірників, на яких, згідно «Обов'язковими правилами про встановлення в Києві двірників» (1878 р.), окрім прямих службових обов'язків покладалися ще й нагляд за мешканцями будинку та донесення на неблагонадійних в поліцію [8, арк. 124-130]. Разом з тим, місцеві газетні видання 1905-1914 рр. засвідчують помітний брак останніх у той час та їх байдуже ставлення до роботи, що особливо гостро проявлялося взимку, коли випадав сніг, а покриті льодом ділянки тротуарів та вулиць призводили до численних людських травм. Відгукуючись на такий стан речей, київські газети, поряд з публікацією скарг міських жителів на незадовільний стан вулиць та тротуарів, нерідко вдавалися до сатири та жартів. Для прикладу, № 696 видання «Южная копейка» від 2 грудня 1912 р. у рубриці «Мотиви дня», посилаючись на офіційну статистику, згідно якої за 1 день було зареєстровано 11 травматичних випадків через непосипані піском тротуари, опублікувала гумористичний вірш наступного змісту:

«Ти, двірник, чистий печеніг,
 З російським лиш душком!
 Візьми мітлу! Змети-но сніг!
 Посип панель піском!
 Тебе б потрібно помелом
 Прогнати геть з двора:
 Сто двадцять перший перелом
 У місті був вчора...
 Дивися! Ще один упав:
 Тирчить в снігу носок.
 Ти б краще в двірницькій не спав,
 А сипав скрізь пісок...» [160].

Продовжуючи проблему міського благоустрою в цілому та очистки вулиць зокрема, окремого вивчення заслуговує проблема взаємин «трамвайного товариства» з містом та його жителями. Зважаючи на те, що діяльність Бельгійського акціонерного товариства київських трамваїв безпосередньо стосувалася багатьох сторін міського повсякдення (мобільності населення, благоустрою, ремонту доріг, електропостачання), інтереси акціонерів та мешканців міста (особливо домовласників) часто перетиналися, неодноразово створюючи конфліктні ситуації [443, с. 117], особливо щодо прибирання мостових та вулиць. Прикладом такого роду непорозуміння може слугувати замітка «До прибирання вулиць», опублікована газетою «Киевская жизнь» 27 листопада 1912 р., в якій повідомляється наступне: «Депутат думи Е. Екстер подав міському голові заяву, в якій вказує, що міська поліція змушує домовласників прибирати обочини мостових, що прилягають до їх садиби по декілька разів на день у той час, як частина мостової, що знаходиться в межах трамвайних шляхів, залишається неприбраною і брудною [...] що змушує в центрі міста ходити по грязюці» [149]. В свою чергу № 359 газети «Киевлянин» за 30 грудня 1905р. у замітка під назвою «Трамвай зійшов через сніг» інформує: «Внаслідок густого снігу, що випав протягом ночі, вчора рух трамваїв у місті був вкрай ускладненим, на деяких ділянках зовсім припинений [...] в декількох випадках зійшли з рейок вагони» [305]. Тому й не дивно, що міська влада часто вдавалася до штрафів Товариства. Місцеві газети зберігають відомості про чисельні санкції, які інколи досягали великих розмірів [70, 212]. Лише взимку 1908 р. за невчасне прибирання снігу і змітання його на суміжні мостові, організація була оштрафована на суму 7 тис. 343 руб. Інколи «трамвайному товариству» вдавалося оскаржувати рішення і ухилитися від оплати штрафу.

Часто київською поліцією, покликаною слідкувати за дотриманням благоустрою та санітарних норм у місті, накладалися і численні штрафи на домовласників, які не завжди виконували покладені на них обов'язки за власні кошти облагороджувати прилеглу до садиб площу, ремонтувати тротуари, паркани та встановлювати ліхтарні стовпи тощо. Матеріали київських газет

досліджуваного періоду дозволяють прослідкувати розміри адміністративних стягнень, які, як правило, коливалися від 25 до 100 руб. і передбачали можливість заміни арештом, у випадку неспроможності порушника сплатити суму такого розміру [20].

Невпорядковані належним чином базарні площі також завдавали клопоту міській владі та провокували часті скарги містян на бездієвість київської поліції. Прикладом вищезазначеного може слугувати хронікальна замітка під назвою «Міський благоустрій», опублікована у № 81 провладного щоденника «Киевлянин» за 21 березня 1908 р., в якій зазначається наступне: «Вчора ми сповіщали про неможливий стан Сінного базару. Але виявляється, що інші базарні площі знаходяться в ще більш жахливому стані [...] Тепер, коли сніг і лід розтанули, все це відкрилося і почало розкладатись [...] Не дивлячись на це, міська влада повністю припинила прибирання площ від нечистот» [74]. Поряд з цим, кореспондент газети повідомляє, що «всі базарні торговці і торговки обкладалися спеціальним збором на очистку базарних площ» [74], а вина за антисанітарію «падає на міську поліцію, в обов'язки якої входить слідкувати за виконанням постанов, виданих міською управою і складати протоколи за порушення цих постанов» [74].

Як свідчать київські газетні видання 1905-1914 рр., розвиток міського громадського транспорту також не найкращим чином відобразився на замощених вилицях та мостовому покритті, вибоїни в яких домовласники лагодили шляхом засипання останніх сміттям та гноєм, від чого «у вологі періоди року, окрім нестерпного смороду, породжувалася холера та інші хвороби» [14, арк. 22-45].

Активно піднімалася на сторінках київських газет проблема міського водогону та каналізації, які до початку Першої світової війни помітно розширилися та модернізувалися. Так, за свідченнями місцевих кореспондентів, з 1908 р. київський водогін працював тільки на артезіанській воді, повністю відмовившись від водопостачання з забрудненого Дніпра, а «загальна кількість поставленої у жовтні 1908 р. артезіанської води становила 1,450 000 відер на

добу» [24] і продовжувала невпинно зростати. Вже в червні 1909 р. газета «Киевские вести» зафіксувала зростання показників до 1 940 000 відер на добу, зазначаючи при цьому, що така цифра «майже достатня для населення м. Києва, а в скорому часі кількість артезіанської води досягне 2, 5 млн. відер на добу» [279]. Виконання зазначеного газетами плану підтверджується архівними матеріалами, відповідно до яких на кінець 1913 р. мережа водогону становила 185 км., добовий видобуток води сягнув передбачуваної позначки, а водопроводом користувалося 4 094 садиби (майже 40% київських домовласників) [9, с. 5-16]. Визначення кількості користувачів водогону відбувалося за допомогою водомірів – спеціально підготовлених лічильників, які встановлювалися споживачами за власний кошт, у той час, коли, за даними газетних матеріалів, містянам дозволялося безкоштовне використання води при гасінні пожеж та для поливу вулиць. Найбідніші ж кияни мали право отримувати воду безкоштовно з вуличних кранів та басейнів, але лише відрами та глеками [471, с. 53].

Повідомляють київські газетні видання і про регулярні суперечки між Київським товариством водопостачання та міською громадськістю щодо якості питної води, несправності окремих частин водопроводу, поливки вулиць, ремонту та буріння нових артезіанських свердловин, відведення під останні земельних ділянок тощо. Аналіз місцевої преси дозволяє прослідкувати і головну причину конфліктних ситуацій, що полягала у практичній безконтрольності містом роботи Товариства, яке діяло на акціонерних засадах як приватна організація і було викуплене містом лише в 1914 р., хоча газетні рядки досліджуваного періоду фіксують ще декілька спроб викупу водопроводу містом, які завершувалися нічим.

Особливого розголосу в київській газетній періодиці набуло протистояння в напрямку водопостачання між населенням та акціонерами влітку 1909 р., коли, на ґрунті недостачі питної води через запровадження нової каналізаційної системи, Товариство, для розширення водопровідної мережі, «вимагало від міста підвищення оплати за 100 відер з 12 коп. до 18 коп.» [279].

Як свідчить газета «Киевские вести», для залагодження протиріч між містом та організацією 16 червня 1909 р., за участі київського губернатора камергера О. Гирса, віце-губернатора О. Чихачова, міського голови Г. Дьякова та інших високопосадовців, проведено нараду по водопровідному питанню та створено спеціальну погоджувальну комісію на чолі з Г. Дьяковом, мета якої полягала у вирішенні конфлікту. Адміністративні заходи до керівників та власників Товариства водопостачання так і не були прийняті, хоча цього вимагали окремі представники міської думи [279].

Не менш жваво на сторінках київських газет обговорювалися проблеми та перспективи міської каналізації, котра, порівняно з водопроводом, почала будуватися відносно пізно (прокладання першого трубопроводу почалося лише в 1893 р.), але доволі швидкими темпами і стала свіжою темою для місцевих кореспондентів. Газетна періодика того часу переповнена повідомленнями та замітками під назвами «Експертна каналізаційна комісія» [87], «До питання міської каналізації» [117], «Роботи по розширенню мережі міської каналізації» [246] та ін.

Аналіз газетних матеріалів 1905-1914 рр. дозволяє визначити довжину та райони проходження каналізаційної системи, виявити основні труднощі її будівництва, функціонування, подальшого розширення та реорганізації. Публікації місцевих газет засвідчують: не дивлячись на оперативність робіт Київського товариства каналізації, до початку революції 1905-1906 рр. (під час будівництва першої черги), ще не були каналізовані Печерськ, Плоська, Лук'янівська міські дільниці та передмістя, а основна діяльність Товариства зосередилася у так званому «верхньому місті». Регулярні ж скарги міщан на згадувану вище сторону благоустрою лише підтверджують висновки місцевих краєзнавців про те, що в перші роки нового століття «київська каналізація ні за розмірами, ні за технічно-санітарними можливостями не відповідала потребам великого міста» [471, с. 56]. Натомість, преса фіксує цілий ряд випадків порушення Товариством санітарних норм, публікує факти спуску нечистот з каналізації у Дніпро, затоплення відходами цілих садиб і т.д. Прикладом

попередньо зазначеного може слугувати замітка під назвою «Затоплення нечистотами», опублікована в рубриці «Хроніка» щоденника «Киевская мысль» за 1 лютого 1908 р., де зазначається наступне: «каналізаційні нечистоти переповнили поля зрошення, потім у великій кількості проникли в садибу Василя Куня і стали заливати інші садиби [...] Поліцією по заяві жителів складений протокол для притягнення каналізаційного товариства до відповідальності» [95]. Тому ніяких суперечок та заперечення, а лише позитивні передбачення викликали серед кореспондентів міських газет ліквідація в березні 1908 р. Київського товариства каналізації та передача каналізаційного підприємства місту. Того ж року було розроблено проект розбудови каналізаційної системи, відповідно до якого передбачалося поширення каналізації всіма частинами Києва [10, арк. 14-15, арк. 76-77], а вже 4 лютого 1909 р. щоденник «Киевская мысль» інформує про перебіг в будинку генерал-губернатора наради, яка відбулася 2 дні перед тим і стосувалася здачі робіт 2-ї черги по розширенні каналізації в місті архітектору Городецькому. Обговорення цієї проблеми та можливі варіанти подальшого будівництва піднімалися й на сторінках інших періодичних видань міста – газет «Киевлянин», «Рада», «Последние новости», «Киевское утро» та ін.

Аналіз газетних матеріалів засвідчує появу у цей час нових каналізаційних мереж та реконструкцію вже існуючих (зокрема подільської), інформує про будівництво та роботу з 1910 р. Звіринецької насосної станції (розміщеної в районі Лисої гори), а також – окремих каналізаційних мереж Києво-Печерської лаври та Кадетського корпусу. До початку Першої світової війни було каналізовано Лук'янівку, Куренівку, весь Печерськ та частково передмістя, відомості про що знайшли місце на сторінках місцевої періодики.

Поряд з усіма зручностями міського благоустрою, київськими газетними виданнями відображена низка аварійних ситуацій, зумовлених підземними роботами на гористому рельєфі та різного роду будівництвом. Проведення трамвайних та фунікулерної ліній, водопроводу і каналізації створили проблему гірських зсувів, провалів. Останні часто супроводжувалися повним

чи частковим руйнуванням садиб, житлових будинків та споруд господарського призначення, що не могло пройти осторонь київських газет. Преса рясніє повідомленнями під назвами на зразок «Зсуви» [284], «В боротьбі зі зсувами» [33], «Зсув гори» [283] та ін. За даними газети «Киевское утро» від 28 вересня 1910 р., тільки на одній лук'янівській ділянці, відповідно до офіційного рапорту поліції, отриманого членом мостової комісії депутатом Демченко, вулиць, де в місцях прокладання каналізації утворилися провали, ями та іншого роду руйнування, протягом вересневого огляду виявлено 17 [167].

В київських газетах 1905-1914 рр. вміщено багато публікацій про зсуви як одну з найгостріших проблем міста. Особливо це стосувалося територій Печерської ділянки, Андріївського узвозу, Аскольдової могили та району сучасної дніпровської набережної. Газетним рядком неодноразово проходить питання укріплення схилів та обговорення інших протируйнівних заходів, які проводилися міською думою в цей час. Аналіз газетних матеріалів засвідчує витрату значної частки міського бюджету на збереження рельєфу, однак систематично заходи боротьби із зсувами почали проводитися лише з 1907 р., а відповідно до офіційних даних міської адміністрації, починаючи з останнього десятиріччя ХІХ ст. і до 1914 р. зсуви охопили майже 110 гектарів, зруйнували 32 будинки, 8 з яких були побудовані з каменю (господарські споруди не враховувалися) [471, с. 49].

Цінними є газетні публікації у вивченні проблеми благоустрою приміських зон та дачних поселень. Повідомлення та хронікальні замітки під назвами «Трамвай Київ-Слобідка-Дарниця-Бровари» [304], «Благоустрій Деміївки» [27], «До благоустрою Пущі-Водиці» [107], «До будівництва трамваю на Деміївці» [137] та інші, опубліковані міськими газетами 1905-1914 рр., дають можливість досліднику поетапно прослідкувати основні заходи київської адміністрації щодо проведення телефонної лінії на околицях міста, будівництва там трамвайних ліній, водопроводу, замощення та освітлення вулиць тощо. Варто відмітити, що кількість такого роду повідомлень помітно

зростає в останні передвоєнні роки і свідчить про ріст міського населення та розширення площі Києва.

Територіально-демографічне зростання Києва на початку ХХ ст. сприяло швидкому розвитку транспортного господарства, як невід'ємної складової міського благоустрою: розбудовуються трамвайні лінії, проводяться спроби введення автобусного сполучення тощо. Помітно зростаюча кількість автомобілів у Києві напередодні Першої світової війни та електрифікація трамваю започаткували новий етап у розвитку міської інфраструктури і детально описані місцевою газетною періодикою. Офіційні публікації, хроніка, оголошення, замітки, звернення, повідомлення, опубліковані на сторінках київських газет 1905-1914 рр., дають змогу простежити розвиток транспортного сполучення в різних районах міста, визначити цінову політику, графіки руху міського транспорту, залізничних та річкових перевезень тощо.

З кінця ХІХ ст. Київ поповнив число міст Російської імперії, де було прокладено залізницю [395, с. 11]. Така подія також не могла пройти осторонь періодичної преси. Протягом усього досліджуваного періоду на сторінках переважної більшості київських газет, за виключенням видань професійного спрямування та окремих громадсько-політичних друкованих органів, вміщувався розклад руху поїздів [424, с. 38]. Детальний аналіз транспортно-довідкової інформації щоденних газет «Киевлянин», «Киевские вести» та «Последние новости» дозволяє відстежити зміни розкладу руху залізницею. Останні вносилися двічі на рік: 18 квітня та 15 жовтня поточного року [256, 290]. Велика кількість заміток та оголошень про продаж з публічного торгу вантажів на станціях «Київ І» та «Київ ІІ», повідомлення про роботу залізничних майстерень, будівництво колій, залізничних мостів, а також - відстежені дописувачами газет кількісно-часові зміни в системі залізничного сполучення, підтверджують думку про те, що Київ на той час був великим залізничним вузлом Південно-Західного напрямку. Тут перетиналися кілька залізнодорожних ліній: «Південно-Західна» (15 сполучень), «Московсько-

Києво-Воронежська» (5 сполучень) та «Києво-Полтавська» (3 сполучення) [257].

Окрім пасажирських перевезень, газетна періодика містить відомості про кур'єрські, поштові, товарно-пасажирські та змішані поїзди, які з'єднували Київ з найбільшими містами як самої Російської імперії, та і ближнього зарубіжжя (Варшавою, Брестом, Калишом, Петербургом, Москвою, Курськом, Воронежем, Одесою, Харковом та ін.). Газетні матеріали дають вичерпну статистику руху потягів, що дозволяє відслідкувати масштаби та швидкість залізничного перевезення, кількість поїздів на певний напрям, їх типи та вартість послуг.

Окремо від поїздів дальнього сполучення на сторінках газетної періодики Києва 1905-1914 рр. виділяються так звані «дачні поїзди», які станом на 1907 р. курсували щоденно за напрямком «Київ-Фастів», «Київ-Боярка», «Київ-Тетерів» та «Київ-Дарниця-Бориспіль» [79]. Протягом наступних років прослідковується розширення дачного напрямку. З 1909 р. починають щоденно курсувати потяги приміського сполучення «Київ-Мотовилівка» та «Київ-Бородянка». Ущільнення графіку в літній сезон та тарифи на послуги перевезення свідчить про популярність дачного дозвілля не лише серед заможних киян, а й містян середнього достатку.

Важливим джерелом для дослідження водного транспорту виступає щоденне видання Київського округу шляхів сполучення «Днепровские судоходные листки» (1905-1908 рр.), перейменоване з серпня 1908 р. на «Судоходный листок Киевского округа путей сообщения» (1908-1911 рр.). Відповідно до програми, газета мала чотири відділи: адміністративний, довідковий, судноплавний та відділ подій. Таким чином, на перших сторінках видання друкувалися накази Міністерства шляхів сполучення та розпорядження начальника Київського округу з питань судноплавства. Різномісну інформацію містив довідковий відділ, де можна почерпнути відомості про зміни у графіках руху, відміну певних рейсів, рівень води в Дніпрі та ін. Відділ подій інформував щодо скупчення суден, загородження плотами, пожежі, посадки на міліну та

інші аварії, які на той час були далеко не поодиноким явищем [239, 240, 252]. Як правило, це стосувалося вантажних суден, рідше трапляється інформація про затонулі пасажирські кораблі.

Щоденні пасажирські перевезення здійснювалися в 1905 р. за напрямками «Київ-Катеринослав», «Київ-Черкаси», «Київ-Гомель», «Київ-Чернігів» та «Київ-Чорнобиль». Протягом наступних років мережа водного сполучення розширюється: в 1907 р. додається Києво-Пінська, Києво-Могилівська, Могилево-Оршанська та Гомеле-Вятківська гілки [214], а з червня 1913 р. судна починають курсувати у бік Ржищева; у тому ж 1913 р. відкрито ще одну – дачну лінію «Київ-Плюти», пасажирські перевезення якою здійснювалися з періодичністю один раз на день [215]. Окрім пасажирських суден по всіх лініях здійснювалися рейси товарно-пасажирських та поштово-пасажирських перевезень.

Не зважаючи на небезпеку пересування водою, пасажирські кораблі ходили перевантажені, особливо в літній сезон. З метою унормування перевезення Правління Київського округу шляхів сполучення видавало додаткові нормативні акти, які «негласно» давали можливість порушувати встановлені норми безпеки. Яскравим прикладом вищезазначеної тези може слугувати «Циркулярне розпорядження Правління Київського округу шляхів сполучення» від 12 травня 1906 р. за № 7273, опубліковане в № 52 «Днепровских судоходных листков» за цей же рік. У документі зазначалося, що Правління округу, у зв'язку з масовим рухом робітників на Південь, а також - богомольців у м. Київ, на основі примітки до п. 3 «Тимчасових санітарних правил» дозволяє Управлінню пароплавних товариств з 13 травня по 15 червня цього року перевезення пасажирів по лініях: «Гомель-Катеринослав» і «Чернігів-Київ» на верхніх незакритих палубах громадських пароплавів, згідно норм, визначених в окремоті для верхніх палуб кожного пароплаву» [261]. Як свідчать газетні матеріали, ці норми неодноразово порушувалися самими екіпажами суден.

Згідно розпорядження Київського округу шляхів сполучення, вміщеного на сторінках вищезгаданого видання за 22 березня 1906 р., на кожному пасажирському судні в обов'язковому порядку мала зберігатися книга для запису скарг. Зазначалося, що «згідно існуючим правилам, записані в ці книги скарги і заяви повинні супроводжуватися чіткими підписами [...] заявників і присутніх при цьому свідків, пасажирів чи сторонніх осіб із зазначенням місця їх постійного проживання» [209]. Аналіз вимог до оформлення скарги дозволяє припустити, що процес пошуку свідків, які погодилися б зазначити постійну адресу, міг супроводжуватися певними труднощами: обережністю людей до такої офіційності, відсутністю постійного місця проживання (значний відсоток пасажирів, як уже зазначалося раніше, були сезонними робітниками, частина проживала в орендованому помешканні, що на початку ХХ ст. стає буденним явищем). Тож у даному випадку важко дати оцінку ефективності такого засобу контролю, як книга для запису скарг, без залучення до вивчення проблеми інших видів історичних джерел, керуючись лише даними газетних матеріалів.

З кінця ХІХ ст. у Києві з'являється міський рейковий транспорт – кінний трамвай, лінії якого проходили за напрямками головних транспортних потоків міста: Поділ, Хрещатик, Велика Васильківська, Печерськ та ін. Будівництво та експлуатацію конки здійснювало спеціально створене з цією метою акціонерне Товариство Київської Міської Залізниці (серед киян побутовала назва «трамвайне товариство») на чолі з відомим на той час інженером та підприємцем Амандом Струве [443, с. 113]. Попит на трамвай та певні технічні труднощі, викликані гористим рельєфом Києва, зумовили необхідність електрифікації рейкового транспорту і вже 1 червня 1892 р. відкрито електричну ділянку від Царської (нині Європейської) до Олександрівської (сьогодні носить назву Контрактової) площ. Як свідчить газетна періодика Києва, протягом досліджуваного періоду вся мережа трамвайних колій була електрифікована, витіснивши при цьому бюджетно не вигідні кінну та парову тягу.

У вересні 1904 р., по смерті відомого київського мецената Лазаря Бродського [235], який у той час був власником більше 65% акцій Товариства, контрольний пакет переходить у руки бельгійцям. 5 січня 1905 р. організовано Бельгійське акціонерне товариство київських трамваїв, з яким і пов'язана історія розбудови та експлуатації рейкового сполучення міста досліджуваного періоду.

Аналіз газетних матеріалів дозволяє прослідкувати тарифи на пасажирські та вантажні перевезення, умови проїзду, визначити тривалість руху між окремими ділянками, виявити категорії міського населення, які могли користуватися умовами пільгового проїзду тощо [424, с. 40]. Варто відмітити, що переорієнтація у володінні контрольного пакету акцій з січня 1905 р. на користь бельгійського капіталу не супроводжувалася підвищенням тарифів: розмір плати за ділянку встановлювався Договором між Київською міською управою та А. Струве, підписаним ще влітку 1889 р., залишався незмінним до осені 1914 р. включно.

Трамвайні лінії розбивалися на окремі тарифні дільниці, відстань між якими коливалася від 1,8 до 2,3 км.; проїзд однією дільницею становив 5 коп. При беззупинному курсуванні лінією пасажир отримував знижку – мінус 2 коп. за другу і кожен наступну дільницю.

В 1912 р. введено в експлуатацію Слобідський мототрамвай (або ж Дарницький), маршрут якого визначався дільницями «Передмостова Слобідка» (сучасний Гідропарк) – «Микільська Слобідка» – «Дарниця»; вартість проїзду всією лінією становила 15 коп. [172, 303]. Ціни на дачні лінії в сторону Святошино та Пущі-Водиці були ще вищими, але ці напрямки не розраховувалися на щоденні поїздки і переповнювалися, головним чином, в дачний сезон.

Міська адміністрація була зацікавлена у викупі трамваю, який приносив колосальні прибутки. Так як у договорі 1889 р. передбачалася можливість викупу підприємства містом через 25 років за суму, що дорівнювала подвоєному чистому доходу товариства за останні 5 років перед викупом [441,

с. 39] і цей термін спливав у 1914 р., потрібно було сприяти зменшенню попиту на рейкове перевезення і тим самим зменшити дохід акціонерів. У 1913 р. місто організувало автобусне сполучення, як альтернативу трамваю.

Залишаючись головним рупором новин, київська газетна періодика активно долучилася до інформування мешканців міста про новий вид транспорту: його запровадження, схему руху, тарифи на послуги та умови проїзду. Найбільш активно проблема обговорювалася на сторінках офіційних «Київських губернських ведомостей» та «Київлянина».

Матеріали газетних видань засвідчують придбання містом 5 автобусів німецької фірми «Бенц», 4 з яких мали регулярно знаходитися в русі, 5 – резервний, був запасним на випадок псування одного з чотирьох [104]. Запроєктували дві маршрутні схеми: «Олександрівська площа - Виставка (сьогодні – район НСК «Олімпійського»)» та «Олександрівська площа – залізничний вокзал (який у той час знаходився в районі сучасної Либідської)». Як і трамвайні лінії, автобусні маршрути поділялися на тарифні ділянки, при вартості проїзду у розмірі 10 коп. за першу ділянку і відповідно по 5 коп. за кожну наступну [36]. Зранку до 12 години дня плата за проїзд в межах однієї ділянки понижувалася з 10 коп. до 5 коп. Такі заходи приймалися з ціллю «дати можливість користуватися автобусним сполученням службовцям громадських і державних закладів, приватних підприємств і взагалі особам з незначним достатком» [104]. Автобуси курсували від 8 ранку до 11 вечора.

Опублікована в № 54 «Київських губернських ведомостей» від 28 травня 1913 р. інформація про автобусне сполучення, розділена на окремі параграфи: «Про порядок руху автобусів», «Про порядок користування автобусами» та «Про порядок обслуговування автобусів», проливає світло на основні аспекти роботи безрейкового громадського транспорту Києва.

Згідно порядку руху, допущені до курсування автобуси мали «першу після трамваїв чергу старшинства по відношенню права на шлях» [185]. Автобуси повинні зупинятися лише для пропуску хресних ходів, пожежних обозів, похоронних процесій, військових частин, що проходили та зімкнутих

рядами вихованців навчальних закладів і притулків. Щодо обмежень у користуванні вищезазначеним видом транспорту, підкреслювалося, що: «забороняється займати в автобусі місць більше визначеного для нього числа, користуватися правом на проїзд особам в нетверезому стані, хворим чи одягнутим в брудний одяг, людям, які перевозять тварин, ношу з неприємним запахом чи з великими об'ємами» [186]. Цікавим залишається факт, що в число осіб, яким заборонявся проїзд, були включені і жінки, котрі не мали захисних наконечників на шляпних булавках.

Як інформують місцеві газети, «не дивлячись на встановлення тарифу, що перевищував вдвоє тарифи міської залізної дороги, автобуси часто абсолютно заповнюються публікою і за час експлуатації дають в середньому, при погашенню всіх експлуатаційних витрат по амортизації, до 15 руб. в добу чистого прибутку з кожного автобуса» [104]. Тому перші місяці курсування автобусів по місту можна визначити як доволі прибуткові.

Така ситуація тривала не довго. У гонитві за наживою, водії ставали все більш некеровані, витворяли на дорогах те, що кореспонденти київських газет нарекли «скаженною їздою». Прагнучи взяти якомога більше пасажирів, які чекали на трамвайних зупинках, машини набирали шаленої швидкості, що призводило до численних аварій. Газетна хроніка того часу рясніє відомостями про зіткнення автобусів з візниками, трамваєм, про травмування пішоходів. Все це зумовило збитковість безрейкового громадського транспорту: доходи, отримані від перевезення пасажирів станом на листопад 1913 р. вже не покривали витрати на ремонтні роботи [37].

Майбутнє автобусного підприємства було остаточно вирішено після того, як на розі Маріїнсько-Благовіщенської та Кузнечної (нині - Антоновича) вулиць в ніч на 13 грудня автобус № 1 згорів від займання бензину в карбюраторі [231]. Приводом до відміни курсування автобусів послужили значні збитки, принесені місту протягом останнього року.

Таким чином, автобусне сполучення, намагаючись створити альтернативу рейковому громадському транспорту, проіснувало в Києві трохи більше 1,5

року. Як свідчать дані київської газетної періодики, принісши значні збитки місту, автобусний рух визнаний безперспективним. До нього повернулися лише в 1925 р.

Протягом 1908-1914 рр. на сторінках періодичних видань все частіше з'являються відомості про автомобільний рух на дорогах Києва. Найактивніше відгукнулося на появу нового виду транспорту офіційне газетне видання «Киевские губернские ведомости», на сторінках якого вміщувалися відомості про порядок реєстрації машин, загальні правила руху автомобілів та екіпажів тощо. Згодом до загального джерельного комплексу у вивченні вищезгаданого транспортного засобу долучаються інші видання, головним чином, рекламно-довідкова газетна періодика, де можна почерпнути відомості про вартість автомобілів, пропонованих для продажу, їх виробника, цінову політику щодо ремонту та страхування машин, місця локалізації основних центрів продажу тощо [424. с. 42]. Матеріали рекламних оголошень, вміщених на сторінках газет «Киевская мысль», «Киевские вести» та «Последние новости» засвідчують продаж у Києві автомобілів «Мерседес», «Грегуар», «Адам-Опель», «Делоне-Бельвіль» та «Кейс». У місті на той час також були відомі машини американських марок «Форд», «Додж», французьких «Пежо» та «Берліє», чеських «Лаурін і Клемент».

Протягом 1908-1914 рр. «Киевские губернские ведомости» інформували громадськість про порядок та правила користування новим видом транспорту [258, 259].

Публікація в газетах досліджуваного періоду тарифної сітки та правил користування «найманним автомобілем», засвідчує появу нового виду транспортних послуг: київськими вулицями починає курсувати таксі. Станом на квітень 1913 р. проїзд для 2 осіб на найманому автомобілі без встановленого таксометра обходився вдень за перші 10 хв. їзди чи стоянки – 40 коп. (з 7 год. ранку до 12 год. ночі), за кожні наступні 5 хв. – 25 коп., за годину ж проїзду чи стоянки – 2 руб. 50 коп.; вночі за перші 10 хв. – 50 коп., за кожні наступні 5 хв.

– 25 коп., за годину їзди (стоянки) – 3 руб. [299] По таксометру вартість встановлювалася не за час, а за кількість верств.

Цікаво, що від вокзалів, річкової пристані, театрів, цирків та інших розважальних закладів, після закінчення в них заходів, до встановленого тарифу додавалося ще 40 коп. Окремий преїскурант цін існував також на перевезення багажу. Тож проїзд на приватному автомобілі був найдорожчими з усіх транспортних послуг Києва 1905-1914 рр. і орієнтований, головним чином, на заможні верстви населення (містянину середнього достатку за годинний проїзд потрібно було віддати майже десяту частину місячного доходу).

Отже, газетна періодика Києва 1905-1914 рр. дає різнобічну інформацію для дослідження проблеми житлових умов Києва, міського благоустрою та транспортного забезпечення губернського центру досліджуваного періоду. Грунтовний аналіз матеріалів, вміщених на сторінках газет, дозволяє прослідкувати заходи міської адміністрації щодо впорядкування та заощення вулиць, розбудову каналізації та водопроводу, розширення телефонної лінії та інші ланки благоустрою Києва, дослідити його інженерно-транспортну інфраструктуру, графіки руху міського громадського транспорту, річкових і залізничних перевезень, визначити тарифи на проїзд, умови перевезення тощо. Статті та замітки аналітичного жанру дозволяють сформулювати уявлення про мету та характер основних завдань у межах житлово–комунального господарства та транспортної галузі, які ставилися перед містом у ті роки [424, с. 43]. Подаючи оголошення й довідкову інформацію про рівень попиту та пропозиції на житло і різні види транспортних послуг, газети Києва 1905-1914 рр. є невід’ємною частиною джерельного комплексу у вивченні матеріально-побутової складової міського повсякдення того часу.

4. 2. Висвітлення в газетах питань охорони здоров'я, відпочинку і спортивного дозвілля

У досліджуваній період Київ стрімко розвивався як великий промисловий, торгово-економічний, транспортний та культурний центр Південно-Західної частини Російської імперії. Індустріалізація промисловості, поява міського рейкового транспорту, розширення водопровідної системи та будівництво каналізації сприяли поглибленню урбанізаційних процесів. Невід'ємною частиною життя киян стає активне дозвілля, зароджується нова масова культура, орієнтована, головним чином, на середні клас, розширюється спектр медико-рекреаційних послуг. Разом з тим, актуальною проблемою міського повсякдення стає екологічний дисбаланс, антисанітарія та неготовність міської адміністрації оперативно реагувати на виклики нової індустріальної епохи в питаннях охорони здоров'я та епідемічного благополуччя населення [420, с. 180].

Газетна періодика, покликана задовольняти зростаючі інформаційні запити міського соціуму, відображала кийвське повсякдення практично погодинно і сьогодні займає важливе місце у загальному джерельному комплексі при вивченні різних сторін життя киян.

Сторінки газетних видань міста 1905-1914 рр. дають змогу досліднику відстежити систему установ адміністративного призначення, лікувальних, аптечних та медико-рекреаційних закладів, покликаних задовольняти потреби і запити містян у питаннях охорони здоров'я, визначити основні проблеми медицини Києва того часу, шляхи їх вирішення тощо.

Місцева преса досліджуваного періоду підтверджує відомості краєзнавчої літератури та архівних матеріалів про те, що «організацією охорони здоров'я в Києві займалась окружна інспектура охорони здоров'я» [537], яка складалася з різних спеціалізованих структур, в тому числі і Міського відділу охорони народного здоров'я [182]. Як свідчить кийвська газетна періодика, в губернському центрі протягом 1905-1914 рр. функціонували міські лікарні, що знаходилися на балансі кийвської адміністрації, медичні заклади, створені на

громадський кошт та за сприяння відомих меценатів, клініки при монастирях, спеціалізовані центри медичного факультету Київського університету, Товариство швидкої медичної допомоги, що почало діяти у місті ще з кінця XIX ст., а також – ціла низка приватних лікарень та медичних кабінетів, відомості про які несуть газетні сторінки. Змістове наповнення тогочасної газетної продукції дає змогу визначити структури закладів медичного призначення, кількість фахівців у кожному з них, прослідкувати безперервно кількість хворих протягом 1905-1914 рр. у найбільших міських лікарнях (Олександрівській, Кирилівській, Лаврській, Єврейській та Військовому госпіталі) за співвідношенням «Поступили » - «Вилікувані» - «Померлі», дослідити поширені хвороби, відстежити періоди епідемій (холери, тифу, сухот, віспи та ін.) і способи боротьби з останніми.

Публікації газетних видань Києва того часу підтверджують висновки місцевих краєзнавців про те, що медичні послуги були не безкоштовними, а плата за лікування у більшості лікарень міста, «приймалася за місяць уперед при госпіталізації і коливалася від 1 крб. на добу в окремому номері до 30 коп. у загальній палаті для киян і до 80 коп. для приїжджих» [539]. Не можна оминати і той факт, що поряд з платними послугами, лікувальними закладами міста, в тому числі і приватними, передбачалася безкоштовна медична допомога, орієнтована, як правило, на осіб низького матеріального достатку, не здатних оплатити послуги фахівця. Розлогі відомості місцевих газетних видань про розгул холери, туфу та венеричних захворювань серед киян, дозволяють припустити, що подібного роду заходи вживалися з метою максимально знешкодити інфекцію. Довідкові відділи київських газет 1905-1914 рр. повідомляли читачів про пункти надання безкоштовної медичної допомоги, години прийому по різних захворюваннях та чергових лікарів, які постійно змінювалися [62, 64, 291].

Так у повідомленні під назвою «Лікарська допомога», надрукованому у № 699 за 5 грудня 1912 р. газета «Южная копейка» інформувала своїх читачів про безкоштовні медичні послуги, які надавалися в амбулаторній приймальній

при Олександрівській лікарні. Щодо безкоштовного прийому хворих зазначалося наступне: «Середа. Від 10-2 год. лікар С.О. Ром по внутрішніх хворобах, з 10-2 год. лікар Бушеєв по хірургічних хворобах, з 9-11 год. лікарі Давідсон, Гільчер по жіночих хворобах, з 11-12 год. лікар Кодиш по дитячих хворобах, з 11-1 год. лікар Маньковський по нервових хворобах, з 1-2 год. – лікар Хоршак по хворобах вуха, горла і носа, з 1-2 год. лікар Фудаковський по сечо-статевих хворобах» [53]. Наступні випуски газети фіксують зміну днів, часу прийому та чергових лікарів, у той час, коли класифікація захворювань залишалася сталою.

Поширеною для Києва досліджуваного періоду була практика надання безкоштовних медичних послуг приватними лікарями та закладами, які знаходилися при медичному факультеті Київського університету та спеціалізованих лікарських школах. Так безкоштовне лікування киянам низького матеріального достатку пропонували Перша зубна лікарня Російських лікарів доктора К. Прожейко [217], акушерський кабінет лікаря Олтаржевського [55], Міський акушерський пункт [75], зубна лікарня І. Багрова [62], Родильний приют Товариства надання допомоги бідним породіллям [268] та ін. Як свідчить київські газети того часу, безоплатні прийоми в приватних медичних закладах проводилися у визначені дні (переважа більшість – у вівторок та четвер) і за тривалістю рідко перевищувала 2-3 години. Головним же недоліком лікувальних кабінетів при навчальних закладах було їх закриття на період літніх канікул. Поряд з цим, газетна інформація не дає змоги прослідкувати кількість відвідувачів у вищезгаданих пунктах надання медичної допомоги (на відміну від міських лікарень) та визначити ефективність роботи в них фахівців.

Дослідження газетних матеріалів дає змогу простежити головні труднощі у роботі найбільших медичних закладів Києва на побутовому рівні, серед яких: постійна нестача вільних місць у стаціонарі [35, 243], застаріле законодавство медичної галузі, соціально-фінансова прірва між лікарями та нижчим медперсоналом (фельдшерами, інтернами, ін.) [65, 118], що не могло не

відбиватися на ефективності роботи та недостатнє державне фінансування (найбільші та найстаріші лікарні міста існували, головним чином, на громадський кошт, за рахунок пожертвувань) [52, 228].

Як свідчать київські газети 1905-1914 рр., особливо загострювалася проблема з вільними ліжками весною та восени – в період розгулу містом різних епідемічних захворювань, коли кількість хворих збільшувалася ще й за рахунок приїжджих з ближніх околиць, де медицина була менш ефективною. Серед шляхів вирішення адміністрацією губерньського центру проблеми місцева преса називає створення у Києві й передмістях тимчасових медичних пунктів та лікарських бригад, збільшення кількості ліжок в спеціально облаштованих та ізольованих приміщеннях діючих лікарень, діяльність особливих дезинфекційних загонів [35, 243]. Гостроту проблеми боротьби з вірусними захворюваннями засвідчує долучення до її вирішення широких кіл громадськості. Так газетними сторінками безперервно проходять відомості про діяльність Комітету боротьби з тифозною епідемією у м. Києві, благодійних товариств, збір у які надходив для лікування хворих холерою, віспою та іншими інфекційними хворобами. Інформують київські періодичні видання 1905-1914 рр. і про суми, які щоденно надходили до зазначених вище організацій, зазначаючи при цьому осіб, від яких поступили пожертвування.

Повертаючись до питання вільних місць у палатах міських лікарень, не важко зрозуміти, чому оголошення приватних медичних кабінетів часто супроводжуються виділеною фразою «з вільними ліжками» [56, 86, 63], а ліберально-демократична «Южная копейка» у № 556 за 9 липня 1912 р. під рубрикою «Різні різності» опублікувала анекдот «У вагоні дачного поїзда» наступного змісту: «- Ні одного місця!

- А я на підлозі ляжу! Я звик. Я два місяці у міській лікарні на підлозі лежав» [34]. Наведені факти засвідчують, що вищезгадана проблема на 1905-1914 рр. міцно вкорінилася у повсякденне життя киян.

Змістове навантаження міської газетної періодики дозволяє прослідкувати мережу приватних медичних закладів, визначити їх локалізацію,

пропоновані послуги, а у рідких випадках і преїскурант цін на останні. Так серед рекламних оголошень лікування шкірно-венеричних захворювань першість тримають кабінети лікарів Черняка, Фарбера, Базилевича, Бротмана, Гольденберга, Маркуса, Пауля, Фейгенберга та Клейнера, а ціна консультації у різні роки та залежно від фахівця коливалася від 30 до 60 коп. (вартість комплексного лікування преса не зазначає). Стоматологічні послуги на сторінках київських газет пропонували Вільчур, Липман, Гройсь, Бронштейн, Багров, Білейкін, Ротштейн та ін., а вартість лікування зубів залишалася незмінною протягом 1905-1909 рр. і становила 25-30 коп., піднявшись з літа 1909 р. до 50 коп. (штучний зуб обходився містянину від 1 до 1,5 руб.). Добре відомими місцевим газетам акушерами були Довбиш, Олтаржевський, Штейн, Богатирьова та Василевська, а недугами вуха, горла і носа у місті займалися Кабачник, Айзенберг, Шнарбахівський та Берівський.

Рекламні оголошення, як правило, не зазначають імен лікарів, однак прізвища фахівців, зафіксовані київськими газетами, підтверджують гіпотезу про те, що приватна медицина міста була в руках, здебільшого, євреїв, а лідерство на ринку надання лікувальних послуг тримали лікарі-венерологи, акушери та масажисти. Як приклад вищезазначеного, можна навести дані рекламного відділу № 243 газети «Киевская мысль» за 3 вересня 1913 р., де серед 57 оголошень приватних лікарів в 29 пропонувалися послуги по лікуванню шкірно-венеричних захворювань та статевого безсилля, а 16 належало акушерським пунктам та масажним кабінетам [54]. Аналіз газетних матеріалів попередніх років показує, що кількість такої рекламної продукції, залежно від тематичного навантаження видання та часу виходу газети, змінювалася, але співвідношення у напрямку медичних послуг, залишалося майже однаковим протягом усіх років.

Поряд з цим, варто відмітити, що аналіз газетних матеріалів дозволяє реконструювати приватну медицину значно гірше, ніж становище міських лікарень (не дає можливості прослідкувати внутрішню організацію та побутові умови цих лікувальних кабінетів, статистику їх клієнтів, хоча кількість

оголошень приватних лікарів дозволяє припустити, що вона була великою. Безпідставним можна вважати твердження про подачу у місцеву пресу оголошень всіма існуючими у місті приватними закладами тощо).

Розвиток медицини з одного боку та погіршення санітарно-епідемологічного становища в місті – з іншого, зумовили зростання зацікавленості киян у підтримці та збереженні власного здоров'я, що не пройшло осторонь місцевих газетних видань. Преса того часу переповнена науково-популярними статтями та замітками про надання першої медичної допомоги [218], природу та шляхи поширення інфекційних захворювань [177, 178], жваве обговорення київських кореспондентів викликала Міжнародна гігієнічна виставка в Дрездені [156, 157], постійними є відомості міських газет про діяльність вузькопрофільних навчальних закладів медичного спрямування: акушерсько-фельдшерської школи доктора медицини П. Нейштубе, фельдшерської школи М. Браткова, зуболікувальної школи Л. Бланка та ін.

Вищезазначеним становищем не могли не скористатися комерсанти. Місцеві газети фіксують на ринку велику кількість продукції, що позиціонувала себе як лікувальна, відпускала без рецепта та супроводжувалася обіцянкамивилікувати цілий ряд недуг, які навіть не були близькими між собою. На шпальтах київської газетної періодики 1905-1914 рр. рясніють рекламні оголошення з лозунгами на зразок «за кордоном вже 3 роки застосовується з великим успіхом...» [146], «повертає молодість» [173], «для чого залишатися товстим» [96] тощо, популярності серед киян набирають оздоровчо-косметичні послуги: лікування вугрів, пігментованої шкіри лица, стимуляція росту пошкодженого волосся [56, 61] та ін.

Публікації місцевих газетних видань про послуги ближніх та географічно віддалених від Києва курортно-оздоровчих зон [150, 274, 159, 151] та зростання їх кількості у літньо-осінній період засвідчує поживлення попиту та пропозиції серед містян на медико-рекреаційне дозвілля, особливо на оздоровчі комплекси Кримського півострова, які, крім комфортного проживання та розваг, пропонували відвідувачам «теплі морські ванни, лікування хронічного

ревматизму, хронічних шлункових захворювань, дихальних шляхів, мігрені...» [274]. Проте, вивчення цінової політики санаторіїв нашо́вхують на думку про те, що дозволити собі подібного роду оздоровлення могли лише заможні кияни. Візьмемо хоча б вартість послуг санаторію «Таласса» в Євпаторії, оприлюднену газетою «Киевская мысль» 1 вересня 1913 р., де плата для одного коливалася «від 40 до 70 руб. в тиждень і дорожче» [144], а середня заробітна плата в Російській імперії 1910-1913 рр. становила 37, 5 руб. [442, с. 47]

Аналіз статей, заміток, повідомлень, хроніки та рекламних оголошень, вміщених на сторінках місцевих газет, дозволяє прослідкувати не лише політику міської адміністрації у сфері охорони здоров'я, екологічної безпеки та загальний стан епідемічного благополуччя жителів Києва у той час, а й визначити найбільші антисанітарні зони міста, несанкціоновані сміттєзвалища, виявити головні збудники епідемій та вірусних захворювань містян вищезгадуваного періоду, а також - дослідити готовність місцевої медицини надати кваліфіковану допомогу постраждалим.

Газетні рядки засвідчують, що промислова антисанітарія, несправна каналізація та водопровід були головними причинами розгулу епідемій у Києві 1905-1914 рр. [420, с. 181]. Хроніка найбільш тиражованих у місті видань (монархічного «Киевлянина», ліберальних газет «Киевские вести», «Киевская мысль», «Последние новости» та ін.) рясніє повідомленнями про незадовільний санітарний стан на зразок: «Затоплення нечистотами» [95], «Недостача води» [168], «Каналізаційні справи» [106], «Хто отруєє питну воду в Києві» [147], де зафіксовані численні факти про спуск нечистот з каналізації в Дніпро, скарги жителів різних районів на Товариство водопостачання та Товариство міської залізної дороги, які, будучи приватними акціонерними підприємствами, мало піддавалися впливу міської адміністрації і практично не виконували своїх зобов'язань у сфері благоустрою та гігієни, чому не змогли протистояти навіть численні адміністративні стягнення з акціонерів, які нерідко сягали суми в 500-600 руб. [20].

Як свідчить місцева газетна періодика, однією з найгостріших проблем санітарно-епідемічного благополуччя киян протягом усього досліджуваного періоду залишалася нестача в місті артезіанських свердловин: водопровід продовжував постачати жителів Києва водою з забрудненого Дніпра [420, с. 182]. За даними газети «Киевская мысль», станом на жовтень 1908 р. постачання артезіанської води досягло 1 450 000 відер в добу і продовжувало невпинно зростати [24]. Вже в червні 1909 р. видання «Киевские вести» фіксує цифру в 1 940 000 відер води в добу, зазначаючи при цьому, що постійний приріст населення не дозволяє назвати вищезгадані показники задовільними і вимагає збільшення артезіанського водопостачання до 2 500 000 відер на добу [279]. Результати ж аналізу трьох проб води (артезіанської, дніпровської нефільтрованої та фільтрованої), опубліковані київськими газетними виданнями за матеріалами звіту завідуючого міської санітарної станції лікаря Райкевича, далеко не відповідали нормі: «дніпровська вода, навіть та, що пройшла фільтри, виявилася з водяними блохами [...] артезіанська ж вода прозора, але окисленість її значна, що й провокує холеру», - зазначає газетна хроніка восени 1908 р. [21].

Тиф, віспа, дифтерія, сухоти, скарлатина, холера – саме такий комплекс київських епідемічних захворювань фіксують сторінки періодичної преси. Кількість померлих від цих хвороб становила третю частину від загальної кількості смертей містян за рік. Медичні заклади були перевантаженні. Крім киян, в лікарні міста прибували приїжджі, оскільки за межами Києва медична допомога була примітивною і неефективною.

Особливого розгулу рух холерних та інших епідемічних захворювань набував напровесні та восени, коли вологість повітря перевищувала дозволений норми. Київські газети не лише інформують про спалахи хвороби, а й подають конкретну статистику за схемою «хворі (по головних лікарнях міста): 1) померлі; 2) вилікувані». Як приклад, можна навести довідку газети «Киевские вести» за 8 листопада 1907 р., де зазначається: «за 47 днів захворіло на холеру 1242, 363 з яких померли і 812 вилікувалися [...] більшість хворих були

чоловіки» [80]. Однак, проблему у використанні цих даних створює той факт, що наведені цифри не стосувалися підозрілих на хворобу і тих інфікованих, які не зверталися в лікарні за допомогою.

Якщо більшість епідемій мали хвилеподібний характер, то туберкульоз (сухоти) був постійним провідником міського життя. За різними даними київських газет, частка останнього в загальному числі смертних випадків за рік становила від 10% до 12%.

Другим каталізатором епідемій в Києва газетна періодика називає антисанітарію місць громадського користування, вулиць та численні сміттєзвалища околиць і передмістя. Одним з найнебезпечніших вогнищ залишалися міські ринки [74]. Публікації газетної періодики дозволяють прослідкувати і межі поширення різних епідемій. Скарлатина найчастіше вражала мешканців Куренівки, дифтерит – мешканців Печерського району, тиф і холера стали візитівкою Либідського і Лук'янівського адміністративних районів [547]. Варто відмітити, що на сумні медпоказники Лук'янівки суттєво впливало розміщення там міської в'язниці. Топографія жертв епідемій, окреслена київською газетною періодикою, чітко відображає соціальну нерівність киян: основними розсадниками інфекцій стали робітничі райони та передмістя.

Технічний прогрес у промисловості зумовив появу нових умов праці, стабільного заробітку середнього класу та скорочення робочого дня. Як наслідок, містяни отримують більше вільного часу і можливостей для проведення дозвілля [427, с. 237]. Усе це сприяло розширенню сфери культурно-організаційних послуг. Поряд із задоволенням розважальних запитів та потреб київської еліти, виникає цілий ряд рекреаційних послуг, орієнтованих на масового споживача середнього достатку. Таким чином, початок ХХ ст. ознаменувався для київського повсякдення зародженням масової міської культури, яка починає існувати на рівних правах з елітарною.

Породжений індустріальною епохою попит на «видовища для масового глядача» сприяв розширенню мережі розважальних закладів та установ. На

відміну від провінційних містечок, торгово-розважальний ринок Києва 1905-1914 рр. пропонував широкий асортимент послуг для аудиторії, різної за віком та соціальним статусом. І саме газети, як головний рупор рекламного світу у той час, відображають різні сторони міського дозвілля, вартість розваг та послуг, пропонованих як для заможного споживача, так і для містян середнього достатку.

За публікаціями у традиційних для більшості газет рубриках «Оголошення», «Хроніка», «Місцеві новини», «Наш край», «Музика і театр» можна прослідкувати основні тенденції активного відпочинку киян та дозвілля, проведеного в домашніх умовах, відтворити мережу культурних установ, розважальних закладів, парків, визначити режим роботи та цінову політику культурно-розважальних закладів, орієнтованих на різні соціальні верстви, дослідити купівельну спроможність жителів Києва та готовність останніх користуватися пропонованими послугами, проаналізувати естетичні вподобання публіки на прикладі репертуару для дорослих і дітей у його співвідношенні до кількості відвідувачів тощо.

Варто відмітити, що рекреаційні послуги є одним з барометрів соціально-економічного становища міста та рівня життя його мешканців, однак, як обов'язкова складова міського повсякдення вони стали об'єктом вивчення вітчизняних істориків лише на зламі тисячоліть і досліджуються, головним чином, за матеріалами художньої літератури, мемуарів та спогадів. Місцеві газети залучаються до наукового обігу вкрай рідко і не аналізуються як окремий вид історичного джерела у вивченні даної проблеми.

Не дивлячись на появу нових видів розваг, театр і музика продовжували відігравати помітну роль у київському повсякденні. Місцеві газети 1905-1914 рр. засвідчують можливість киян відвідувати близько десятка театрів, у тому числі і оперного, насолоджуватися музикою та мальовничими красвидами Дніпра в Саду Купецького зібрання (з 1993 р. – Хрещатий парк), або ж у Залі Купецького зібрання (сьогодні це Національна філармонія України).

Як свідчить місцеві газетні видання, найбільшою популярністю у любителів високого мистецтва користувалися Міський театр, театри «Соловцов» (сьогодні - Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка), «Бергоньє» (розташовувався в будинку сучасного Державного академічного театру російської драми імені Лесі Українки), Малий театр Крамського та театр Товариства грамотності (нині - Київський національний академічний театр оперети) – перший український театр з постійною трупю під керівництвом М. Садовського. Це підтверджується відомостями, про кількість відвідувачів та доходами від вистав [427, с. 238].

Яскравим прикладом вищезазначеного може слугувати звіт про виставу, яка відбулася 9 листопада 1908 р. у Міському театрі на підтримку бідних учениць Фундуклеївської гімназії, вміщений в № 341 газети «Киевлянин» за 9 грудня 1908 р. Газетна хроніка повідомляє: «Виручено від продажу білетів, за відрахуванням доходних статей, що надійшли згідно договору на користь дирекції театру 1, 266 руб. 40 коп. [...] виручено від продажу квітів і програм 26 руб. 52 коп.» [210]. Це значна сума, якщо враховувати той факт, що середня заробітна плата в Києві становила 37 руб./місяць, а чистий дохід Київського електричного товариства (одного з найприбутковіших у місті) сягав 2,505 руб. 37 коп. в день (932 тис. руб./рік) [143].

Разом з тим, варто відмітити, що відвідування театру було дорогим задоволенням. Вартість квитка на вистави в Міському театрі, театрах «Бергоньє» та Соловцова могла досягати 15 руб. Ціни у Малому театрі Крамського були дещо демократичнішими і коливалися від 50 коп. до 7 руб., залежно від місця. Вистави української трупи протягом усього досліджуваного періоду залишалися найдешевшими, доходючи лише до 4 руб. Але практично скрізь потенційний глядач міг придбати квиток на «гальорку» всього за 10-40 коп.

Публікації театральних анонсів та афіш, вміщені на перших сторінках провідних газетних видань міста, дозволяють відтворити не лише репертуар

різних театральних труп, а й прослідкувати дебюти артистів, гастролі іноземних акторів, визначити кумирів публіки тощо.

Найцікавіші вистави починалися о 8 год. вечора, як правило, мали продовження у формі танців та інших розважальних програм і часто носили благодійний характер. Поширеним явищем по закінченню театального вечору був костюмований бал з дороговартісними призами (золотими предметами, годинниками тощо). Зазвичай ціни за вхід на бал зазначалися окремо і становили, в середньому 1 руб. 25 коп. для чоловіків і 75 коп. для жінок; особи ж, які взяли білети у партер, ложі і балкони, користувалися правом залишатися на балу безкоштовно [301, 76].

Численні оголошення на сторінках газет «Киевская мысль», «Киевские вести», «Последние новости» та іншої періодики пропонували маскарадні костюми напрокат у великому виборі, що свідчить про популярність подібного роду заходів у дозвіллевій практиці киян. Оренда «пишного образу» на один вечір коштувала від 1, 5 руб., а власником найбільш розрекламованого у пресі центру придбання маскарадного костюму (знаходився за адресою вул. Велика-Васильківська, 14) був театральний перукар Черемискин.

З матеріалів київських газет можна довідатися про часті спекуляції на театральних квитках, які проводилися «перекупщиками» перед популярними сеансами та приїздом іноземних труп. Станом на 1909 р. ситуація набула масового характеру і вимагала адміністративного втручання. В офіційних «Киевских губернських відомостях» від 26 лютого 1909 р. опубліковано нову офіційну постанову генерал-губернатора про заборону перепродажу вхідних білетів в театри. Документ складався з одного параграфа «Перепродаж вхідних білетів на театральні вистави, концерти і маскаради по завищеній проти усталеної ціни білетів платі забороняється. Винуватцям грозить відповідальність у мирового судді» [260].

Великою популярністю у киян, особливо серед молоді, користувався міський сад В.М. Догмарова «Шато-де-Флер» (сучасний стадіон «Динамо») – перший платний парк міста, «долина троянд» з постійними музичними

заходами та іншими розвагами. У парку, за свідченнями місцевих кореспондентів, діяв відкритий театр «Вар'єте» з цікавим репертуаром, частими гастролями відомих артистів, клоунів та акробатів. Вистави у «Вар'єте» були орієнтовані на масового глядача. Це прослідковується як на пропонованому театром репертуарі (головним чином, сцени побутового життя: «Весь в папашу», «Рогатим щастить», «Таємниці одного сундука», ін.), так і на прейскуранті цін (середня вартість квитка – 25-35 коп.), часто вхід у зал був безкоштовним [302, 99].

Вирувало у місті не лише театральне життя. Кожного року газетні рядки фіксували щонайменше 10 виставок картин українських та зарубіжних художників, колекцій квітів, ляльок тощо. Зростаючу роль активного дозвілля засвідчив розголос і обговорення у газетній періодиці Другої мисливської виставки (собак та об'єктів полювання), що проходила в Києві з 19 по 23 квітня 1912 р. за сприяння Київського російського товариства правильного полювання [211]. Іноді подібного роду заходи проходили значно довше попередньо запланованих строків, у зв'язку зі значним потоком бажаючих відвідати експозицію. Так, наприклад, закриття виставки картин, скульптурних та архітектурних робіт українських художників взимку 1912 р. перенесли з 10 січня на 1 лютого. «Киевская мысль» повідомляє, що станом на 10 січня експозицію відвідали 2 тис. чоловік [42].

Поширення на початку ХХ ст. впливів масової міської культури на свідомість пересічного киянина зумовило розвиток цирково-розважального мистецтва. Київ досліджуваного періоду мав одну з найбільших циркових арен Європи (на 2 тис. місць). Цирк Крутикова, більш відомий у газетах 1905-1914 рр. як «Ніппо Паласе» («Гіппо-Палас» - «кінний палац») розташовувався на одній з центральних вулиць міста – Миколаївській (сьогодні носить назву архітектора Городецького, приміщення не збереглося), пропонував найрізноманітніші розважальні програми і, за даними газетної хроніки, завжди був переповнений відвідувачами. Цьому, в першу чергу, сприяла гнучка цінова політика – партер коштував від 85 коп. до 1 руб. 10 коп., бель-етаж від 40 до

75 коп., ложі 5 руб. 40 коп. і 4 руб. 40 коп. [325]. Вартість квитка могла змінюватися на 10-50 коп., залежно від пропонованого репертуару, однак ніколи не перевищувала ціни на квитки в театр. Ще однією перевагою розважального закладу були постійні програми, орієнтовані на дітей – виступи відомих клоунів з дресированими тваринами, ігри з биками, півнячі бої, конкурси з подарунками, катання на поні тощо. Вартість квитка для маленького відвідувача до 10 років складала половину від повної вартості [319], чим приваблювала цілі сім'ї.

Досліджуваний період ознаменувався для Києва і поступовим входженням у повсякденне життя міста кінематографу. Газетні матеріали засвідчують проведення перших кіносеансів у приміщеннях звичайних театрів та вже згадуваного «Ніппо Раласе». Картина тривала від 15 до 25 хв. і складалася з зображень про зміну руху предметів. Лише згодом у німому кіно з'явилися актори. Вартість квитка залежно від посадочного місця у різних приміщеннях коливалася, в середньому, від 30 коп. до 3, 5 руб. за сеанс [154, 219, 300]. Кількість ілюзіонів (так називали тоді кінотеатри) невпинно зростала. Станом на 1910 р. останніх у місті налічувалося уже понад два десятки, і більш ніж половина з них розташовувалася на Хрещатику або на прилеглих вулицях. Газетні рядки зафіксували діяльність таких відомих центрів синематографу як: театр «Аполло» (на розі вулиць Лютеранської та Хрещатик), перший в Києві театр-кінематограф «КОРСО» (Хрещатик, 30), театр-кінематограф «Новий світ» (Хрещатик, 31), театр «Ілюзія» (Хрещатик, 40), біограф «The Express Віо» та ін.

Перший кінотеатр міста у сучасному розумінні цього слова з'являється лише у 1912 р. (розміщувався на місці сучасної Київської мерії). Восени того ж року у будівлі Товариства мистецтва та літератури (вул. Фундуклеївська, 10) почав функціонувати науковий синематограф, розрахований, головним чином, на студентів. У ньому транслювалися картини виключно наукового змісту: подорожі, техніка, фізика і т.д [165].

Чудово усвідомлюючи всю небезпеку нового виду мистецтва, яке поступово набирало великої популярності, влада пильно слідувала за ідеологічним підґрунтям нових кінокартин. Матеріали газет підтверджують неодноразові випадки закриття ілюзіонів через неблагонадійність [427, с. 239]. Прикладом можуть слугувати матеріали хроніки, вміщені в № 306 «Киевской мысли» від 4 листопада 1912 р. про відкриття синематографів. У газеті зазначалося: «Закриті міським поліцеймейстером 3 дні тому за демонстрування знімків похорону М.В. Лисенка без відповідного поліцейського дозволу синематографи «Експрес», «Новий світ» і «Ренесанс» на Хрещатику вчора ввечері поліція відкрила для публіки» [208]. Інформація подібного змісту зустрічається у газетній хроніці тогочасного Києва доволі часто.

Містять газетні сторінки і численні відомості про відвідування та дозвілєві можливості київського зоопарку і ботанічного саду.

Приємно відпочити у своїх стінах пропонували киянам також ряд ресторанів та кафе, які розміщувалися, головним чином, у центральній частині міста (по вулицях Хрещатик, Фундуклеївська, Мало-Підвальна). Крім смачної їжі, відомих музикантів та запрошених струнних оркестрів, у списку переваг рекламними оголошеннями часто фіксувалася наявність у закладах великих колекцій книг, газет та журналів, що дозволяє зробити висновок про моду серед киян на інтелектуальне дозвілля. Як свідчать газетні рядки, особливим попитом у відвідувачів користувалася відкрита у 1907 р. велика біржова кав'ярня «Grand Cafe» (Думська площа, 3) з довжиною залу в 25 сажнів (близько 51м) [206], де гостям пропонувалася жива музика, журнальні та книжні новинки вітчизняного і зарубіжного походження. В 1909 р. кав'ярня стала одним з перших закладів ресторанної мережі Києва, де починають транслюватися картини синематографу [324].

Згідно міському регламенту відкриття і закриття торгово-промислових закладів, ресторани Києва ділилися на окремі розряди і працювали за наступним графіком: ресторани I розряду від 11 год. ранку до 1 год. ночі, II і III розряду вуличні від 10 год. ранку до 12 год. ночі, II і III розряду базарні від

6 год. ранку до 8 год. вечора; київські лазні працювали від 10 год. ранку до 10 год. вечора [320].

Газетна періодика дозволяє прослідкувати наступну тенденцію: міське дозвілля вирувало до 11 год. вечора - у цей час закінчувалися більшість театральних-циркових вистав, закривався синематограф, припиняв рух міський транспорт. Лише поодинокі розважальні установи (такі як «Grand Cafe») продовжували працювати до 2-3 години ночі.

Значно менше відомостей можна почерпнути з матеріалів газет про дозвілля містян, проведене в домашніх умовах. Інформацію подібного роду несуть, здебільшого, такі історичні джерела як мемуарна література та епістолярна спадщина. Однак, окремі публікації, вміщені на шпальтах київських газет того часу, все ж нашоувхують на певні роздуми, несучи в собі крім відкритої, ще й значний відсоток прихованої інформації.

Традиційні для більшості періодичних видань рубрики «Книжковий ринок», «Книжкові новинки» та «Бібліографічний відділ» були переповнені інформацією про нову літературу, як вітчизняну, так і російськомовні переклади європейської класики. На перших сторінках газет красуються рекламні оголошення книжкових магазинів та видавництв, які пропонували придбати «шедеври світової літератури» як на місцях, так і з можливістю доставки поштою. Аналіз публікацій дозволяє припустити, що книги та періодична преса розкуповувалися дуже швидко, а значний відсоток домашнього відпочинку кияни проводили саме за читанням художньої літератури. Варто відмітити також і той факт, що поряд з літературною класикою, поширення набуває «бульварний роман» та соціально-побутовий жанр у літературі, значно ближчий для робітничого люду, дрібних службовців та представниць жіночої статі.

Помітну роль у повсякденні київського соціуму продовжувала відігравати музика: повсюди у періодичній пресі рекламуються грамофони та грамплатівки, за додаткову плату пропонується запис за індивідуальним замовленням та доставка товару поштою. Як свідчать матеріали місцевих

газетних видань, лідерство на ринку музичної продукції тримало Головне депо музичних інструментів і нот Г.І. Інджишек, де вартість одного грамофону коливалася від 15 до 250 руб [77, 72]. Зважаючи на те, що середня вартість останнього втричі перевищувала середній місячний дохід киянина, впливає наступний висновок: грамофони були окрасою житлового інтер'єру лише заможних будинків.

Влітку багато сімей покидали Київ і переїздили у приміські дачні райони, що яскраво відбивається у газетних рядках: присутні відомості про ущільнення графіку «дачних поїздів», збільшення кількості рейсів та переповнені вагони, підготовку дачних зон до літнього відпочинку, яка починалася ще з ранньої весни. Так у № 84 газети «Киевские вести» від 28 березня 1909 р. у замітці «До благоустрою Пущі-Водиці» зазначалося: «Комітетом благоустрою Пущі-Водиці вживаються заходи для покращення поселення (організуються дитячі ігри, розваги, французький симфонічний оркестр по вихідних у парку, безкоштовна купальня на березі річки [...] буде поставлено телефон у парку [...] друга трамвайна лінія буде закінчена до квітня)» [107]. У цій же замітці киянам обіцялася зручна транспортна розв'язка: з Олександрівської площі через Поділ до кінцевого пункту «Пуща-Водиця» поїзди мали проходити за 45 хв.

Однак, газети повідомляють і про певні обмеження стосовно проживання у дачних районах, які стосувалися, в основному, представників єврейської громади. У лютому 1910 р. газета «Киев» повідомляє про київських дачників-євреїв наступне: в дачних місцевостях, згідно роз'яснення міністра внутрішніх справ, можуть проживати: «1) купці першої гільдії, записані поза межами зони єврейської осілості чи ті, які пробули київськими купцями не менше 15 років; 2) ті, що закінчили вищі навчальні заклади; 3) відставні солдати, прийняті на військову службу по рекрутському набору; 4) євреї - нижчі чини, які брали участь у російсько-японській війні і отримали нагороди [121]. За статистичними даними, таких було дуже мало.

Аналіз публікацій київських газет 1905-1914 рр. дозволяє констатувати важливу роль останніх у процесі вивчення дозвілля жителів міста у той час та

характеристиці системи рекреаційних і культурно-розважальних послуг, пропорованих для киян різних вікових та соціальних груп. Поряд з іншими видами історичних джерел, вони складають невід'ємну частину джерельного комплексу у вивченні проблем міського повсякдення.

Поряд з усім вищезазначеним, не варто забувати і той факт, що газетна періодика того часу не лише відбивала певні смаки та вподобання, а й намагалася сформувати у киян нову систему потреб, впливаючи на масову свідомість - газету міг дозволити собі кожен пересічний киянин, не залежно від місячного доходу (ціна за 1 номер коливалася від 1 до 5 копійок), а читати періодику у той час було у певній мірі даниною моді.

Рекламні оголошення та афіші, вміщені, як правило, на перших сторінках газет, штучно прищеплювали людям ті чи інші смаки, «спрямовуючи потреби публіки у потрібне для комерсантів русло» [361, с. 87]. Поширеними рекламними лозунгами стають фрази «лише сьогодні», «вперше в Києві», «останні дні [...]» тощо. Тому використання матеріалів газетної продукції як історичного джерела викликає на шляху дослідника багато труднощів та незручностей, зумовлених певною суб'єктивністю змісту, проблемами правильної вибірки, що і забирає в газет першість у загальному джерельному комплексі дослідження повсякдення в цілому та історії дозвілля зокрема.

Помітну роль у житті міського соціуму досліджуваного періоду починає відігравати спорт. Як свідчить місцева преса, прихильники активного дозвілля могли обрати не лише відпочинок на природі, а й відвідувати різноманітні спортивні гуртки, товариства та секції. Газети Києва фіксують діяльність у місті численних студентських спортивних організацій з легкої та важкої атлетики, боротьби, гімнастики та ін. [48, 307, 318], спортивних товариств «Спорт», «Санітас», «Клуб мисливців і стрільців» тощо. Фаворитом за частотою згадуваності у місцевих газетних виданнях є Київське товариство велосипедистів-любителів, яке, окрім навчання, перегонів та простого катання на велосипедах, організовувало для членів свого клубу сімейні вечори, бали та інші види культурно-розважального дозвілля [427, с. 240].

Однак, не дивлячись на збільшення кількості організацій спортивного напрямку, останні продовжували залишатися доволі закритими об'єднаннями і потрапити на заходи, організовані такими товариствами, можна було, як правило, лише за допомогою дійсних членів, а інколи навіть через спеціальний дозвіл адміністрації. Так у № 2 газети «Киевская мысль» за 31 грудня 1906 р. було надруковано повідомлення Київського товариства велосипедистів-любителів про сімейний вечір, який мав розпочатися в приміщенні товариства за адресою вул. Хрещатик, 39 цього ж дня о 9 годині вечора. В оголошенні зазначається: «Гості входять по рекомендації членів з платою: чоловіки 50 коп., дами і студенти – 30 коп.» [122]. Інше видання – щоденник «Южная копейка» за 9 грудня 1912 р. у хронікальній замітці під назвою «Гра в лото» публікує наступну інформацію: «Клуб мисливців і стрільців звернувся до адміністрації з клопотанням про дозвіл на участь в ігрі у лото крім дійсних членів і членам-відвідувачам» [98]. Як повідомляє вищезгадане видання, клопотання було відхилене, а дозвіл на гру в лото з дійсними членами товариства відвідувачі так і не отримали.

Невід'ємною частиною активного відпочинку киян залишалися полювання та риболовля. Не дивно, що київська газетна періодика стає головним засобом реклами магазинів, основною продукцією яких були зброя, рибальські сіті, костюми та інше мисливсько-рибальське спорядження. Найчастіше зустрічається на сторінках місцевої періодики, особливо рекламно-довідкових видань, інформація про товари та послуги збройного магазину М.В. Вечера, що знаходився за адресою вул. Велика Володимирська, 14 і, окрім «зброї кращих фабрик та непромокаючого одягу» [50], пропонував потенційним клієнтам ремонт рушниць та іншого мисливського приладдя [253].

Однак, поряд з цим слід зазначити, що широка реклама не завжди приводить до активного попиту, тому, виходячи лише з газетного оголошення, важко стверджувати, що саме товари М.В. Вечера тримали пальму першості в напрямку збуту мисливсько-рибальської продукції серед більше 10 магазинів,

інформацію про які вдалося виявити при дослідженні змістового наповнення київських газет 1905-1914 рр.

Активно відгукнулася місцева преса на мисливську виставку, організовану в Києві 19-23 квітня 1912 р. Російським товариством правильного полювання. Газети публікують відомості про перебіг заходу, інформують про експонати, кількість відвідувачів тощо. [211, 282, 126].

Відомості київських газет 1905-1914 рр. дозволяють стверджувати про популярність серед киян зимових видів спорту. На сторінках місцевих періодичних видань публікувалися рекламні оголошення магазинів зимового спортивного приладдя – ковзанів, утепленого одягу, санок тощо, частими є повідомлення та замітки під назвами «До зимового спорту», «Спортивні забави на льоду», «Відкрито каток» та ін. Як свідчить газети, київські катки вже у той час займали великі площі та, окрім прокату ковзанів і захисного спорядження, пропонували своїм відвідувачам феєричні видовища та забави.

Місцеві газетні видання дозволяють прослідкувати локалізацію спеціально оснащених штучним льодом полів, їх назви та загальну площу, вартість вхідних квитків, список пропонованих додаткових послуг, а інколи навіть визначити кількість відвідувачів у будні та святкові дні. Так у № 696 щоденника «Южная копейка» за 2 грудня 1912 р. у повідомленні під назвою «До зимового спорту» зазначалося, що «відкрився льодяний каток «Полярна зірка» на вул. Фундуклеївській, 58. Каток чудово оснащений і своєю протяжністю досягає 1 250 кв. сажні (за сучасними мірками це 5687,5 м. кв.). По неділях, святкових днях і по четвергах буде на катку грати оркестр військової музики» [120].

Сприятливий гористий рельєф, заощення міських вулиць та популярність на київському ринку іноземної продукції зумовили в місті справжній велосипедний бум та розвиток велоспорту. Київські газети 1905-1914 рр. дають можливість досліднику прослідкувати умови користування вищезгаданим транспортним засобом у місті, виявити популярних виробників, основні центри продажу та вартість навчання їзди на велосипедах.

Як свідчить місцева газетна періодика, попитом серед киян користувалася продукція «всесвітньо відомої марки «Дюркоп» і англійська модель «Фіат-Люкс» [39, 38, 40], однак, відсутність у газетах інформації про вартість транспортного засобу, забирає у дослідника можливість, без залучення інших видів історичних джерел, визначити, серед якої саме категорії містян були популярні ці марки велосипедів і якого майнового достатку кияни могли собі дозволити їх придбати. Все ж, аналізуючи преїскурант цін Київського товариства велосипедистів-любителів на оренду та навчання їзди на велосипеді, надруковане в № 2 газети «Киевская мысль» за 31 грудня 1906 р., можна прийти до висновку, що користування вищезгаданим транспортом могли собі дозволити і кияни середнього достатку. Так за використання велосипеда стягувалося «з членів – 15 коп./год., з посторонніх – 25 коп./год., а поза приміщенням товариства: з членів – 25 коп./год., з посторонніх / 40 коп./год. За навчання їзди члени платять 2 руб., а посторонні – 3 руб. за курс (не більше 10 уроків по 1 год.)» [122].

Знайшли місце на сторінках тогочасної преси і численні рекламні оголошення майстерень, власники яких, серед інших послуг, пропонували ремонт велотранспорту. Фіксують київські газети досліджуваного періоду і діяльність спеціалізованих майстерень, які займалися виключно починкою велосипедів, що дозволяє зробити висновок про збільшення кількості містян, які користувалися вищезгаданим транспортним засобом, не залежно від його дороговизни.

Однак, поряд зі зручностями користування велотранспортом у повсякденному житті та популярністю останнього на професійно-спортивному рівні як масштабного видовища («гонки велосипедистів притягували масу публіки» [285]), збільшення «нових водіїв» починало створювати певні незручності, що зумовило необхідність унормування на побутовому рівні користування велосипедом, введення певних правил їзди та реєстрації вищезгаданих транспортних засобів, що не могла оминати київська преса того часу. Так № 94 газети «Киевская мысль» за 5 квітня 1912 р. у хронікальній

замітці під назвою «До уваги київських велосипедистів» повідомляє, що «на вулицях міста, як зазначено поліцеймейстером, з'явилося багато велосипедистів без номерів або з номерами, неправильно прикріпленими» [116]. Щодо вирішення проблеми, видання зазначає наступне: «Вчорашнім розпорядженням [...] прописано затримувати, доставляти порушників у поліцейську дільницю для ідентифікації особи і з'ясування, звідки і яким способом придбаний велосипед [...] Велосипедисти, які часто порушують правила їзди, будуть позбавлені права їзди на велосипедах у місті» [116]. Газети не повідомляють про результати боротьби з порушниками, тим самим зумовлюючи необхідність звернення до офіційних документів поліцейського управління Києва.

Традиційним для останніх передвоєнних років у Києві став сезон кінних скачок на Сирецькому іподромі, який збирав не лише численних учасників, а й масового глядача починаючи ще з 1889 р., коли на головному майданчику для спортивних шоу-програм відкрили тоталізатор. Численні хронікальні замітки, надруковані газетною періодикою Києва того часу, несуть інформацію про натовпи бажаючих зробити ставки, які збиралися біля каси напередодні скачок.

Варто відмітити, що газетна періодика фіксує не лише зростання глядачів на київському іподромі протягом 1905-1914 рр., а й постійне розширення кола учасників цього спортивного видовища. Тільки з 1911 по 1912 рр. привід коней на іподром зріс вдвічі, досягнувши практично однієї сотні [127]. Популярність цього виду спорту засвідчує і той факт, що 3 спортивноорієнтовані журнали з 5, які виходили протягом досліджуваного періоду, видавалися саме напередодні забігів і скачок та були присвячені виключно питанням кінного спорту, вирощуванню та догляду коней («Спортсмен» (1909), «Киевский конский спорт» (1912-1918), «Спортивно-театральное обозрение» (1913)). Разом з тим слід зазначити, що в Києві 1905-1914 рр. не видавалося жодної газети, присвяченої кінному спорту і дослідити, як з професійного боку розвивався цей напрямок, виходячи лише з газетних матеріалів, вкрай важко. З іншого боку, велика кількість повідомлень, статистичних відомостей та заміток, вміщених у рекламно-довідковій пресі, газетах мистецько-розважального спрямування та

універсальних за змістом виданнях, дозволяють прослідкувати місце та роль видовищ на Сирецькому іподромі у повсякденному житті пересічного киянина, шкалу відвідуваності скачок і т.д., що засвідчує цінність міської газетної періодики як історичного джерела у вивченні попередньо зазначеної проблеми.

Не дивлячись на зацікавленість містян спортом, перша спортивна ареною в Києві (у пресі - «Спортивне поле») з'явилася лише в 1912 р. (влаштована на пустищі в районі Лук'янівки (нині вул. Студентська)) і одразу викликала жваве обговорення в київських газетах. На сторінках міських періодичних видань можна знайти інформацію про відкриття арени, основні заходи, які проходили на «Спортивному полі» (особливо футбольні матчі, які, збирали численного глядача) тощо. Вартість вхідних квитків, як правило, в газетах не зазначалася.

Активно відгукнулася газетна періодика міста на підготовку та перебіг в Києві першої в історії Російської імперії олімпіади в серпні 1913 р. Змістове навантаження не лише офіційних друкованих органів та провладних видань міста, а й газет рекламного-довідкового спрямування (де більше 70 % друкованої площі віддавалося під приватні оголошення) дозволяє відстежувати перебіг найбільшого спортивного видовища століття для Києва практично погодинно, торкаючись не тільки подій на «Спортивному полі», а й відображаючи зміни у повсякденному житті міста цих днів.

Таким чином, газетна періодика Києва 1905-1914 рр. дає різнобічну інформацію для дослідження проблем охорони здоров'я в місті досліджуваного періоду, визначення рівня екологічної безпеки та загального стану епідемічного благополуччя жителів Києва. Грунтовний аналіз матеріалів, вміщених на сторінках газет, дозволяє прослідкувати різні види дозвіллевой практики жителів губерньського центру того часу, в тому числі ролі та місця спорту в київському повсякденні, що робить київські газети 1905-1914 рр. важливою частиною джерельного комплексу у вивченні міської медицини, а також місця спорту і відпочинку у київському повсякденні досліджуваного періоду.

ВИСНОВКИ

Виконуючи обумовлені метою дисертації наукові завдання, у ході комплексного дослідження джерельного значення газетної періодики Києва 1905-1914 рр. при вивченні різних напрямків повсякденного життя міста, було обґрунтовано низку нових наукових положень та досягнуто наступних результатів:

1. Проведено аналіз основних авторських підходів, що сформувалися в межах української та зарубіжної історіографії щодо проблеми вивчення становлення і функціонування київських газетних видань 1905-1914 рр., дослідженні джерельного потенціалу останніх. Виділено окремі етапи в історії вивчення київських газет і прослідковано провідні центри дослідження преси на кожному з них. Аналіз праць з досліджуваної проблематики проводиться у роботі за поділом історії вивчення газетної періодики міста на 3 періоди: дорадянський (1905-1914 рр.), радянський (1921-1991 рр.) і пострадянський (з 1991 р. до сьогодні), кожному з яких притаманні власні особливості у методах та підходах до вивчення регіональної преси.

Перші спроби вивчення історії зародження та функціонування київських газетних видань 1905-1914 рр. почалися відразу після зняття обмежень друку і належать самим співробітникам редакцій та дописувачам: Б. Грінченку, М. Грушевському, С. Єфремову, В. Доманицькому, О. Русову, С. Щоголеву, А. Савенку та ін. Знаковою особливістю історіографії дорадянського періоду є посилені увага до україномовних періодичних видань, а також - публіцистичний характер праць. Радянський період характерний особливою увагою до вивчення більшовицької преси. Дослідженню окремих питань функціонування дорадянського друку в Києві присвячені роботи Є. Демченко, В. Ігнатієнко, В. Стрельського, О. Гермайзе. Великий внесок у вивчення проблеми розвитку газетної періодики зробили у цей час вчені в еміграції: С. Наріжний, А. Животко, Д. Дорошенко, В. Міяковський та Ю. Тернопільський.

Зі здобуттям Україною незалежності увага дослідників преси зосереджується, головним чином, на її історії, вивченні репрезентативності газетними матеріалами проблемних питань політичної та етнічної історії нашої країни, її окремих регіонів і практично недослідженим сьогодні є джерельне значення газетних видань Києва щодо висвітлення проблем економічного життя регіону, його соціальних та культурних особливостей.

Аналіз історіографії засвідчив, що інформативний потенціал київських газет 1905-1914 рр. у вивченні проблеми міського повсякдення не ставав окремою темою наукового дослідження і розкривається у дисертаційній роботі вперше.

2. Наукову розвідку побудовано на аналізі широкого комплексу газетних публікацій, архівних матеріалів, документальних збірників та мемуарної літератури. Поряд з цим, опрацьовано серію адресних, пам'ятних і довідкових видань Києва досліджуваного періоду на зразок публікацій «Альманах печати на 1909 г. Списки книжних магазинів, типографій, библиотек и т.п.», «Весь Киев в кармане: адресная и справочная книга на [1908-1911 гг.]», «Адресная и справочная книга «Газетный мир» на 1911 г.».

Основу джерельної бази дисертаційної роботи становлять матеріали київських газет, які видавалися у місті протягом 1905-1914 рр. та відображають різні напрямки міського життя у той час. До наукового обігу залучено більше 300 публікацій преси, серед яких матеріали видань «Вечерняя газета» (1905), «Киевская жизнь» (1906), «Киевские вести» (1907-1911), «Последние новости» (1906-1919), «Киевская мысль» (1906-1918), «Киев» (1910-1911), «Киевские губернские ведомости» (1838-1920) та ін. Важливу роль для вивчення провідних тенденцій розвитку друку у Російській імперії та особливостей цензурної політики в Києві відіграли архівні документи, зокрема матеріали фондів Канцелярії Київського окремого цензора (ЦДІАК України, ф. 294), Київського тимчасового комітету в справах друку (ЦДІАК України, ф. 295), Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ЦДІАК України, ф. 442), редакцій газет «Киевлянин» (ЦДІАК України, ф. 296),

«Рада» (ІР НБУВ, ф. 44). Помітно доповнили джерельну базу дослідження мемуари та спогади І. Антонович, Д. Дорошенка, П. Курлова, В. Новицького, М. Садовського, Є. Чикаленка.

Залучений до наукового обігу джерельний комплекс є достатньо репрезентативним і дозволяє неупереджено та всебічно дослідити джерельний потенціал газетної періодики Києва 1905-1914 рр. при вивченні тогочасного міського повсякдення.

3. Міждисциплінарний характер теми дослідження обумовив потребу використання системи принципів, підходів та методів (загальнонаукових, спеціально-історичних та джерелознавчих), які у своїй сукупності склали методологічну основу роботи і дозволили комплексно проаналізувати історіографію проблеми та актуалізований комплекс джерел, окреслити предметне поле самої повсякденності і визначити рівень повноти відображення її складових на сторінках київських газет 1905-1914 рр.

4. Розглянуто процес становлення та особливості функціонування газетної періодики Києва у роки Першої російської революції і послідувачий період політичної реакції. Проаналізовано суспільно-політичні, економічні та соціокультурні фактори розвитку київського друку у той час, висвітлено проблему цензурного контролю за виданнями різного ідейного спрямування. Доведено, що газетна продукція Києва досліджуваного періоду розвивалася в руслі загальних видавничих та суспільно-політичних процесів Російської імперії та тісно перепліталася з економічним і соціокультурним розвитком самого міста, що яскраво відбилося на тематичній спрямованості видань, їх кількісному діапазоні, періодичності виходу. Нове цензурне законодавство помітно активізувало видавничу діяльність у Києві, однак не зменшило адміністративного тиску на пресу. Видавців і редакторів газет продовжували штрафувати на підставі розпоряджень генерал-губернатора та губернаторів. Не зважаючи на матеріально-технічні труднощі, судові переслідування редакцій та короткочасність у функціонуванні багатьох видань, рівень насиченості

київського ринку газетною продукцією був достатньо високий, що свідчить про постійно зростаю інформаційні потреби міста.

5. На основі комплексного аналізу архівних документів, джерел особового походження та бібліографічних показників преси, розкрито кількісний, проблемно-тематичний і жанровий діапазон київських газет досліджуваного періоду, показано їх мовні особливості, прослідковано цільову аудиторію друкованих органів різного ідейного спрямування. Загалом у ході дослідження було виявлено 132 газетних видання, розглянуто представлені в історіографії підходи до класифікації газетної періодики та запропоновано власний варіант класифікації газет досліджуваного періоду.

Газетна періодика міста 1905-1914 рр., як цілісна соціально-інформаційна система свого часу, не є однорідною. З метою конструктивного і системного висвітлення теми дослідження, а також – для зручності у сприйнятті тексту читачем, загальний комплекс використаних у роботі газет розглядається шляхом поділу останніх на окремі тематичні групи, кожна з яких має власні особливості у відображенні повсякденної дійсності Києва 1905-1914 рр.

З'ясовано, що у місті до початку Першої світової війни видавалися офіційна та громадсько-політична преса, видання релігійного спрямування, газети рекламно-довідкові, торгово-економічні, сільськогосподарські, професійні і науково-освітні, видання телеграм, мистецько-розважальна преса, друковані органи універсального тематичного спрямування. У межах кожної з цих груп можна виділити окремі підгрупи. Встановлено, що революція 1905-1907 рр. дала поштовх до розвитку у місті громадсько-політичної періодики, а роки політичної реакції (до початку Першої світової війни) стали періодом активного розвитку торгово-економічних газет та видань рекламно-довідкового спрямування.

Поряд з цим, вивчення джерельного потенціалу газет у роботі здійснюється з урахуванням того факту, що зміст кожного видання, не залежно від його ідейного спрямування та читацької аудиторії, мав власну внутрішню структуру, яка складалася з публікацій різних жанрів: інформаційного,

аналітичного, художньо-публіцистичного. Помітний відсоток друкованої площі газет у той час займають рекламні тексти.

6. У відповідності до тематичної спрямованості та жанрових особливостей періодичних видань міста, визначено основні форми та напрямки відображення газетами повсякденної дійсності Києва. Аналізуючи інформативні можливості матеріалів кожного жанру, у дослідженні зроблено спробу розкрити особливості форм та методів відображення київських буднів авторами повідомлення, замітки, звіту, репортажу, кореспонденції, хроніки, бесіди, огляду, статті, зарисовки, нарису, флейтону, карикатури, віршів, анекдотів та ін. Встановлено, що основними формами газетного друку були: відомості офіційного характеру (розпорядження, постанови, накази, статистичні звіти, виклики до суду тощо), інформаційно-довідкові тексти самої газети (довідкові відділи, замітки, хронікальні повідомлення, репортажі), редакційні матеріали, аналітичні тексти (статті, рецензій, огляди), публікації художньо-публіцистичного спрямування (нариси, флейтони, анекдоти, вірші), рекламні повідомлення та читацька епістолярія.

Сторінки газет комплектувалися, головним чином, публікаціями інформаційних жанрів – хронікою, замітками, звітами, повідомленнями, репортажами та стислою кореспонденцією. Велику частину друкованої площі займала реклама, яка була основним засобом заробітку газетних редакцій на початку ХХ ст. і відображала не стільки попит, як пропозицію на київському ринку товарів та послуг.

7. Розкрито джерельне значення газетних публікацій для відтворення цілісної картини історичних умов формування, комплексу правил та норм організації міського повсякдення, визначенні механізмів адміністративного регулювання київської щоденності протягом 1905-1914 рр. У роботі проаналізовано ступінь репрезентативності у періодиці економічного та культурного розвитку Києва, суспільно-політичної ситуації у місті, його демографії, стану розвитку науки і техніки – факторів, які мали безпосередній вплив на організацію міської щоденності і разом з тим, самі зазнавали впливів

останньої. На основі матеріалів газетних видань виявлено ряд морально-етичних установок та стереотипів, характерних для умовного психологічного портрету представників різних соціальних та етнічних груп жителів Києва того часу. Корпус проаналізованих у роботі документів офіційного характеру, що публікувалися на сторінках київських газет 1905-1914 рр., представлений постановами, наказами, розпорядженнями, статистичними звітами, судовими викликами, оголошеннями різних адміністративних структур міста і дозволяє, у сукупності з іншими публікаціями преси, з'ясувати нормативно-правову базу київських буднів, прослідкувати методи та механізми регулювання повсякденної дійсності міста.

Доведено, що матеріали газет є достатньо репрезентативними для вивчення історичного тла формування міської щоденності. Певний виняток тут становлять лише публікації щодо розвитку освіти у місті, відсоток яких серед загальної кількості газетних текстів був досить малим, а вміщена у цих публікаціях інформація стосувалася, головним чином, вищих навчальних закладів та курсів.

8. З'ясовано інформаційні можливості київських газет 1905-1914 рр. у вивченні правового становища містян різних національностей. Проведена спроба аналізу соціально-демографічних, економічних, конфесійних особливостей міського повсякдення та суспільних настроїв у Києві того часу. На прикладі окремих публікацій показано значущість газетної періодики як історичного джерела для реконструкції політичної та громадської активності найчисельніших етнічних груп, висвітлення труднощів соціальної адаптації в умовах міжнаціонального протистояння та співпраці на побутовому й адміністративному рівнях. Доведено, що будучи дзеркалом не лише національної політики адміністрації міста, а й відображенням основних тенденцій політичного життя різних етнічних груп, їх ідеологічних орієнтирів, життєвих пріоритетів, моральних норм та міжособистісних взаємин, газети Києва займають важливе місце у вивченні етнічних і правових особливостей життя міського соціуму.

9. Доведено важливу роль газетної періодики у ролі історичного джерела для вивчення проблем фінансово-економічної складової повсякденного життя киян, формування попиту та пропозиції на київському ринку, дослідження купівельної спроможності пересічного містянина, засобів формування його смаків і потреб. Аналіз актуалізованих у роботі матеріалів здійснюється з урахуванням того, що газетні публікації були не лише засобом оперативного інформування населення, а й шляхом впливу на формування його смаків та потреб.

На прикладі окремих публікацій відтворено соціальну складову міського повсякдення, показано актуальні проблеми злочинності та громадської безпеки у Києві в 1905-1914 рр. Широко представленими у місцевих газетах є відомості про заходи київської міської адміністрації в галузі соціальної політики, взаємини людей різних вікових, соціальних та професійних груп з державними та громадськими інституціями, відображена майнова нерівність жителів губернського центру. Показано актуальність використання матеріалів газетних видань при дослідженні масштабів міської злочинності у різні роки, визначенні неблагонадійних для життя та економічної діяльності районів міста, з'ясуванні загального стану безпеки у Києві, рівня охорони особистих та майнових прав містян, діяльності місцевої поліції, проведенні класифікації злочинів тощо.

10. У роботі простежено форми та методи реконструкції газетними публікаціями матеріально-побутової складової повсякденного життя киян, повноту відтворення ними різних видів дозвіллевих практик жителів міста, досліджено інформативний потенціал газет при вивченні рівня розвитку благоустрою та медицини Києва в 1905-1914 рр. На основі аналізу широкого комплексу публікацій: оголошень, хроніки, заміток, статей, вміщених на сторінках київських газетних видань, відтворено мережу культурних установ міста, простежено основні тенденції активного відпочинку киян та дозвілля, проведеного в домашніх умовах. Показано цінність матеріалів преси у дослідженні системи рекреаційних і культурно-розважальних послуг, пропонованих київським ринком для людей різних вікових та соціальних груп,

відтворенні екології та санітарії міста, дослідженні епідемічного благополуччя його мешканців і заходів міської адміністрації у галузі охорони здоров'я та гігієни.

Шляхом аналізу численних газетних матеріалів у роботі визначено найбільші антисанітарні зони Києва, виявлено місця незаконних сміттєзвалищ, з'ясовано головні збудники епідемій та вірусних захворювань містян досліджуваного періоду. Поряд з цим, досліджено готовність місцевої медицини надати кваліфіковану допомогу постраждалим, відтворено систему медичних закладів Києва 1905-1914 рр. та особливості функціонування останніх. Перераховано ряд проблемних питань у дослідженні матеріально-побутового елементу міського повсякдення, дозвілля та розвитку медицини, які не знайшли належного висвітлення на сторінках київських газет у той час.

Отже, проведене комплексне дослідження інформативного потенціалу газетної періодики Києва 1905-1914 рр. при вивченні історичних умов формування, правил організації та механізмів адміністративного регулювання київських буднів, їх соціальних, економічних, культурних та матеріально-побутових реалій, дозволяє стверджувати про важливу роль газетних публікацій як історичного джерела для вивчення різних складових тогочасного міського повсякдення. Поряд з цим, як і будь-яке історичне джерело, у своєму вивченні матеріали преси потребують застосування методів зовнішньої та внутрішньої критики, співставлення змістового навантаження останніх з даними альтернативних джерельних груп: документів офіційного характеру, мемуарної літератури, епістолярної спадщини тощо.

Необхідність вивчення матеріалів київських газет 1905-1914 рр. зумовлена їх вагомою цінністю як історичного джерела у вивченні не лише історії міського повсякдення, а й політичної, етнічної, соціальної, економічної, та культурної історії України початку ХХ ст. і посилюється поганою збереженістю примірників окремих видань та поступовим знищенням цього виду історичного джерела через неякісну паперову основу, проблему згасаючих текстів та неналежні умови зберігання. Окремі газети збереглися в українських

бібліотечних колекціях у єдиному примірнику, частина видань сьогодні не видається дослідникам через незадовільний для роботи стан, ряд представлених у бібліографічних покажчиках друкованих органів на зразок газет «Вестник опер» (1910-1913), «Вече стольного города Киева» (1907), «Киевская брачная газета» (1910) зберігаються нині в провідних бібліотеках та українознавчих центрах Російської Федерації, Чехії, Канади та США, і не представлені в архівних та бібліотечних установах України навіть у цифрових копіях, що помітно посилює актуальність проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 294. Канцелярія київського окремого цензора. 1865–1906 рр.

Оп. 1.

1. Спр. 151. Распоряжения главного цензора по делам печати, киевского, подольского и волынского генерал-губернатора и киевского губернатора и переписка с ними и другими учреждениями по вопросам издания местных газет и журналов. 231 арк.
2. Спр. 438. Сообщение киевского губернатора о разрешении потомственному почетному гражданину Кравченко С. издавать газету «Киевская мысль»; программа газеты, 1906 р. 2 арк.

Ф. 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку. 1906–1917 рр.

Оп. 1.

3. Спр. 139. Отчеты о работе Канцелярии киевского отдельного цензора и Комитета за 1906-1908 гг. Черновики. 139 арк.
4. Спр. 438. Отчеты о работе Комитета за 1909-1913 гг. и приложения к ним. Черновики. 314 арк.
5. Спр. 579. Отчеты о работе Комитета за 1914-1916 гг. и приложения к ним. Черновики. 148 арк.

Ф. 296. Редакція газети «Киевлянин». 1890–1919 рр.

Оп. 1.

6. Спр. 29. Списки подписчиков газеты «Киевлянин», 1906–1917 рр. 195 арк.

7. Спр. 33. Расчетные ведомости разносчиков газеты “Киевлянин” [с указанием количества газет и суммы денег за них] 1899 – 1918 pp. 214 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора. 1796–1916 pp.

Оп. 57.

8. Спр. 91. О представлении Киевского губернатора с проектами об установлении в г. Киеве дворников. 193 арк.

Оп. 660.

9. Спр. 238. Об осмотре работ техниками городского общественного Управления по губернии скважин для артезианских каналов. 1908 г. 142 арк.

Оп. 661.

10. Спр. 19. Розширення каналізації в Києве. 1911 г. 278 арк.

11. Спр. 273. Об урегулировании благотворительных учреждений в Киевской губернии. 198 арк.

Оп. 858.

12. Спр. 457. Циркуляры Главного управления по делам печати о наложении ареста, запрещении издания и уничтожения газет, журналов и брошюр, издаваемых в городах Петербурге, Москве, Киеве, Казани и др. 1908-1913 гг. 746 арк.

Оп. 863.

13. Спр. 323. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским, подольским и волинским губернаторами о присылке сведений о количестве повременных и не повременных зданий, типографий, библиотек. 1913-1914 гг. 23 арк.

Ф. 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. 1796-1832 pp.

Оп. 3.

14. Спр. 1062. О устройстве г. Киева. 1831-1832 pp. 241 арк.

Ф. 1439. Чернігівське губернське жандармське управління. 1874 – 1917рр.**Оп. 1.**

15. Спр. 574. Переписка с уездным исправником и др. об аресте и высылке лиц, обвиненных в агитации против существующего строя, распространении нелегальной литературы. 1906 р. 230 арк.

Ф. 1680. Канцелярія Харківського інспектора у справах друку. 1880–1917 рр.**Оп. 1.**

16. Спр. 102. Циркуляры Главного управления по делам печати о сохранении силы действовавшего устава о цензуре после обнародования Манифеста 17 Октября и о привлечении к судебной ответственности, 1906 р. 64 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського**

Ф. 44. Редакція газети «Рада». 1906–1914 рр.**Оп. 1.**

17. Спр. 9. [Войцехівська Марія]. Проба статистичного аналізу українського національного руху по передплатницькому контингенту „Ради”. 1. Статистичні таблиці. 2. Статистичні ілюстрації. 3. Коментар. [1911 р.]. 10 арк.

18. Спр. 23. Білашенко Антон – Редакції газети «Рада». Лист 23 квітня 1911 р. З Липовця до Києва. 2 арк.

2. ГАЗЕТНІ ПУБЛІКАЦІЇ

19. Административное взыскание. *Киевская мысль*. 1913. № 303. 2 ноября. С. 3.

20. Административные взыскания. *Киевское утро*. 1910. № 40. 26 сентября. С. 3.

21. Анализ воды. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 сентября. С. 3.

22. Антиклопин. *Южная копейка*. 1912. № 493. 5 мая. С. 4.
23. Антимолин. *Южная копейка*. 1912. № 493. 5 мая. С. 4.
24. Артезианское водоснабжение. *Киевская мысль*. 1908. № 292. 21 октября. С. 3.
25. Аферист. *Киевские вести*. 1909. № 78. 20 марта. С. 2.
26. Базарные цены. *Киевские вести*. 1909. № 95. 11 апреля. С. 2.
27. Благоустройство Демеевки. *Киевская жизнь*. 1912. № 27. 1 ноября. С. 3.
28. Богданов С. Украинский сепаратизм в Государственной Думе. *Киевлянин*. 1909. № 360. 31 декабря. С. 2.
29. Большая кража. *Киевские вести*. 1907. № 171. 4 декабря. С. 3.
30. Борьба з п'янством. *Маяк*. 1913. № 5. 31 января. С. 13.
31. Борьба с пьянством. *Газета*. 1908. № 29. 12 сентября. С. 7.
32. Важно! *Киевская мысль*. 1907. № 3. 19 января. С. 6.
33. В борьбе со сползами. *Киевские вести*. 1907. № 37. 19 июля. С. 3.
34. В вагоне дачного поезда. *Южная копейка*. 1912. № 556. 9 июля. С. 4.
35. В виду прекращения холерной эпидемии. *Газета*. 1908. № 40. 28 ноября. С. 14.
36. В городской железнодорожной комиссии. *Киевлянин*. 1913. № 100. 10 апреля. С. 4.
37. В городской железнодорожной комиссии. *Киевлянин*. 1913. № 320. 20 ноября. С. 3.
38. Велосипеды и граммофоны. *Южная копейка*. 1912. № 501. 13 мая. С. 3.
39. Велосипеды. *Южная копейка*. 1912. № 501. 13 мая. С. 3.
40. Велосипеды. *Южная копейка*. 1912. № 506. 20 мая. С. 3.
41. Выборы в Киеве. *Киевская мысль*. 1907. № 13. 30 января. С. 3.
42. Выставка картин украинских художников. *Киевская мысль*. 1912. № 10. 10 января. С. 3.
43. В Киеве. *Громадська думка*. 1906. № 107. 11 мая. С. 3.
44. В комиссионно-посреднической конторе «Удобство». *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 ноября. С. 1.

45. В конторе «Удобство». *Киевская жизнь*. 1912. № 23. 28 октября. С. 4.
46. В конторе «Удобство». *Киевская жизнь*. 1912. № 63. 9 декабря. С. 5.
47. В конторе «Удобство». *Киевская жизнь*. 1912. № 69. 15 декабря. С. 4.
48. Военный строй и гимнастика. *Южная копейка*. 1912. № 498. 10 мая. С. 3.
49. Воззвание. *Киевское слово*. 1905. № 6398. 2 ноября. С. 1.
50. В оружейном магазине М.В. Вечера. *Южная копейка*. 1912. № 496. 8 мая. С. 4.
51. В пользу Общества скорой помощи учащимся в высших учебных заведениях г. Киева. *Киевская мысль*. 1908. № 316. 14 ноября. С. 3.
52. В пользу тифозных больных. *Киевские вести*. 1909. № 37. 7 февраля. С. 3.
53. Врачебная помощь. *Южная копейка*. 1912. № 699. 5 декабря. С. 4.
54. Врачи и лечебницы. Акушерки-Массажистки. *Киевская мысль*. 1913. № 243. 3 сентября. С. 6-7.
55. Врачи и лечебницы. *Киевская мысль*. 1913. № 242. 2 сентября. С. 4.
56. Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1907. № 97. 19 сентября. С. 1.
57. Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 ноября. С. 1.
58. Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1909. № 37. 7 февраля. С. 4.
59. Врачи и лечебницы. *Киевские вести*. 1909. № 84. 28 марта. С. 1.
60. Врачи и лечебницы. *Киевские отклики*. 1906. № 2. 2 января. С. 1.
61. Врачи и лечебницы. *Южная копейка*. 1912. № 463. 3 апреля. С. 4.
62. Врачи и лечебницы. *Южная копейка*. 1912. № 491. 1 апреля. С. 4.
63. Врачи и лечебницы. *Южная копейка*. 1912. № 695. 1 декабря. С. 3.
64. Врачи и лечебницы. *Южная копейка*. 1912. № 704. 11 декабря. С. 4.
65. II Всероссийский съезд фельдшеров, фельдшериц и акушерок (Восьмое заседание). *Киевские вести*. 1909. № 159. 17 июня. С. 3.
66. Всім, кому дороге відродження нашого народу. *Маяк*. 1913. № 26. 11 июля. С. 1.
67. В суконно-мануфактурном и галантерейном магазине З. Ю. Бялика... *Южная копейка*. 1912. № 615. 8 сентября. С. 6.
68. Втеча з Лук'янівської тюрми. *Рада*. 1907. № 244. 31 октября. С. 2.

69. Вторник, четверг, суббота. Квартиры, дачи, дома, имения. Специальное «Бюро квартир». *Киевская мысль*. 1913. № 213. 4 августа. С. 6
70. Вчера присутствие городской управы постановило оштрафовать общество городских железных дорог. *Киевлянин*. 1901. № 252 . 12 сентября. С. 2.
71. Главная контора «Киевского Звонка». *Южная копейка*. 1912. № 492. 3 мая. С. 4.
72. Главное депо музыкальных инструментов и нот всех изданий Г.И. Инджишек. *Киевская жизнь*. 1912. № 5. 10 октября. С. 1.
73. Гласные. *Южная копейка*. 1912. № 548. 1 июля. С. 6.
74. Городское благоустройство. *Киевлянин*. 1908. № 81. 21 марта. С. 3.
75. Городской акушерский пункт. *Южная копейка*. 1912. № 612. 5 сентября. С. 3.
76. Городской театр. *Киевская жизнь*. 1912. № 2. 7 октября. С. 3.
77. Граммофоны. *Киевская жизнь*. 1912. № 3. 8 октября. С. 1.
78. Грушевський М. Микола Лисенко. *Село*. 1909. № 14.
79. Дачные поезда (Ежедневные). *Киевские вести*. 1907. № 6. 17 июня. С. 3.
80. Движение холерных заболеваний в Киеве. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 ноября. С. 3.
81. Дело о незаконной торговле. *Киевские вести*. 1909. № 95. С. 2.
82. Дело о разбойном нападении. *Киевские вести*. 1907. № 34. 15 июля. С. 4.
83. Демиевская потребительская лавка. *Киев*. 1910. № 14. 10 апреля. С. 13.
84. До втечі з Лук'янівської тюрми. *Рада*. 1907. № 245. 1 ноября. С. 3.
85. До втечі з Лук'янівської тюрми. *Рада*. 1907. № 248. 4 ноября. С. 3.
86. Доктор М.Я. Черняк. *Киевское слово*. 1905. № 6150. 20 февраля. С. 1.
87. Экспертная канализационная комиссия. *Киевские вести*. 1909. № 37. 7 февраля. С. 2.
88. Электрические лампы накаливания. *Киевская жизнь*. 1912. № 1. 6 октября. С. 9.
89. Эмиграция евреев из Киева. *Киевская мысль*. 1907. № 10. 26 января. С. 3.
90. Єфремов С. Українська преса в 1907 р. *Киевские вести*. 1908. № 1.

91. Жестокая мать. *Киевские вести*. 1909. №136. 25 мая. С. 3.
92. Заметки. *Киевлянин*. 1907. № 168. 20 июля. С. 2.
93. Заметки. *Киевлянин*. 1908. № 134. 15 мая. С. 3.
94. Заметки. *Киевлянин*. 1908. № 205. 28 июля. С. 2.
95. Затопления нечистотами. *Киевская мысль*. 1908. № 30.1 февраля. С. 5.
96. Зачем оставаться толстым? Знаменитые порошки Д-ра Маркони. *Киевские вести*. 1909. № 58. 28 февраля. С. 4.
97. Злочинство. *Громадська думка*. 1906. № 168. 22 июля. С. 3.
98. Игра в лото. *Южная копейка*. 1912. № 702. 9 декабря. С. 3.
99. Известные артисты, любимцы публики «Бим-Бом». *Киевские вести*. 1909. № 159. 17 июня. С. 1.
100. Извещение. *Южная копейка*. 1912. № 386. 12 января. С. 4.
101. Из еврейской жизни. *Киевские вести*. 1909. № 159. 17 июня. С. 3.
102. Изнанка Киева. «Клоповники». *Южная копейка*. 1912. № 507. 21 мая. С. 3.
103. И. Ф. Котляров, владелец торгового дома «Котляров и Черноголовин». *Газета*. 1908. № 40. 28 ноября. С. 21.
104. К автобусному сообщению в Киеве. *Киевлянин*. 1913. № 155. 7 июня. С. 3.
105. Какао Бенсдорп. *Киевские вести*. 1907. № 97. 19 сентября. С. 4.
106. Канализационные дела. *Киевское слово*. 1905. № 6136. 1 февраля. С. 2.
107. К благоустройству «Пущи-Водицы». *Киевские вести*. 1909. № 84. 28 марта. С. 3.
108. Квартиры, дачи и помещения. *Киевская мысль*. 1908. № 263. 22 сентября. С. 4.
109. Квартиры, дачи и помещения. *Киевская мысль*. 1908. № 271. 30 сентября. С. 6.
110. Квартиры, дачи и помещения. *Киевская мысль*. 1908. № 274. 4 октября. С. 11.

111. Квартыры, дачи и помещения. *Киевская мысль*. 1908. № 283. 12 октября. С. 6.
112. Квартыры, дачи и помещения. *Киевская мысль*. 1908. № 295. 24 октября. С. 6.
113. Квартыры для бедных. *Киевская мысль*. 1912. № 93. 4 апреля. С. 4.
114. Квартырный вопрос в Киеве и союз квартиронанимателей. *Киевские весты*. 1907. № 34. 15 июля. С. 3 – 4.
115. К вопросу о прусской тайной агентуре в Галичене. *Киевлянин*. 1910. № 164. 16 июня. С. 2.
116. К вниманию киевских велосипедистов. *Киевская мысль*. 1912. № 94. 5 апреля. С. 4.
117. К вопросу о городской канализации. *Киевские весты*. 1907. № 10. 21 июня. С. 3.
118. К голодовке. *Киевские весты*. 1909. № 78. 20 марта. С. 2.
119. К добрым людям. *Киевская мысль*. 1908. № 292. 21 октября. С. 3.
120. К зимнему спорту. *Южная копейка*. 1912. № 696. 2 декабря. С. 3.
121. Киевские дачники евреи. *Киев*. 1910. № 7. 20 февраля. С. 12.
122. Киевское общество велосипедистов-любителей. *Киевская мысль*. 1906. № 2. 31 декабря. С. 5.
123. Киевское общество поощрения применения собак к полицейской и сторожевой службе. *Киевлянин*. 1914. № 101. 13 апреля. С. 4.
124. Киевское отделение Российского Общества Защиты Женщин. *Киевская мысль*. 1913. № 256. 16 сентября. С. 1.
125. К избиению евреев на ст. Раздельная. *Киевское слово*. 1905. № 6398. 2 ноября. С. 3.
126. К итогам выставки. *Киевская мысль*. 1912. № 413. 24 апреля. С. 4.
127. К киевским скачкам. *Киевская мысль*. 1912. № 233. 23 августа. С. 3.
128. К облегчению квартирного вопроса для малоимущих. *Южная копейка*. 1912. № 466. 6 апреля. С. 3.

129. Количество избирателей в Киеве. *Киевское утро*. 1910. № 60. 16 октября. С. 3.
130. Количество и национальный состав служащих киевского городского управления. *Киевлянин*. 1913. № 277. 8 октября. С. 3.
131. Комитет по оказанию помощи. *Киевское слово*. 1905. № 6398. 2 ноября. С. 3.
132. Контора объявлений «Реклама». *Киевская мысль*. 1913. № 256. 16 сентября. С. 1.
133. Контора «Удобство». *Киев*. 1910. № 8. 27 февраля. С. 2.
134. Контора «Удобство». *Киев*. 1910. № 9. 6 марта. С. 2.
135. Контракты. *Киевское слово*. 1905. № 6150. 20 февраля. С. 3.
136. Контракты. *Маяк*. 1913. № 8. 21 февраля. С. 13.
137. К постройке трамвая на Демеевке. *Киевская мысль*. 1907. № 5. 21 января. С. 3.
138. К праздничной торговле. *Киевлянин*. 1907. № 311. 10 ноября. С. 3.
139. Кража в обувном магазине. *Киевское утро*. 1910. № 44. 30 сентября. С. 3.
140. Кражи. *Киевские вести*. 1909. № 159. 17 июня. С. 2.
141. Кражи. *Киевская жизнь*. 1912. № 15. 20 октября. С. 3.
142. Кражи. *Киевское утро*. 1910. № 60. 16 октября. С. 3.
143. К разрешению осветительного вопроса в Киеве. *Киевлянин*. 1913. № 283. 14 октября. С. 3.
144. Крым-Евпатория. Санаторий «Таласса». *Киевская мысль*. 1913. № 241. 1 сентября. С. 2.
145. К сооружению нового костела. *Киевское слово*. 1905. № 6140. 5 февраля. С. 2.
146. Кто желает!!! *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 ноября. С. 4.
147. Кто отравляет питьевую воду в Киеве. *Киевская мысль*. 1907. № 94. 5 апреля. С. 5.
148. К убийству на Шулявке. *Киевские вести*. 1907. № 42. 24 июля. С. 3.
149. К уборке улиц. *Киевская жизнь*. 1912. № 52. 27 ноября. С. 3.

150. Липецкий курорт. *Киевское утро*. 1910. № 60. 16 октября. С. 4.
151. Липецкий курорт. *Киевское утро*. 1910. № 76. 1 ноября. С. 4.
152. Литературные дела. *Киевские вести*. 1907. № 93. 14 сентября. С. 3.
153. Лозинський М. Навмисне чи байдужість? *Рада*. 1910. № 20. 26 января. С. 1.
154. Малый театр миниатюр. *Киевская жизнь*. 1912. № 34. 8 ноября. С. 1.
155. Массовые обыски и аресты. *Киевская мысль*. 1907. № 3. 19 января. С. 3.
156. Международная гигиеническая выставка в Дрездене. *Газета*. 1912. № 4. 27 января. С. 12-15.
157. Международная гигиеническая выставка в Дрездене (Окончание). *Газета*. 1912. № 10. 9 марта. С. 13-16.
158. Модно-галантерейный магазин Г. И. Дечко. *Газета*. 1912. № 10. 9 марта. С. 28.
159. «Монте-Карло» в Крыму. *Киевские вести*. 1907. № 93. 14 сентября. С. 2.
160. Мотивы дня. Ты, дворник, чистый печенег. *Южная копейка*. 1912. № 696. 2 декабря. С. 2.
161. Мужеубийство. *Киевские вести*. 1909. №136. 25 мая. С. 3.
162. Наложения штрафов. *Киевские вести*. 1907. № 93. 14 сентября. С. 3.
163. На Подоле задержаны. *Киевское слово*. 1905. №. 6155. 20 февраля. С. 3.
164. Населения города Киева. *Киев*. 1910. № 7. 20 февраля. С. 13.
165. Научный синематограф. *Киевская мысль*. 1912. № 240. 30 августа. С. 3.
166. Наша зброя. *Маяк*. 1913. № 2. 10 января. С. 1.
167. Наши улицы. *Киевское утро*. 1910. № 42. 28 сентября. С. 2.
168. Недостаток воды. *Киевские вести*. 1909. № 133. 22 мая. С. 4.
169. Нежинская рябиновая. *Киевская мысль*. 1913. № 241. 1 сентября. С. 6.
170. Не пропустите! *Киевская мысль*. 1907. № 5. 21 января. С. 6.
171. Нехозяйственность городской управы. *Киевское утро*. 1910. № 42. 28 сентября. С. 2.
172. Новая железнодорожная линия. *Киевская мысль*. 1912. № 115. 26 апреля. С. 4.

173. Новейшее косметическое изобретение. *Киевские вести*. 1907. № 37. 19 июля. С. 4.
174. Новый вид торговли водкой. *Киевлянин*. 1907. № 299. 29 октября. С. 2.
175. Ножевая расправа. *Киевское утро*. 1910. № 92. 17 ноября. С. 3.
176. Обыски и аресты среди украинцев. *Киевская мысль*. 1907. № 3. 19 января. С. 3.
177. Об оспе и оспопрививании. *Газета*. 1912. № 2. 13 января. С. 2-6.
178. Об оспе и оспопрививании (Окончание). *Газета*. 1912. № 3. 20 января. С. 2-9.
179. Общество Трудовой Помощи для интеллигентных женщин. *Киевское слово*. 1905. № 6397. 1 ноября. С. 4.
180. Объявления. *Киевские вести*. 1907. № 6. 17 июня. С. 4.
181. О городских евреях. *Известия Киевской городской думы*. 1909. № 5. 22 мая. С. 2.
182. О движении инфекционных заболеваний. *Южная копейка*. 1912. № 465. 5 апреля. С. 2.
183. О замощении Крещатика. *Киевская мысль*. 1908. № 286. 15 октября. С. 3.
184. Оказание помощи пострадавшим евреям. *Киевское слово*. 1905. № 6397. 1 ноября. С. 3.
185. О порядке движения автобусов. *Киевские губернские ведомости*. 1913. № 54. 28 мая. С. 2.
186. О порядке пользования автобусами. *Киевские губернские ведомости*. 1913. № 54. 28 мая. С. 2.
187. Определение Святейшего Синода. *Киевские епархиальные ведомости*. 1913. № 8. 24 февраля. С. 78-87.
188. Освящения новой больницы. *Южная копейка*. 1912. № 695. С. 3.
189. Осмотр базаров. *Киевские вести*. 1909. № 159. 17 июня. С. 2.
190. Особый суд для малолетних в г. Киеве. *Киевлянин*. 1914. № 34. 3 февраля. С. 3.
191. Оставленные дети. *Киевское слово*. 1905. № 6147. 12 февраля. С. 2.

192. Оставленные дети. *Киевское слово*. 1905. № 6158. 23 февраля. С. 3.
193. Оставленный ребенок. *Киевское слово*. 1905. № 6140. 5 февраля. С. 2.
194. Оставленный ребенок. *Киевское слово*. 1905. № 6141. 6 февраля. С. 3.
195. Оставленный ребенок. *Киевское слово*. 1905. № 6142. 7 февраля. С. 2.
196. Оставлен ребенок. *Киевлянин*. 1905. № 360. 31 декабря. С. 3.
197. Отвратительные колбасы. *Южная копейка*. 1912. № 498. 10 мая. С. 3.
198. Отголоски погрома. *Киевское слово*. 1905. № 6397. 1 ноября. С. 3.
199. Отдаются в наем. В Бульварном участке. *Квартироуказатель г. Киева*. 1906. № 6. 12 августа. С. 1.
200. Отдаются в наем. В Дворцовом участке. *Квартироуказатель г. Киева*. 1906. № 2. 30 июня. С. 1.
201. Отдаются в наем. В Лукьяновском участке. *Квартироуказатель г. Киева*. 1906. № 2. 30 июня. С. 1.
202. Отдаются в наем. В Печерском участке. *Квартироуказатель г. Киева*. 1906. № 1. 20 июня. С. 2.
203. Отдаются в наем. В Плосском участке. *Квартироуказатель г. Киева*. 1906. № 6. 12 августа. С. 2.
204. Отдаются в наем. В Старокиевском участке. *Квартироуказатель г. Киева*. 1906. № 2. 30 июня. С. 2.
205. Отдаются в наем. В Старокиевском участке. *Квартироуказатель г. Киева*. 1906. № 6. 12 августа. С. 2.
206. Открыта большая биржевая кофейня «Grand-Cafe». *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 ноября. С. 1.
207. Открытие кабинета научно-судебной экспертизы. *Киевлянин*. 1914. № 34. 3 февраля. С. 3.
208. Открытие синематографов. *Киевская мысль*. 1912. № 306. 4 ноября. С. 4.
209. От Правления Киевского Округа Путей Сообщения. *Днепровские судоходные листки*. 1906. № 2. 22 марта. С. 1-2.
210. Отчет. *Киевлянин*. 1908. № 341. 9 декабря. С. 3.

211. Охотничья выставка. *Киевская мысль*. 1912. № 107. 18 апреля. С. 5.
212. Оштрафование общества городского трамвая. *Киевлянин*. 1907. № 318. 17 ноября. С. 4.
213. Оштрафовано газеты. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 ноября. С. 2.
214. Пароходы Обществ. *Киевлянин*. 1906. № 159. 11 июня. С. 6.
215. Пароходы Обществ. *Киевлянин*. 1913. № 186. 8 июля. С. 4.
216. Пастыри! Боритесь с пьянством! Искореняйте народное зло! *Киевские епархиальные ведомости*. 1913. № 7. 17 февраля. С. 71.
217. Первая Зубная Лечебница Русских Врачей. *Газета*. 1908. № 37. 7 октября. С. 19.
218. Первая помощь при несчастных случаях и внезапных болезнях. *Газета*. 1909. № 1. 9 января. С. 4-7
219. Первый в Киеве театр-кинематограф «Корсо». *Киевская жизнь*. 1912. № 40. 14 ноября. С. 1.
220. Перші загальні збори київської «Просвіти». *Громадська думка*. 1906. № 146. 27 июня. С. 3.
221. Письма в редакцию. *Киевлянин*. 1905. № 321. 20 ноября. С. 3.
222. Погасло электричество. *Киевское утро*. 1909. № 57. 12 августа. С. 3.
223. Погром в Киевском уезде. *Киевское слово*. 1905. № 6397. 1 ноября. С. 3.
224. Пожар. *Киевские вести*. 1907. № 6. 17 июня. С. 3.
225. Пожежа. *Громадська думка*. 1906. № 163. 16 июля. С. 3.
226. Покорнейше просят лиц, спасших от разгрома. *Киевское слово*. 1905. № 6398. 2 ноября. С. 1.
227. По пьяному делу. *Киевское утро*. 1910. № 60. 16 октября. С. 3.
228. Поступили пожертвы. *Киевские вести*. 1909. № 58. 28 февраля. С. 3.
229. Поступили пожертвования. *Киевская мысль*. 1908. № 292. 21 октября. С. 3.
230. Предупреждение. *Киевская мысль*. 1906. № 2. 31 декабря. С. 3.
231. Прекращение автобусного движения. *Киевлянин*. 1914. № 347. 16 декабря. С. 4.

232. Привлечены к ответственности редакторы. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 ноября. С. 2.
233. Проверка прав евреев. *Киевские вести*. 1907. № 34. 15 июля. С. 2.
234. Продажа. Покупка. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 ноября. С. 1.
235. Продажа предприятия Конской городской железной дороги. *Киевлянин*. 1904. № 351. 19 декабря. С. 3.
236. Происшествия. *Киевская мысль*. 1907. № 10. 26 января. С. 3.
237. Происшествия. *Киевская мысль*. 1913. № 321. 20 ноября. С. 3.
238. Происшествия. *Киевское слово*. 1909. № 57. 12 августа.
239. Происшествия на Днепре. *Днепровские судоходные листки*. 1906. № 2. 22 марта. С. 2.
240. Происшествия на Днепре. *Днепровские судоходные листки*. 1906. № 5. 25 марта. С. 2.
241. Про пам'ятник Т. Шевченкові у Києві. *Маяк*. 1912. № 5. 31 января. С. 10.
242. «Просвіта» у Києві. *Громадська думка*. 1906. № 132. 10 июня. С. 1.
243. Противохолерные меры. *Киевские вести*. 1907. № 93. 14 сентября. С. 2.
244. Прощение городских учительниц. *Киевское утро*. 1910. № 40. 26 сентября. С. 3.
245. Прислуга. Занятия. Уроки. *Киевская мысль*. 1908. № 244. 3 сентября. С. 4 - 6.
246. Работы по расширению сети городской канализации. *Киевлянин*. 1909. № 136. 19 мая. С. 3.
247. Разгром квартир. *Киевские вести*. 1909. № 159. 17 июня. С. 2.
248. Разные разности. Квартироискатели. *Южная копейка*. 1912. № 556. 9 июля. С. 4.
249. Разные разности. На городской квартире. *Южная копейка*. 1912. № 551. 4 июля. С. 4.
250. Разные разности. *Южная копейка*. 1912. № 462. 2 апреля. С. 4.
251. Разные разности. *Южная копейка*. 1912. № 465. 5 апреля. С. 4.

252. Разные сообщения. *Днепровские судоходные листки*. 1906. № 27. 16 мая. С.1.
253. Разное. *Южная копейка*. 1912. № 698. 4 декабря. С. 4.
254. Разъяснения правления городской дороги об ученических тарифах. *Киевлянин*. 1906. № 256. 16 сентября. С. 3.
255. Расклейка объявлений. *Киевлянин*. 1908. № 279. 8 октября. С. 3
256. Расписание движения поездов (От 15 октября 1905 г.). *Киевлянин*. 1905. № 327. 26 ноября. С. 6.
257. Расписание движения поездов (От 15 октября 1905 г.). *Киевлянин*. 1905. № 359. 30 декабря. С. 6.
258. Распоряжения Губернского Начальства. *Киевские губернские ведомости*. 1908. № 77. 17 июля. С. 1 – 2.
259. Распоряжения Губернского Начальства. *Киевские губернские ведомости*. 1908. № 78.19 июля. С. 1 – 2.
260. Распоряжение Губернского Начальства. *Киевские губернские ведомости*. 1909. № 22. 26 февраля. С. 1.
261. Распоряжение. Циркулярное распоряжение Правления Киевского Округа Путей Сообщения, от 12 с. мая №7273). *Днепровские судоходные листки*. 1906. № 52. 16 мая. С. 1.
262. Расправы. *Киевское слово*. 1905. № 6396. 31 октября. С. 3.
263. Распродажа. *Южная копейка*. 1912. № 615. 8 сентября. С. 4.
264. Ревнивым не высылаются. *Киевское слово*. 1905. № 6403. 7 ноября. С. 1.
265. Рекомендуются исключительно конторой «Удобство». *Киевская мысль*. 1908. № 283. 12 октября. С. 6.
266. Рекомендуются исключительно конторой «Удобство». *Киевская мысль*. 1908. № 295. 23 октября. С. 6.
267. Ресторан и его официанты. *Киевское слово*. 1905. №. 6155. 20 февраля. С. 3.
268. Родильный приют Общества оказания помощи бедным роженицам. *Киевские вести*. 1907. № 93. 14 сентября. С. 4.

269. Русское страховое общество «Помощь». *Киевские вести*. 1907. № 6. 17 июня. С. 1.
270. Савенко А. Заметки. DCCXII. *Киевлянин*. 1909. № 102. С. 2.
271. Светлов П. Борьба науки с самоубийством (По поводу брошюры проф. И.А. Сикорского – «Психологическая борьба с самоубийством в юные годы». Киев, 1913 г.). *Киевские епархиальные ведомости*. 1913. № 9. 3 марта. С. 283 - 287.
272. Сдается квартира. *Киевская мысль*. 1908. № 268. 27 сентября. С. 1.
273. Сенатское разъяснение о евреях. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 октября. С. 2.
274. Скадовск. *Киевская мысль*. 1912. № 116. 27 апреля. С. 6.
275. Сколько публики можно допустить на думские хоры. *Киевское слово*. 1905. № 6140. 5 февраля. С. 2.
276. Случай с ребенком. *Киевская мысль*. 1913. № 305. 4 ноября. С. 2.
277. Случай с ребенком. *Киевская мысль*. 1913. № 307. 6 ноября. С. 3.
278. Совецание по водопроводному вопросу. *Киевские вести*. 1909. № 57. 7 февраля. С. 3.
279. Совецание по водопроводному вопросу. *Киевские вести*. 1909. № 159. 17 июня. С. 3.
280. Согласно распоряжению министра финансов... *Газета*. 1908. № 33. 10 октября. С.19.
281. Состоится благотворительная ярмарка. *Киевская мысль*. 1908. № 286. 15 октября. С. 1.
282. Спешите видеть!!! *Южная копейка*. 1912. № 480. 20 апреля. С. 1.
283. Сполз горы. *Южная копейка*. 1912. № 465. 5 апреля. С. 3.
284. Сползы. *Киевская мысль*. 1907. № 108. 19 апреля. С. 5.
285. Спорт. На Циклодроме. *Южная копейка*. 1912. № 559. 12 июля. С. 4.
286. Справки. Администрация. *Киевское утро*. 1910. № 40. 26 сентября. С. 4.
287. Справки. Администрация. *Киевское утро*. 1910. № 42. 28 сентября. С. 4.
288. Справки. Администрация. *Киевское утро*. 1910. № 44. 30 сентября. С. 4.

289. Справочный отдел. *Киевские вести*. 1907. № 34. 15 июля. С. 4.
290. Справочный отдел. *Киевские вести*. 1909. № 84. 28 марта. С. 4.
291. Справочный отдел. *Киевское слово*. 1905. № 6136. 1 февраля. С. 3.
292. Справочный отдел. *Южная копейка*. 1912. № 492. 3 мая. С. 4.
293. Страхования. *Днепровские судоходные листки*. 1906. № 2. 22 марта. С. 2.
294. Страхования. *Днепровские судоходные листки*. 1906. № 4. 24 марта. С. 1.
295. Страхования жизни. *Киевские вести*. 1907. № 6. 17 июня. С. 1.
296. Суд для малолетних в Киеве. *Киевлянин*. 1914. № 32. 1 февраля. С. 4.
297. Супружеская месть. *Киевлянин*. 1905. № 220. 11 августа. С. 3.
298. Съезд деятелей взаимного страхования. *Киевская мысль*. 1913. № 228. 19 августа. С. 2.
299. Такса для наемных автомобилей. *Киевские губернские ведомости*. 1913. № 54. 28 мая. С. 2.
300. Театр-кинематограф «Новый мир». *Киевская жизнь*. 1912. № 40. 14 ноября. С. 1.
301. Театр Наслед. Бергонье. *Киевская мысль*. 1906. № 1. 30 декабря. С. 1.
302. Театр «Соловцов». *Киевлянин*. 1907. № 125. 7 мая. С. 1.
303. Трамвай Киев-Слободка-Дарница. *Киевская жизнь*. 1912. № 12. 17 октября. С. 3.
304. Трамвай Киев-Слободка-Дарница-Бровары. *Киевская мысль*. 1913. № 254. 14 сентября. С. 5.
305. Трамвай сошел через снег. *Киевлянин*. 1905. № 359. 30 декабря. С. 4.
306. Українці! Свій до свого! *Маяк*. 1913. № 26. 11 июля. С. 16.
307. Упражнения спортивного студенческого кружка. *Южная копейка*. 1912. № 498. 10 мая. С. 3.
308. Участие рабочих в выборах. *Киевские вести*. 1907. № 64. 15 августа. С. 3.
309. Фальшиві гроші. *Маяк*. 1913. № 24. 20 июня. С. 14.
310. Формань против насморка. *Киевская мысль*. 1913. № 304. 3 ноября. С. 2.

311. Формань против насморка. *Киевские вести*. 1909. № 84. 28 марта. С. 1.
312. Фотографії з політичних. *Громадська думка*. 1906. № 31. 12 февраля. С. 3.
313. Фотографиии заключенных. *Киевлянин*. 1866. № 42 . 11 апреля. С. 3.
314. Химический завод Косметическое отделение Ю.Р.О.Р.А.Т. Лампадное масло. *Киевские вести*. 1909. № 94. 10 апреля. С. 4.
315. Ходатайство полицеймейстера об учреждении при полиции велосипедной команды. *Киевлянин*. 1912. № 248. 7 сентября. С. 4.
316. Ходотайство учителей. *Южная копейка*. 1912. № 668. 3 ноября. С. 3.
317. Хроника. *Киевские вести*. 1909. № 289. 30 октября. С. 2.
318. Хроника. *Киевское утро*. 1910. № 92. 17 ноября. С. 3.
319. Цирк Hippo-Palace. *Киевская мысль*. 1906. № 1. 30 декабря. С. 1.
320. Часы открытия и закрытия торгово-промышленных учреждений. *Киевские вести*. 1907. № 10. 21 июня. С. 3.
321. Чисельность населения г. Киева и Киевской губернии. *Киевская мысль*. 1909. 7 февраля. С. 3.
322. Члены управы. *Южная копейка*. 1912. № 555. 8 июля. С. 6.
323. Шалости электричества. *Киевская жизнь*. 1912. № 21. 26 октября. С. 3.
324. Grand-Café. *Киевские вести*. 1909. № 37. 7 февраля. С. 1.
325. Hippo-Palace. *Киевская мысль*. 1907. № 45. 2 марта. С. 1.
326. Singer. *Киевские вести*. 1907. № 146. 8 ноября. С. 4.

3. ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

327. Білецький О., Мамонтов Я. Український театр. Хрестоматія. К., 1941. Ч. II. Український новий театр (від початку ХІХ до перших років ХХ ст.). 360 с.
328. Історія Києва: від княжої доби до сучасності: Збірник документів і матеріалів: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / за заг. ред. В. Колесника, А. Коцура, Н. Терес; упоряд.: В. Червінський, Л. Морфлюк та ін. К., 2005. 724 с.
329. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ ст. / Уклад. Н. Сидоренко, О. Сидоренко. К., 2001. 448 с.

330. Нелегальні відозви з нагоди шевченківських роковин. К., 1925. 64с.
331. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. Тройницкого; изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург. 1904. Т. 16. Киевская губерния. 287 с.
332. Сборник статистических сведений Министерства юстиции. СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1897. Вып. 12: Сведения о личном составе судебных установлений Европейской России, Кавказского края, Сибири и Туркестана и деятельности судебных установлений, образованных по Уставам Императора Александра II и коммерческих судов за 1896 год. 167 с.

ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

333. Антонович И. Воспоминания о М. Драгоманове. Книга 4. К., 1926. 208 с.
334. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). Вінніпег, 1949. 167 с.
335. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). К., 2007. 272 с.
336. Курлов П. Конец русского царизма: воспоминания бывшего командира корпуса жандармов. М.; Пг., 1923. 296 с.
337. Новицкий В. Из воспоминаний жандарма. М., 1991. 254 с.
338. Садовський М. Мої театральні згадки 1881-1917. К., 1956. 204 с.
339. Сидоров А. Из воспоминаний цензора. *Голос минувшого*. 1923. № 3. С. 129–132.
340. Сидоров А. В Києве. 1904–1909 гг. *Голос минувшого*. 1918. № 7–9. С. 133–145.
341. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Нью-Йорк, 1955. 504 с.
342. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). К., 2003. 416 с.
343. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). К., 2011. 480 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

4. МОНОГРАФІЇ, НАРИСИ, СТАТТІ, ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ

344. Акопов А. Методика типологического исследования периодических изданий (на примере специальных журналов). Иркутск, 1985. 96 с.
345. Акунін О. Селянство півдня України в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття: побутовий, морально-психологічний та соціальний аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. К., 2006. Вип. 15. С. 265-272.
346. Анисимов А. Киев и киевляне. Я вызову любое из столетий... К., 2002. 377 с.
347. Анисимов А. Мой Киев: портрет в интерьере Вечности. К., 2007. 320 с.
348. Анисимов А. Скорбное безчувствие. К., 2010. 227 с.
349. Антонова С. Периодическая печать как исторический источник по истории СССР (1895–1917): метод. пособие для студ.-заочников ист. ф-тов гос. ун-тов. М., 1966. 56 с.
350. Антюхин Г. Основные этапы и некоторые закономерности развития местной печати России XIX – XX веков. М., 1981. 40 с.
351. Ахмадулин Е. Системный подход в исследовании региональной печати. *Местная и региональная печать: вопросы истории, методологи*. Ростов-на-Дону, 1983. С. 21-23.
352. Басенко І. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907-1914 рр.). *Наукові записки НаУКМА: Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. Т. 143. Історичні науки. К., 2013. С. 15-20.
353. Березовський О. Заснування газети «Громадська думка» та особливості її діяльності (1905-1906). *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. К., 2003. Вип. 68-70. С. 136-139.

354. Березовський О. Сучасна вітчизняна історіографія про пресу українських політичних партій в Російській імперії початку ХХ ст. *Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 21. К., 2010. С. 529-541.
355. Бойко Ю. Євген Чикаленко – видавець першої щоденної україномовної газети «Рада». *Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. К., 2014. Вип. 18. С. 497- 512.
356. Бойко-Гагарін А. Дореволюційні газети як джерело вивчення історії музейної справи в Україні. *Краєзнавство*. К., 2016. № 3 / 4. С. 134-146.
357. Борисенко М. Життя та побут міського населення України у 20-30-х рр. ХХ ст. К., 2009. 271 с.
358. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII ст.: У 3 кн. К., 1995.
359. Варшавчик М. Источниковедение истории КПСС: учеб. для студентов, обучающихся по спец. «История КПСС». М., 1989. 224 с.
360. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. *ВІЖ*. 2004. № 4. 56-70.
361. Вільшанська О. Реклама на рубежі ХІХ-ХХ ст. у повсякденному житті населення України. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Вип. 12. К., 2006. С. 87- 94.
362. Волобуєва А. Історія української журналістики. Преса Києва (1935-1917). Суспільно-духовна і національно-культурна спрямованість. К., 2015. 191 с.
363. Волобуєва А. Політичні орієнтири київської преси у сприйнятті революційних подій 1905-1906 рр. *Наук. записки Ін-ту журналістики*. К., 2005. Т. 21. С. 62-67.
364. Волобуєва А., Сидоренко Н. Формування преси Києва (1835-1918). К., 2011. 208 с.
365. Галайба В. Борьба с преступностью в старом Киеве. К., 2012. 192 с., илл.

366. Георгієвська В., Сидоренко Н. Історія української журналістики: становлення та розвиток рекламно-довідкової преси на території Східної України (XIX-початок XX ст.): навч. посіб. К., 2010. 224 с.
367. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1: Революційна Українська Партія (РУП). К., 1926. 387 с.
368. Гінцевич В. Роль політичного анекдоту в повсякденному житті населення Донбасу в 1953-1985 роках. *Історичні та політологічні дослідження*. 2013. № 4 (54). С. 197-205.
369. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напрямку. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наук. праць*. Вип. 17. К., 2007. 494 с.
370. Гончарук Н. Українська сатира періоду революції 1905-1907 років. К., 1966. 156 с.
371. Горобець В. Історія повсякдення. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*. К., 2005. Т. 3: Е – Й. С. 618.
372. Грінченко Б. Тяжким шляхом (про українську пресу). К., 1912. 74 с.
373. Грушевський М. До наших читачів з Росії. *ЛНВ*. 1907. Т. 37. С. 3.
374. Гула Р. Історичний, географічний та етнічний аспекти єврейського питання в Російській імперії в редакторській політиці газети "Киевлянин" у 1900-1914 рр. *Гілея*. К., 2013. Вип. 77 (№ 10). С. 92-94.
375. Гула Р. Політичний аспект єврейського питання у подіях першої російської революції на сторінках видання "Киевлянин". *Гілея*. К., 2014. Вип. 81 (№ 2). С. 163-165.
376. Гуревич А. Индивид и социум на средневековом Западе. СПб.: Александрия, 2009. 492 с.
377. Дей О. Книга і друкарство на Україні з 60-х років XIX ст. до Великого Жовтня. *Книга і друкарство на Україні*. К., 1964. С. 128-205.
378. Демченко Е. Политическая графика Киева периода революции 1905-1907 гг. К., 1976. 187 с.

379. Демченко Е. Сатирическая пресса Украины 1905-1907 гг. К., 1980. 147 с.
380. Доманицький В. Українська преса в 1906. *Україна*. 1907. № 1. С. 48- 65.
381. Доманицький В. Українська література в 1906. *Україна*. 1907. № 2. С. 102-127.
382. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. Прага, 1934. С. 57-72.
383. Есин Б. Русская газета и газетное дело в России: Задачи и теоретико-методологические принципы изучения. М., 1981. 132 с.
384. Жанри радянської газети. К., 1974. 295 с.
385. Животко А. Історія української преси. Регенсбург, 1946. 134 с.
386. Животко А. Історія української преси: навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищ. закладів освіти / упоряд. М. С. Тимошик. К., 1999. 368 с.
387. Животко А. Нездійсненні пляни видання українських часописів. Авгсбург, 1949. 23 с.
388. Заводовський А. Шляхи становлення та причини кризи української преси Наддніпрянщини у 1905–1907 рр. *Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: історичні науки*. Коломия, 2000. Т. 4 (6). С. 72–80.
389. Загорулько Р. Боротьба газети "Киевлянин" з українським національним відродженням (1905-1914 рр.). *Часопис української історії*. К., 2013. Вип. 26. С. 23-28.
390. Загорулько Р. Відображення боротьби українського народу за українізацію початкової освіти на сторінках київської газети "Село" (1909 - 1911 рр.). *Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту*. Запоріжжя, 2012. Вип. 34. С. 296-299.
391. Загорулько Р. Внесок газети «Засів» у розвиток українського руху. *Вісник Академії праці і соц. відносин ФПУ*. К., 2012. № 2 (62). С. 103-108.
392. Загорулько Р. Газети Києва 1905-1914 рр. як джерело дослідження діяльності товариств «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. К., 2012. Вип. 113. С. 22-25.

393. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука. *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми*. Л., 2004. С. 24-57.
394. Ігнатієнко В. Історія української преси та її вивчення. *Бібліологічні вісті*. 1923. № 3. С. 21–26.
395. Ієвлева В. Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX – першої третини XX століття. К., 2008. 248 с.
396. Історія української дожовтневої журналістики : навч. посіб. для студ. вузів із спец. «Журналістика» / під ред. О. Дея. Л., 1983. 511 с.
397. История Киева : В 3-х т., 4-х кн. Т. 2 : Киев периода позднего феодализма и капитализма / Ред В. Сарбей. К., 1983. 463 с.
398. Історичне джерелознавство: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закладів / Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. К., 2002. 488 с.
399. Історичне джерелознавство: підруч. для студентів ВНЗ / [Я. Калакура та ін.; голов. ред. С. Головка]. Вид. 2-ге, допов. і перероб. К., 2017. 510, [2] с.: іл., табл.
400. Источниковедение истории СССР: учеб. для студ. ист. ф-тов и пед. ин-тов / под ред. И. Ковальченко. М., 1973. 560 с.
401. Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в.: учеб. пособие для студ. ист. ф-тов / под. ред. И. Федосова (отв. ред.), И. Астафьева, И. Ковальченко. М., 1970. 470 с.
402. Источниковедение: учебник для академического бакалавриата / Е. Твердюкова и др.; под. ред. А. Сиренова. М., 2015. 396 с.
403. Кальницький М. Храми Києва (Видання друге, уточнене та доповнене). К., 2011. 296 с., іл.
404. Київ. Історичний огляд (Карти, ілюстрації, документи) / Відп. ред. Кудрицький А. К., 1982. 231 с.
405. Климов М. Газетні жанри. К., 1966. 131 с.
406. Кобинець А. Київська хроніка на шпальтах щоденника "Громадська думка" / "Рада" (1905-1914). *Образ*. К., 2004. Вип. 5. С. 58-65.

407. Кобинець А. Українська національна школа: проблеми, пошуки, дискусії на сторінках щоденника "Громадська думка" / "Рада" (1905-1914). *Образ.* К., 2005. Вип. 6. С. 73-79.
408. Кобинець А. Щоденник "Громадська думка"/ "Рада"(1905-1914 рр.) "кузня" журналістських кадрів. *Журналістика 2004 у світлі підготовки журналістських кадрів:* Тези конф. К., 2004. С. 29-30.
409. Ковалинський В. Історія Київського зоопарку. К., 2009. 271 с.: іл.
410. Ковалинський В. Київські мініатюри. К. 2002 – 2011. Кн. 1-9.
411. Ковалинський В. Ніч з проституткою чи два відра горілки. *Вечірній Київ.* 2001. 26 квітня. С. 12.
412. Ковальченко И. О применении математико-статистических методов в исторических исследованиях. *Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы.* М., 1969. С. 115-133.
413. Коляструк О. Джерела з історії повсякденності. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.).* К., 2010. № 2. С. 49-72.
414. Коляструк О. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія.* Х., 2011. № 982, вип. 44. С. 8-21.
415. Коляструк О., Коляструк О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії. *Історія повсякденності: теорія та практика:* Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 23-34.
416. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *УІЖ.* 2007. № 1. С. 174 – 184.
417. Крупський І. Проблема «білих плям» в історії української журналістики третього періоду національно-культурного відродження (кінець ХІХ – 20-ті роки ХХ ст.). *Українська журналістика і національне відродження :* зб. наук. пр. К., 1992. С. 39–46.

418. Крупський І. Українська щоденна газета Наддніпрянщини «Рада» (1906-1914 рр.): типологічна характеристика видання, проблематика газетно-публіцистичних виступів. *Вісник Львівського ун-ту. Журналістика*. Л., 2004. Вип. 25. С. 231-239.
419. Левчук О. Актуальні проблеми міської злочинності та громадської безпеки у висвітленні київських газет 1905-1914 рр. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Вип. 53. К., 2017. С. 60-66.
420. Левчук О. Актуальні проблеми санітарно-епідемічного благополуччя міського населення у висвітленні київських газет 1905-1914 рр. *Шевченківська весна – 2017: історія: матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), ас. І. Адамська (заст. голови), Є. Шатілолов (відп. редактор). К., 2017. С. 180-183.
421. Левчук О. Висвітлення на сторінках київської преси проблем сирітства та бездоглядності дітей у місті (1905-1914 рр.). *Шевченківська весна– 2018: історія: матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. К., 2018. С. 36-38.
422. Левчук О. Газети Києва як джерело вивчення модних тенденцій у повсякденному житті міщан (1905-1914 рр.). *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.)*. Х., 2017. С. 28-29.
423. Левчук О. Газетна періодика Києва 1905-1914 рр. в сучасній українській історіографії: провідні центри вивчення, тенденції та напрямки дослідження. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 1. Ч. 3. С. 56-63.
424. Левчук О. Газетна періодика Києва як джерело вивчення транспортних послуг міста (1905-1914 рр.). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Вип. 50. К., 2016. С. 37-44.

425. Левчук О. Джерельний потенціал газетної періодики Києва 1905-1914 рр. у вивченні соціальної складової міського повсякдення. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Історичні науки: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 25-26 серпня 2017 року). Херсон, 2017. С. 89-92.
426. Левчук О. Джерельний потенціал газетних оголошень у вивченні київського ринку товарів та послуг (1905-1914 рр.). *Перші Геретівські читання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 7 червня 2017 року). *Науковий методичний, інформаційний збірник Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти*. Тернопіль, 2017. Вип. 1. С. 96 – 99.
427. Левчук О. Дозвілля у повсякденному житті киян початку ХХ ст. (за матеріалами місцевих газет). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 48. С. 241-245.
428. Левчук О. Економічні реалії міського повсякдення у пресі Києва 1905-1914 років. *Архіви України*. К., 2018. № 1 (312). С. 145-152.
429. Левчук О. Етноправові особливості київського повсякдення 1905-1914 рр. (за матеріалами місцевих газет). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: «Історія»*. К., 2017. № 3 (134). С. 42-47.
430. Левчук О. Особливості повсякденного життя єврейської громади Києва початку ХХ ст. у висвітленні газетної періодики міста. *Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М.І. Костомарова): матеріали X Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. К., 2017. С. 55-58.
431. Левчук О. Преса Києва 1905 – 1914 рр.: особливості типологізації. *Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського): матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. К., 2016. С. 434 -437.

432. Левчук О. Рекламно-довідкові газети Києва як джерело вивчення житлових проблем міста (1905-1914 рр.). *Сімнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 16 листопада 2016 р. К., 2016. С. 140-142.
433. Левчук О. Тенденції функціонування газетної періодики Києва на тлі революційного піднесення 1905-1907 рр. *Гілея*: науковий вісник: збірник наукових праць. К., 2016. Вип. 113 (10). С. 34-37.
434. Лизенчук В. Засоби масової інформації про русифікаторську політику в Україні: Факти, документи. Ч. 1. Л., 1993. С. 136-155.
435. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки). *Історія повсякденності: теорія та практика*: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 11-19.
436. Лисенко О. Українська видавнича справа. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): колектив. наук. моногр.: в 3 ч. К., 1999. Ч. 2. С. 76–109.
437. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада: Пер. фр. / Общ. ред. Ю. Бессмертного; Послеслов. А. Гуревича. М., 1992. 376 с.
438. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. Л., 1999. 352 с.
439. Махонина С. История русской журналистики начала XX века. М., 2004. 368 с.
440. Мацежинський Л. Розвиток реклами у польській пресі XIX – початку XX ст. (на прикладі Королівства Польського і Галичини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXII. С. 168-174.
441. Машкевич С. До історії автобусного сполучення в дореволюційному Києві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2013. Вип. 115. С. 38-41.

442. Машкевич С. До історії тарифів на громадський транспорт в Києві. *Краєзнавство*. 2012. №1. С.45-54.
443. Машкевич С. Трамвай як приватне підприємство: історія Товариства київської міської залізниці. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 44. С. 113-123.
444. Меїр Натан. Євреї в Києві, 1859 – 1914. К., 2016. 416 с., з іл.
445. Молчанов В. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1905-1914 рр.). К., 2005. 318 с.
446. Мукомела О. Ідея національного відродження в українській публіцистиці початку ХХ ст. *Українська журналістика-96*. К., 1996. С. 53–56.
447. Мусіяченко О. Газети як джерело дослідження музичного життя Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Наук. праці іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту*. 2016. Вип. 45, Т. 2. С. 38-41.
448. Наріжний С. Українська преса. *Українська культура: курс лекцій / за ред. проф. Д. Антоновича*. Регенсбург, 1947. С. 112–127.
449. Науменко В. Державне та місцеве регулювання розвитку Києва ХVІІІ – початку ХХ ст.: адміністративний поділ та заселення території. *Переяславський літопис: зб. наук. статей*. Вип. 12. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 17 – 32.
450. Нечиталюк М. «Білі плями» у вивченні історії дожовтневої української журналістики. *Українська журналістика і національне відродження: зб. наук. пр.* К., 1992. С. 33–38.
451. Нечиталюк М. Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень. *Українська періодика: історія і сучасність: тез. доп. і повідомл. Всеукр. наук.-теорет. конф., 9–10 груд. 1993 р.* Л., 1993. С. 17–21.
452. Нечиталюк М. Турботи істориків журналістики. *Вісник Львівського університету: Серія журналістика*. Л., 1990. Вип. 16. С. 63–71.
453. Овсієнко О. Антиукраїнська цензурна політика. *Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)*. К., 1999. Ч. 1. С. 172 – 203.
454. Отмена стеснений малоруського печатного слова / [Петербургская Академия Наук]. СПб., 1910. 24 с.

455. Павленко С. Джерела масові. *Джерелознавство історії України: довідник* / Боровський Я., Варшавчик М., Войцехівська І. К., 1998. С. 30.
456. Повсякденність історична. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник*. К. 2002. С. 291-292.
457. Половинчак Ю. Газета "Киевлянин" і українство: досвід національної самоідентифікації. К., 2008. 218 с.
458. Путова А. Католицькі періодичні видання Києва у контексті київської польськомовної періодики на початку ХХ ст. [Текст]: Вип. 12, 2004. (Зб. пр. н.-д. центру періодики). *Зб. пр. н.-д. центру періодики*. С.57-62.
459. Рибаків М. Невідомі та маловідомі сторінки з історії Києва. К., 1997. 374с.
460. Рибаків М. Хрещатик відомий і невідомий. К., 2003. 504 с.
461. Романюк М. Відділення «Науково-дослідний центр періодики». *Сімнадцять років творчого поступу і наукових здобутків: Зб. наук. пр. Л.*, 2010. С. 107-120.
462. Романюк М. Історія української преси: Проблеми періодизації. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. Л., 1994. Вип. 1. С. 6–13.
463. Русов А. К вопросу об украинской прессе. *Киевская старина*. 1905. № 11 - 12. С. 108-109.
464. Русов А. К изданию народной украинской газеты. *Киевская старина*. 1906. № 1. С. 16-17.
465. Сагарда М. Обсяг поняття «періодика»: (До основних питань зведеного каталогу періодичних видань у бібліотеках України). *Журнал бібліотекознавства і бібліографії*. 1928. Кн. 2. С. 15-34.
466. Садовский В. Законопроект о печате и украинская пресса. *Украинская жизнь*. 1913. С. 8-14.
467. Садовський В. Український тижневик «Слово» (1907-1909). *Тризуб*. 1937. Ч. 21-22. С. 15-21.
468. Сарнадський О. Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій у 1910-1914 роках.

- Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* Вип. 70. 2003. С. 143 – 148.
469. Сидоренко О. Дожовтнева україномовна дитяча преса Росії. *Молодежная печать: история, современность, взгляд в будущее.* К., 1989. С. 110-115.
470. Сидоренко О., Шудря Н. Нездійсненні проекти україномовних періодичних видань другої половини ХІХ-початку ХХ ст. *Журналістика: Преса, телебачення, радіо.* К., 1991. Вип. 23. С. 4-11.
471. Слюдікова Т. Забудова і благоустрій м. Києва в ХІХ-ХХ ст. (продовження). *Архіви України.* 2009. № 3-4. С. 47-65.
472. Сріблянський М. Жертви громадської байдужості: Про становище нашої преси і письменників-художників / Микита Юхимович Шаповал. К., 1910. 28 с.
473. Старовойтенко І. Щоденна газета «Рада» (1906-1914) у контексті епістолярної спадщини. *Наук. записки Ін-ту журналістики.* К., 2005. Т. 21. С. 16-24.
474. Стрельський В. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму: навч. посіб. для студ. іст. ф-тів ун-тів УРСР. К., 1958. 480 с.
475. Стрельский В. Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в. 1917 г. М., 1962. 604 с.
476. Сукаленко Т. Типаж «поміщик» на сторінках газети ХІХ ст. «Кієвлянинь». *Наук. записки ТНПУ. Серія: Мовознавство.* 2014. Вип. II (24). С. 274-283.
477. Тертычный А. Жанры периодической печати: учебное пособие. М., 2000. 312 с.
478. Тимошик М. Історія видавничої справи: підручник. К., 2003. 496 с.
479. Третьяков В. Как стать знаменитым журналистом / Предисл. С. Маркова. М., 2004. 710 с.
480. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. *Історичне Прикарпаття.* 20 березня 2007 р. Матеріали Всеукр. наук. конф. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 14-16.
481. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство.* 2010. № 3. С. 6-9.

482. Удод О. Історія повсякденності як складова історії України ХХ ст. Історія ХХ століття: нові підходи до змісту шкільного курсу. *Спецвипуск «Історія та правознавство»*. 2007. № 19-21. С. 104-117.
483. Українська преса в Україні та світі, ХІХ-ХХ ст.: іст.-бібліогр. дослідж. / відп. ред. Л. Снісарчук. Л. Т. 3 : 1906-1910 рр. 2011. 496 с.
484. Украинский вопрос / Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». СПб.: Б. в., 1914. 134 с.
485. Фіголь Н. Історія видання першої щоденної україномовної газети Наддніпрянщини «Рада». *Поліграфія та видавнича справа*. 2005. № 42. С. 54-53.
486. Фіголь Н. Мова видання, якому не судилося відродитись (огляд газети «Рада»: 1906 -1914). *Урок української*. 2002. № 10. С. 31-35.
487. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. М., 2001. 380 с.
488. Щербак М., Щербак Н. Цензура і преса в Києві на початку ХХ ст. *Сучасність: література, наука, мистецтво, суспільне життя*. К., 2007. Вип. 9 (557). С. 141-146.
489. Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку ХХ ст. *Історичний журнал*. К., 2007. № 6 (36). С. 58-64.
490. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). К., 2005. 616 с.
491. Шюц А. Структуры повседневного мышления. *Социс*. 1988. № 2. С. 129-138.
492. Юрченко В. Реформа цензурної системи на початку ХХ ст. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науково-практичний збірник*. 2009. № 4 (51). С. 169-174.

**БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ, ДОВІДНИКИ, ЕНЦИКЛОПЕДІЇ,
СЛОВНИКИ**

493. Адресная и справочная книга «Газетный мир» на 1911 г. / сост. и изд. И. Вольфсон. СПб., 1910. 653 с.

494. Алфавитный служебный каталог русских дореволюционных газет (1703-1916) / Публичная б-ка им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Л., 1958. 280 с.
495. Альманах печати на 1909 г. Сборник сведений о всех периодических изданиях. Списки книжных магазинов, типографий, библиотек и т.п. СПб., 1909. 415 с.
496. Аркадьев Е. Запрещенная литература: Книги, брошюры, газеты и журналы, арестованные в 1911 г. *Библиографический листок*. 1912. № 1-6. С. 1-35.
497. Библиография периодических изданий России. 1901–1916: в 4 т. / сост.: Л. Беляева, М. Зиновьева, М. Никифоров. Л., 1958–1961. Т. 1–4.
498. Бондарский Б. Справочный указатель книг и журналов, арестованных [с 17-го окт. 1905 г. по 1-е янв. 1907 г.]. М., 1908-1910. Вип. 1-4.
499. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Бусел. К.; Ірпінь, 2004. 1440 с.
500. Весь Киев в кармане: адресная и справочная книга на [1908-1911 гг.]. К., 1909-1912.
501. Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета. 1905–1906: анотов. сист. покажч. / уклад.: І. Старовойтенко, Ю. Горбач, Л. Кузьменко. К., 2011. 454 с.
502. Енциклопедія українознавства / Під ред. В. Кубійовича. Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. Т. 1. Ч. 3. С. 803-1200.
503. Журналістика: словник-довідник / авт.-уклад. І. Михайлин. К., 2013. 320 с.
504. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси, 1816-1916. Х., К., 1930. 288 с.
505. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси. (1816-1923 pp.): історико-бібліографічний етюд. Х., 1926. 76 с.
506. Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822-1916) / [Публікація фонду ЦНБ АН УРСР]. К., 1971. 183 с.
507. Київські газети 1838-1940 років у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: наук. катал. / авт.-уклад.: О. Залізнюк; редкол.: О. Онищенко (голова) [та ін.]. К., 2015. 608 с.

508. Ковалинський В. Путеводители и справочники по г. Киеву: библиогр. указ.) / Киев. гор. орг. Добровол. о-ва любителей книги УССР; сост. В. Ковалинский; отв. ред. Л. Зубрицкая. К., 1982. 44 с.
509. Минцлов С. 14 месяцев «свободы печати» 11 окт. 1905 – 1 янв. 1907 г.: заметки библиографа. *Былое*. 1907. Март. С. 122-134.
510. Періодичні видання Києва (1835-1917 рр.): покажчик. Т. 1. / уклад.: А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. К., 2011. 207 с., іл.
511. Періодичні видання Києва (1835–1917): покажчик. Т. 2 / уклад.: А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. К., 2011. 128 с.
512. Періодичні видання Києва (1835–1917): покажчик. Т. 3 / уклад.: А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. К., 2011. 792 с.
513. Періодичні видання Києва (1835–1917): покажчик. Т. 4 / уклад.: А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. К., 2011. 208 с.
514. Рогинский Я. Русская профсоюзная периодическая печать 1905-1917 рр.: библиографический указатель. М., 1957. 69 с.
515. Русские дореволюционные газеты в фондах Библиотеки АН СССР. 1703-1916: алф. каталог: в 2-х кн. / сост.: С. Кузьмин, Г. Яковлев; отв. ред. В. Филов. Л., 1984. Кн. 1-2.
516. Русские дореволюционные газеты в фондах Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина: алф. каталог: в 5 т. / сост.: О. Нижнева, М. Дементьева; редкол.: О. Ядылина и др. М., 1986. Т. 1-5.
517. Сидоренко О. Нездійсненні проекти: анотований покажчик нереалізованих проектів україномовних періодичних органів кінця ХІХ-початку ХХ ст. К., 1995. 71 с.

ДСТУ

518. ДСТУ 3017:2015. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. [Чинний від 2016-07-01]. Вид. офіц. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 16 с. (Інформація та документація).

519. ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. [Чинний від 2016-07-01]. Вид. офіц. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. 37 с. (Інформація та документація).

ДИСЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

520. Антонченко Т. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно–політичної історії України (1905–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2004. 206 с.

521. Антонченко Т. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно–політичної історії України (1905 - 1914 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2004. 15 с.

522. Березовський О. Українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань українства (1905–1907 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2004. 220 с.

523. Волобуєва А. Становлення і розвиток преси Києва (1835–1917): типологія, проблематика, національна спрямованість : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04. Київ, 2008. 236 с.

524. Волобуєва А. Становлення і розвиток преси Києва (1835-1917): типологія, проблематика, національна спрямованість : автореф. дис. канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04. Київ, 2008. 20 с.

525. Гула Р. «Киевлянин» та суспільно–політичні рухи в Україні: 1900–1914 роки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2003. 217 с.

526. Гутковський В. Українська преса Наддніпрянщини в національно–культурному та державотворчому процесі (друга половина ХІХ ст. – 1920 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2002. 194 с.

527. Загорулько Р. Газети Києва 1905-1914 рр. як джерело вивчення українського питання: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2013. 218 с.

528. Крупський І. Преса як джерело досліджень національно–визвольних змагань за українську державу (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 1996. 454 с.

529. Опанащук П. Роль газети «Рада» в національному відродженні українського народу (1906–1914 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2009. 198 с.
530. Половинчак Ю. Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці XIX – початку XX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2007. 251 с.
531. Сенкевич Г. Міська газета: творчо-соціальна парадигма функціонування : автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04. Запоріжжя, 2010. 16 с.
532. Юрченко В. Матеріали цензурних установ у м. Києві як історичне джерело (1838–1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2011. 213 с.
533. Яцина О. Національно-культурний рух 1907–1914 років і українська преса : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2002. 16 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

534. Британ В. Теоретико-методологічні основи історичного пізнання. *Історіографія та історіософія історії України*. URL: <https://history.vn.ua/book/history1/5.html> (дата звернення: 09.09.2018).
535. Діденко В. Де 100 років тому можна було зустріти дівчину легкої поведінки. URL: <http://community.com.ua/news-community/de-100-rokiv-tomu-mozhna-bulo-zustriti-divchinu-legkoyi-povedinki> (дата звернення: 29.07.2017).
536. Історія газетної реклами. URL: <http://vipreferat.net/281780-Istoriya-gazetnoiy-reklamy.html> (дата звернення: 23.08.2017).
537. Історія лікарні. URL: <http://храм.org.ua/ua/istoriia-likarni> (дата звернення: 22.08.2017).
538. Киев. Перепись 1897. URL: <http://zelopundr.livejournal.com/1485.html> (дата звернення: 24.02.2017).
539. Лікарні Києва: сторінки столітньої історії. URL: <http://ozdorovie.com.ua/likarni-kiyeva-storinki-stolitnoyiistoriyi/#acceptLicense> (дата звернення: 19.08.2017).

540. Мілясевич І. Типологічні характеристики преси Волині XIX- початку XX ст. URL: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1250:&catid=26&Itemid=1 (дата звернення: 11.08.2017).
541. Олейник В. Киевские жертвы улиц сирен. URL: <https://zn.ua/history/kievskie-zhertvy-ulic-siren-.html> (дата звернення: 31.07.2017).
542. Панкова Є. Київ XX ст. URL: http://tourlib.net/books_ukr/pankova224.htm (дата звернення: 10.09.2017).
543. Петик Я. Как жили киевские бордели 100 лет назад. URL: <http://kiev.segodnya.ua/kpower/kak-zhili-kievskie-bordeli-100-let-nazad.html> (дата звернення: 31.07.2017).
544. Приходько М. Прибуткові будинки Києва і «будівельна лихоманка». URL: <http://mega-polis.in.ua/prybutkovi-budynky-kyueva-i-budivelna-lyhomanka> (дата звернення: 17.09.2017).
545. Приходько М. Прибуткові будинки Києва: різноманіття стилів і подробиці побуту. URL: <http://mega-polis.in.ua/prybutkovi-budynky-kyueva-riznomanittya-styliv-i-podrobytsi-pobutu/> (дата звернення: 17.09.2017).
546. У Києві злочинність зросла на 16% за рік. URL: <http://ua.korrespondent.net/city/kyev/3803598-u-kyievi-zlochynnist-zrosla-na-16-za-rik> (дата звернення: 29.07.2017).
547. Хворіють усі: що вбивало киян на початку XX століття. URL: https://gazeta.ua/articles/history/_hvoriyut-usi-scho-vbivalo-kiyan-na-pochatku-xx-stolittya/712134 (дата звернення: 09.03.2017).
548. Щербашина Н. 100 лет назад Киев был столицей проституции. URL: <http://www.old.kiev.ua/node/146> (дата звернення: 30.07.2017).
549. Як жили кияни. Житло в Києві. URL: <http://ukrmap.su/uk-gk/964.html> (дата звернення: 17.09.2017).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача

Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:*Статті у наукових фахових виданнях України:*

1. Левчук О. Тенденції функціонування газетної періодики Києва на тлі революційного піднесення 1905-1907 рр. *Гілея: збірник наукових праць*. К., 2016. Вип. 113 (10). С. 34-37.
2. Левчук О. Етноправові особливості київського повсякдення 1905-1914 рр. (за матеріалами місцевих газет). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: «Історія»*. К., 2017. № 3 (134). С. 42-47.
3. Левчук О. Економічні реалії міського повсякдення у пресі Києва 1905-1914 років. *Архіви України*. К., 2018. № 1 (312). С. 145-152.

Статті у наукових фахових виданнях України, що входять до міжнародних наукометричних баз даних:

4. Левчук О. Газетна періодика Києва як джерело вивчення транспортних послуг міста (1905-1914 рр.). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Вип. 50. К., 2016. С. 37- 44.
5. Левчук О. Газетна періодика Києва 1905-1914 рр. в сучасній українській історіографії: провідні центри вивчення, тенденції та напрямки дослідження. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 1. Ч. 3. С. 56-63.
6. Левчук О. Дозвілля у повсякденному житті киян початку ХХ ст. (за матеріалами місцевих газет). *Наукові праці історичного факультету*

Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2017. Вип. 48. С. 241-245.

7. Левчук О. Актуальні проблеми міської злочинності та громадської безпеки у висвітленні київських газет 1905-1914 рр. *Етнічна історія народів Європи*: Збірник наукових праць. Вип. 53. К., 2017. С. 60-66.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

Тези наукових доповідей:

8. Левчук О. Преса Києва 1905 – 1914 рр.: особливості типологізації: *Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського)*: Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), ас. І. Адамська (заст. голови), О. Магдич (відп. редактор). К., 2016. С. 434 - 437.

9. Левчук О. Рекламно-довідкові газети Києва як джерело вивчення житлових проблем міста (1905-1914 рр.). *Сімнадцять джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 16 листопада 2016 р. К., 2016. С. 140-142.

10. Левчук О. Актуальні проблеми санітарно-епідемічного благополуччя міського населення у висвітленні київських газет 1905-1914 рр. *Шевченківська весна – 2017: історія*: Матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. Патриляк (голова), ас. І. Адамська (заст. голови), Є. Шатілолов (відп. редактор). К., 2017. С. 180-183.

11. Левчук О. Особливості повсякденного життя єврейської громади Києва початку ХХ ст. у висвітленні газетної періодики міста. *Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М.І. Костомарова)*: Матеріали X Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. К., 2017. С. 55-58.

12. Левчук О. Газети Києва як джерело вивчення модних тенденцій у повсякденному житті міщан (1905-1914 рр.). *Каразінські читання (історичні науки)*: Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Х., 2017. С. 28-29.

13. Левчук О. Джерельний потенціал газетних оголошень у вивченні київського ринку товарів та послуг (1905-1914 рр.). *Перші Геретівські читання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Тернопіль, 7 червня 2017 року). *Науковий методичний, інформаційний збірник Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти*. Тернопіль, 2017. Вип. 1. С. 96 – 99.

14. Левчук О. Джерельний потенціал газетної періодики Києва 1905-1914 рр. у вивченні соціальної складової міського повсякдення. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Історичні науки: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 25-26 серпня 2017 року). Херсон, 2017. С. 89-92.

15. Левчук О. Висвітлення на сторінках київської преси проблем сирітства та бездоглядності дітей у місті (1905-1914 рр.). *Шевченківська весна–2018: історія: Матеріали XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. К., 2018. С. 36-38.

Перелік газет, які видавалися у м. Києві протягом 1905-1914 рр¹.

№	НАЗВА ГАЗЕТИ	ПЕРІОД ВИДАННЯ		ТЕМАТИКА	ПЕРІОДИЧНІСТЬ	МІСЦЕ ЗБЕРІГАННЯ	ПЕРЕД- ПЛАТА
		1905-1907	1908-1914				
1	Боротьба	1906 (травень- червень)		громадсько- політична	2 рази / тиждень	НБУВ РДБ БРАН	2 коп./ 1 номер
2	Вестник опер		1910-1913	мистецько- розважальна	Щоденна	РДБ РНБ	Безкоштов- на
3	Вестник сахарной промысле- ности	1901	1918	професійна	щотижнева	НБУВ ДІБУ НБМ ОДНБ ХДНБ РДБ РНБ БРАН	10 крб./міс; 5 руб./ півріччя
4	Вестник свободы	1906 (січень)		громадсько- політична	щотижнева	РДБ РНБ	1, 5 крб./ рік; 1 крб./ півріччя
5	Вече стольного города Киева	1907 (травень- серпень)		громадсько- політична	2 рази /тиждень	РДБ РНБ	10 коп. / 1 номер
6	Вечерняя газета	1905 (грудень)		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ	1 коп. / 1 номер

7	Вечерня газета		1913 – 1917	універсальна	щоденна	НБУВ ДНАБ ЛННБ РДБ РНБ БРАН	1 коп./ 1 номер
8	Газета		1908-1912	універсальна	щотижнева	НБУВ ДНАБ ЛННБ ХДНБ РДБ РНБ СБ	2 крб. / рік
9	Голос народа	1905 (грудень)		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ	2 коп. (3 коп. – для провінцій)/ 1 номер; 8 крб. / рік
10	Голос солдата	1906 (березень- вересень)		громадсько- політична	по мірі накопичення матеріалу	НБУВ ДНАБ РДБ РНБ	Безкоштов- на
11	Голос труда		1913 (січень- травень)	професійна	щотижнева	НБУВ РДБ РНБ	2 крб./рік; 3 коп. / 1 номер
12	Гром	1906 (квітень)		мистецько- розважальна (сатирична)	одноразова	НБУВ ОДНБ ХДНБ РНБ	10 коп./номер

13	Громадська думка (українська)	1905-1906		універсальна	щоденна	НБУВ ДНАБ ЛННБ ХДНБ РДБ БРАН	4 крб./ рік; 50 коп./ міс.; (9 крб./ рік – за кордон)
14	Двуглавый орел		1911 –1917	громадсько-політична	щотижнева	НБУВ ДНАБ РДБ РНБ	3 коп. / 1 номер
15	Деревенская газета	1905 (жовтень – листопад)		універсальна	щотижнева	РНБ	Ціну не встановлено
16	Днепровские судоходные листки	1902 -	1908	професійна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ	Безкоштовна
17	Друг народа	1907 (квітень – червень)		універсальна	щотижнева	НБУВ ДНАБ РДБ РНБ	3 коп. / 1 номер
18	Железнодорожник	1906 (листопад)		громадсько-політична	щотижнева	РДБ	Ціна не визначена
19	Живое слово		1908 (жовтень - листопад)	універсальна	щоденна	РДБ РНБ	5 крб. / рік; 3 коп. / 1 номер
20	Заклепка	1906 (листопад)		мистецько-розважальна	одноденна	НБУВ РНБ	Ціна не визначена

21	Закон и правда	1906-1907		громадсько-політична	щоденна	НБУВ РДБ РНБ	3 крб. / рік; 50 коп./міс
22	За народ	1907 (грудень)		громадсько-політична	щоденна	НБУВ	3 коп./ 1 номер
23	Засів (українська)		1911-1912	універсальна	щотижнева	НБУВ НБМ ЛННБ ХДНБ РДБ РНБ БРАН СБ	2, 5- 3 крб. / рік; 85 коп. / Квартал
24	Искусство и спорт	1907 (червень-серпень)		мистецько-розважальна	2 рази / тиждень	РДБ РНБ	4 крб./рік; 5 коп./ 1 номер
25	Квартироуказатель г. Киева	1906 (червень-серпень)		рекламно-довідкова	4 рази / тиждень	РДБ РНБ БРАН	4 крб./рік; 3 коп. / 1 номер
26	Киев		1914 – 1916	універсальна	щоденна	НБУВ ДНАБ РДБ РНБ БРАН	8 крб./ рік; 5 коп./ 1 номер

27	Киев		1910-1911	універсальна	щотижнева	НБУВ ЛННБ РДБ РНБ БРАН	5 крб./ рік; 10 коп. / 1 номер
28	Киевлянин	1864	1919	універсальна	щоденна	НБУВ ДНАБ ЛННБ ОДНБ ХДНБ РДБ РНБ БРАН	12 крб./міс; 5 коп. / 1 номер
29	Киевская биржа	1897	1917	торгово- економічна (біржова)	щотижнева	НБУВ ДНАБ РДБ РНБ БРАН	10 крб./рік
30	Киевская брачная газета		1910 (квітень- вересень)	рекламно- довідкова (шлюбна)	щотижнева	РДБ РНБ БРАН	3 крб./рік; 5 коп. / 1 номер
31	Киевская брачная газета		1912 (серпень)	рекламно- довідкова (шлюбна)	2 рази / місяць	РНБ БРАН	3 крб./ міс.; 5 коп. / 1 номер
32	Киевская вечерняя почта		1914 (червень – вересень)	універсальна	щоденна	РДБ РНБ БРАН	1 коп. / 1 номер

33	Киевская газета	1899 - 1905		універсальна	щоденна	НБУВ ДНАБ ЛННБ РДБ РНБ БРАН	7 крб./рік; 5 коп. / 1 номер
34	Киевская газета-копейка		1910-1911	універсальна	щоденна	РДБ РНБ БРАН	2,75 крб. / рік; 1 коп. / 1 номер
35	Киевская дубинка	1907 (серпень- листопад)		громадсько- політична	3 рази / тиждень	РДБ РНБ БРАН	5 коп./ 1 номер
35	Киевская жизнь	1906 (лютий- березень)		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ БРАН	8 крб. / рік; 5 коп. / 1 номер
37	Киевская жизнь		1912 – 1915	універсальна	щоденна (з 1914 – 2 рази / день,)	НБУВ ЛННБ РДБ РНБ БРАН	8 крб. / рік; 3 коп. / 1 номер
38	Киевская заря	1906 (березень- серпень)		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ БРАН	9 крб. /рік; 5 коп. / 1 номер

39	Киевская земская газета		1912 – 1917	універсальна	щотижнева	НБУВ ДНАБ ЛННБ ХДНБ РДБ РНБ БРАН	30 коп. / 1 номер
40	Киевская копейка		1911 (червень- серпень)	універсальна	щоденна	РДБ РНБ БРАН	3,5 крб. / рік; 1 коп. / 1 номер
41	Киевская молва	1907 (січень)		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ	11 крб./ рік; 1,2 крб./ міс.
42	Киевская мысль	1906	1918	універсальна	щоденна	НБУВ ДНАБ ЛННБ ХДНБ РДБ РНБ БРАН СБ	11 крб. / рік; 5 коп. / 1 номер
43	Киевская почта		1909-1912	універсальна	щоденна	НБУВ ДНАБ РДБ РНБ БРАН	7 крб. / рік; 65 коп./міс.

44	Киевская речь	1906 (серпень-грудень)		універсальна	щоденна	НБУВ ЛННБ РНБ БРАН	9 крб. / рік; 1 крб. / міс.
45	Киевская торговая газета: вечерние новости	1906 (серпень-грудень)		універсальна	щоденна	РДБ РНБ БРАН	7 крб. / рік; 3 коп. / 1 номер
46	Киевская торговая газета	1906 (липень-вересень)		торгово-економічна	щотижнева	НБУВ РДБ РНБ БРАН	7 крб./рік; 20 коп. / 1 номер
47	Киевская утренняя почта		1914 (вересень)	універсальна	щоденна	РДБ РНБ	1 коп. / 1 номер
48	Киевские биржевые ведомости		1912 (серпень-жовтень)	універсальна	щоденна	РДБ БРАН	5 крб. / рік; 2 коп. / 1 номер
49	Киевские вести	1907	1911	універсальна	щоденна	НБУВ ЛННБ РДБ РНБ БРАН	9 крб. / рік; 5 коп. / 1 номер
50	Киевские губернские ведомости	1838	1920	універсальна	3 рази / тиждень	НБУВ ДНАБ ДІБУ ЛННБ ОДНБ РДБ РНБ	12 крб. / рік; 20 коп. / 1 номер

51	Киевские епархиальные ведомости	1861	1918	релігійна	щотижнева	НБУВ ДІБУ НБМ ЛННБ ОДНБ РДБ РНБ БРАН	Ціна не встановлена
52	Киевские новости	1905 (січень-грудень)		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ БРАН	60 коп. / міс.; 3 коп. / 1 номер
53	Киевские отголоски	1906 (січень)		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ БРАН	8 крб. / рік; 1,5 крб. / міс.
54	Киевские отголоски жизни	1906 (червень-вересень)		універсальна	щоденна	НБУВ ЛННБ РДБ РНБ БРАН	1,5 крб. / міс.; 5 коп. / 1 номер
55	Киевские отклики	1903 - 1907		універсальна	щоденна	НБУВ ДНАБ ЛННБ РДБ РНБ БРАН	8 крб. / рік; 3-5 коп. / 1 номер

56	Киевские отклики		1911 (лютий-грудень)	універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ БРАН	8 крб. / рік; 3 коп. / 1 номер
57	Киевский вестник	1905-1906		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ БРАН	9 крб. / рік; 75 коп. / міс.
58	Киевский вестник объявлений и справок		1909 (лютий)	рекламно-довідкова	2-6 рази / тиждень	РДБ РНБ БРАН	1,2 крб./рік 15 коп. / міс.
59	Киевский голос	1906-1907		універсальна	щоденна	НБУВ ЛННБ РДБ РНБ БРАН	8 крб. / рік; 5 коп. / 1 номер
60	Киевский день		1913 (червень-вересень)	універсальна	щоденна	РДБ РНБ БРАН	6 крб. / міс; 3 коп. / 1 номер
61	Киевский квартирный листок		1911 (грудень)	рекламно-довідкова	3 рази / тиждень	РДБ РНБ БРАН	Безкоштовна
62	Киевский кинематограф		1911-1912	мистецько-розважальна	2 рази / тиждень	РДБ РНБ БРАН	6 крб./рік; 30 коп. / міс.
63	Киевский курьер	1907 (вересень-листопад)		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ	4 крб. / рік; 3 коп./ 1 номер

64	Киевский листок	1907	1908	універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ БРАН	5 крб. / рік; 3 коп. / 1 номер
65	Киевский листок объявлений	1906 (лютий-березень)		рекламно-довідкова	2-7 рази / тиждень	РДБ РНБ БРАН	Безкоштовна
66	Киевский луч		1910 (листопад)	універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ БРАН	2, 75 крб. / рік; 1 коп. / 1 номер
67	Киевский театральный курьер		1908-1916	мистецько-розважальна	щоденна	НБУВ ДНАБ ЛННБ РДБ РНБ БРАН	6 крб./рік; 5 коп. / 1 номер
68	Киевский телеграф. Война народов		1914 – 1915	рекламно-довідкова	щоденна	РДБ РНБ	5 крб./рік; 3 коп. / 1 номер
69	Киевский театральный мир	1906 (січень)		мистецько-розважальна	2-3 рази / тиждень	НБУВ РДБ РНБ БРАН	5 коп./ 1 номер
70	Киевское обозрение		1911 (серпень-жовтень)	універсальна	післясвяткова (у дні, коли не виходили ін. газети)	РДБ РНБ БРАН	1 крб. / рік; 3 коп. / 1 номер

71	Киевское слово	1886 - 1905		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ БРАН	3 коп. / 1 номер
72	Киевское утро		1909-1911	універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ БРАН	50 коп. / міс.; 2 коп./ 1 номер
73	Коммерческая газета		1912 (липень- вересень)	торгово- економічна	щотижнева	НБУВ РДБ РНБ БРАН	6 крб./рік; 50 коп. / міс.
74	Контрактный указатель		1910 (жовтня)	рекламно- довідкова	одноденна	РДБ БРАН	Безкоштов- на
75	Листок инженерного кружка		1912 (березень- грудень)	професійна	по мірі накопичення матеріалу	НБУВ РДБ РНБ	Ціна не встанов- лена
76	Листок киевского офицерского экономического общества	1903 (з травня 1905 р. до листопада 1907 р. видання не виходило)	1914	професійна	2 рази / міс., з 1909 р. - тижневик	НБУВ РДБ РНБ	1 крб./рік

77	Листок объявлений	1906 (серпень)		Рекламно- довідкова	3 рази / тиждень	БРАН	Ціна не визначена
78	Листок киевского союза рабочих печатного дела	1906 (лютий)		професійна	щотижнева	—	Ціна не визначена
79	Листок курсов пчеловодства киевского губернского земства		1909 (травень- червень)	сільсько- сподарська	щотижнева	НБУВ РДБ РНБ	Ціна не визначена
80	Маяк (українська)		1912-1914	універсальна	щотижнева	НБУВ ЛННБ НБМ ХДНБ РДБ БРАН	3 крб./рік; 5 коп. / 1 номер (у провінції – 7 коп.)
81	Молодые силы	1907	1909	громадсько- політична	щоденна	РДБ РНБ	1,6 крб./ рік; 40 коп. / Квартал
82	Меркурий		1908 (жовтень)	професійна (студентська)	відомості про 1 номер	РДБ	Ціна не встанов- лена
83	На страже		1909-1910	універсальна	3 рази / тиждень	НБУВ РДБ РНБ	5 крб. / рік; 40 коп. / міс.

84	Народ	1906 (квітень)		релігійна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ	1крб./міс.; для студентів – 75 коп./ міс.
85	Народная копейка		1912-1913	універсальна	щоденна	РДБ РНБ	6, 6 крб. – рік; 1 коп./ 1 номер
86	Наши дела		1910 (січень)	універсальна	щоденна	РДБ РНБ	3 коп. / 1 номер
87	Наши дни	1905 (квітень)		універсальна	одноденна	РНБ	5 коп./ 1 номер
88	Новости дня		1912 (травень- липень)	універсальна	2 рази / тиждень	РДБ РНБ	Безкошто- вна
89	Новый век	1906 (січень- березень)		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ	8 крб./ рік; 5 коп. / 1 номер
90	Обзор	1907 (травень)		універсальна	щоденна	НБУВ	12 крб./ рік 1 крб. / міс.
91	Огни (Киевская копейка)		1910 (лютий- вересень)	універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ	3,5 крб. / рік 30 коп. / міс.
92	Отголоски жизни	1906 (січень- червень)		універсальна	щоденна	НБУВ ЛННБ РДБ	9 крб./рік 90 коп./міс.

93	Последние новости	1906	1919	універсальна	щоденна (з 1914 – 2 рази / день)	НБУВ ДНАБ ЛННБ ОДНБ РДБ РНБ БРАН	5 крб. / рік; 50 коп. / міс.
94	Посредник		1909 (лютий)	рекламно- довідкова	щоденна	РДБ РНБ	2 коп. / 1 номер
95	Правдивое слово	1906 (січень- червень)		універсальна	щоденна	РДБ РНБ	3 крб. /рік; 2 коп./ 1 номер
96	Право и порядок		1908 (листопад- грудень)	універсальна	по мірі накопичення матеріалу	РДБ РНБ	5 коп./ 1 номер
97	Пробуждение	1906 (жовтень)		універсальна	щотижнева	РДБ РНБ	3 крб./ рік; 3 коп. / 1 номер
98	Работник	1906 (червень)		громадсько- політична	щоденна	НБУВ РДБ РНБ БРАН	4,8 крб./ рік; 50 коп. / міс.
99	Рада (українська)	1906	1914	універсальна	щоденна	НБУВ ДНАБ ЛННБ ХДНБ РДБ БРАН БУА	4 (6) крб. /рік; 65 коп. / міс.

						ББ КІУС УВАН	
100	Редакционный блин		1910 (лютий)	мистецько- розважальна (сатирична)	відомості про 1 номер	РДБ	Ціна не встанов- лена
101	Самодержавие	1906 (лютий- квітень)		громадсько- політична	1 раз /2 тижні	ДНАБ РДБ РНБ	2,5 крб./ рік; 6 коп. / 1 номер
102	Світова зірниця (українська)		1912 – 1917	універсальна	щотижнева	НБУВ ДНАБ ХДНБ РДБ РНБ	3 крб./ рік; 50 коп. / 1 номер
103	Свобода и право	1906 (січень- березень)		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ	9 крб./рік; 5 коп./ 1 номер
104	Свободная мысль	1906 (березень- квітень)		універсальна	щоденна	НБУВ РДБ РНБ	9 крб./рік; 3 коп./ 1 номер
105	Село (українська)		1909-1911	універсальна	щотижнева	НБУВ ДНАБ НБМ РДБ	2 крб./рік; 5коп./ 1 номер

106	Слово (українська)	1907	1909	громадсько- політична	щотижнева	НБУВ ДНАБ НБМ ОДНБ РДБ РНБ	5 коп./ 1 номер
107	Солдатський листок	1907 (червень)		професійна	відомості лише про 1 номер	ДНАБ	Ціна не встанов- лена
108	Справочный листок второго всероссийского съезда фельдшеров, фельдшериц и акушеров в г. Киеве		1909 (червень)	професійна	по мірі накопичення матеріалу	РНБ	Ціна не встанов- лена
109	Справочный листок обласного съезда юга России по борьбе с эпидемиями в Киеве		1913 (березень)	професійна	по мірі накопичення матеріалу	РНБ	Ціна не встанов- лена
110	Спутник средней школы и екстерна		1909-1910	професійна	щотижнева	НБУВ РДБ РНБ	3 крб./рік; 10 коп./ 1 номер

111	Суходольный листок Киевского округа путей сообщения		1908-1911	професійна	щоденно	НБУВ РДБ РНБ	Безкоштовна
112	Театральный и торгово-промышленный вестник		1913 (квітень-червень)	універсальна	щоденна	РДБ РНБ	3 крб./рік
113	Театральное обозрение		1912-1913	мистецько-розважальна	2-4 рази / тиждень	НБУВ РДБ РНБ	2,5 крб. / рік
114	Толкучка		1909	професійна (студентська)	1 рази / рік	РНБ	Безкоштовна
115	Трудовая копейка		1910 (вересень-жовтень)	універсальна	щоденна	РДБ РНБ	30 коп./міс.; 1 коп. / 1 номер
116	Факт и реклама		1910 (лютий-березень)	універсальна	щоденна	РДБ РНБ	Безкоштовна в м. Києві, іногороднім – 1,25 крб./ рік
117	Юго-Западная копейка		1911-1912	універсальна	щоденна	РДБ РНБ	3,5 крб./рік; 1 коп. / 1 номер

118	Юго-Западный край	1906-1907		універсальна	щоденна	РДБ РНБ	3 крб./рік; 3 коп./ 1 номер
119	Южная газета		1910- 1918	універсальна	щоденна	ДНАБ РДБ РНБ	7-15 коп./ 1 номер
120	Южная газета-копейка		1914 (червень)	універсальна	відомості про 1 номер	РДБ РНБ	1 коп./ 1 номер
121	Южная газета-копейка		1911 (серпень)	універсальна	відомості про 1 номер	НБУВ РДБ РНБ	1 коп./ 1 номер
122	Южная жизнь		1914 (жовтень- листопад)	рекламно- довідкова	щоденна	РДБ РНБ	8 крб./рік; 3 коп. / 1 номер
123	Южная копейка		1910-1919	універсальна	щоденна	НБУВ ДНАБ ЛННБ РДБ РНБ БРАН	7,5 крб. / рік; 3 коп. / 1 номер
124	Южная неделя	1905 (жовтень- грудень)		громадсько- політична	щотижнева	НБУВ РДБ РНБ	25 коп. / міс.; 5 коп. / 1 номер
125	Южный богатырь		1910 (березень)	громадсько- політична	відомості про 1 номер	РДБ РНБ	6 коп./ 1 номер
126	Южный новый богатырь		1910 (березень)	громадсько- політична	відомості про 1 номер	РДБ	6 коп./ 1 номер

127	Южный фармацевт		1908 (січень-квітень)	професійна	щотижнева	РДБ	4 крб. / рік; 45 коп. / міс.
128	Cechoslovan (чеська)		1912- 1918	громадсько-політична	3 рази / тиждень	НБУВ	6 крб./рік; 50 коп./міс.
129	Dziennik kijowski (польська)	1906	1918	універсальна	щотижнева	НБУВ РДБ БРАН ББ	12 крб./рік; 1 крб. / міс.
130	Glos Kijowski (польська)	1906 (березень-червень)		універсальна	щоденна (окрім понеділка)	НБУВ РДБ	7 крб./рік; 5 коп. / 1 номер
131	Goniec Kijowski (польська)		1909- 1915	універсальна	щоденна	НБУВ РДБ	7,2 крб./рік 1,5 крб. / міс.
132	Lud bozy (польська)	1907	1911	релігійна	щотижнева	НБУВ	3 крб./рік; 6 коп. / 1 номер, за кордоном – 2 долари /рік

¹ Адресная и справочная книга «Газетный мир» на 1911 г. / [сост. и изд. И. В. Вольфсон]. СПб., 1910. 653 с.; Алфавитный служебный каталог русских дореволюционных газет (1703-1916). Л., 1958. 280 с.; Альманах печати на 1909 г. Сборник сведений о всех периодических изданиях. Списки книжных магазинов, типографий, библиотек и т.п. СПб., 1909. 415 с.; Аркадьев Е. Запрещенная литература: Книги, брошюры, газеты и журналы, арестованные в 1911 г. // Библиографический листок. 1912. № 1-6. С. 1-35.; Библиография периодических изданий России. 1901–1916 : в 4 т. . Л., 1958–1961. Т. 1–4.; Київські газети 1838-1940 років у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: наук. катал. К., 2015. 608 с. Періодичні видання Києва (1835–1917): покажчик. / [уклад.: А. Волобуєва, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна]. К., 2011. Т. 2 - 4.